

T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ NESİR ESERLERİNDE EŞDİZİM

NURCAN İNCE

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. ERTAN BESLİ

SİNOP-2024

TEZ KABUL

NURCAN İNCE tarafından hazırlanan “**ÇAĞATAY TÜRKÇESİ NESİR ESERLERİNDE EŞDİZİM**” başlıklı bu çalışma, 07.02.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan Dr. Öğr. Üyesi Özcan TABAKLAR
İstanbul Üniversitesi / Edebiyat Fakültesi

İmza

Üye Prof. Dr. Ertan BESLİ
(Danışman) Sinop Üniversitesi / Fen Edebiyat Fakültesi

İmza

Üye Doç. Dr. Sevim ŞERMET
Sinop Üniversitesi / Fen Edebiyat Fakültesi

İmza

Enstitü Müdürü Prof. Dr. Fadime DİRİK

.....

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Nurcan İNCE

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÇAĞATAY TÜRKÇESİ NESİR ESERLERİNDE EŞDİZİM

NURCAN İNCE

SİNOP ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
DANIŞMAN: Prof. Dr. ERTAN BESLİ

“Çağatay Türkçesi Nesir Eserlerinde Eşdizim” isimli çalışmanın kapsamı Çağatay Türkçesi metinleri ile sınırlı olup nesir eserlerin malzemesine dayanacaktır. Bu çalışmada Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinden Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi, Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi, Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi), Muḥâkemetü'l-Luğateyn, Şecere-yi Türk (Türk'ün Soyağacı), Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü) eserleri taranarak çalışmanın malzemesi elde edilmiştir. Metinde tüm eşdizimliliklerin ortaya çıkarılması hedefleniyorsa hem anlam hem de sıklık ölçütlerini dikkate almak önemlidir. Çalışmada her iki ölçütte göz önünde bulundurulmuş olup ağırlıklı olarak anlam temelli yaklaşım tercih edilmiştir. Çağatay Türkçesine ilişkin metinler incelenerek isim + isim, sıfat + isim ve isim + fiil kalıpları ile oluşturulan eşdizimli sözcükler belirli ölçütler kullanılarak tespit edilmiştir.

ANAHTAR KELİMELER: Dil; Eşdizim; Anlam Temelli Yaklaşım; Sıklık Temelli Yaklaşım; Çağatay Türkçesi.

Ocak 2024, 234 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

COCOUNT IN CHAGATAY TURKISH PROSE WORKS

NURCAN İNCE

**SINOP UNIVERSITY INSTITUTE OF GRADUATE PROGRAMS
DEPARTMENT OF TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE
SUPERVISOR: Prof. Dr. ERTAN BESLİ**

The scope of the study titled "Collocation in Chagatai Turkish Prose Works" is limited to Chagatai Turkish texts and will be based on the material of prose works. In this study, Chagatai Turkish period texts *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*, *Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi*, *Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi*, *Mîzânü'l-Evzân* (Scale of Promises), *Muḥâkemetü'l-Luğateyn*, The material of the study was obtained by scanning the works of *Şecere-yi Türk* (Genealogy of the Türk) and *Şecere -i Terâkime* (Genealogy of the Turkmen). If it is aimed to reveal all collocations in the text, it is important to consider both meaning and frequency criteria. Both criteria were taken into consideration in the study, and a meaning-based approach was predominantly preferred. By examining the texts related to Chagatai Turkish, collocations formed with noun + noun, adjective + noun and noun + verb patterns were determined using certain criteria.

KEYWORDS: Language; Collocation; Meaning Based Approach; Frequency Based Approach; Chagatai Turkish.

January 2024, 234 Page

TEŞEKKÜR

Uzun bir süre boyunca emek vererek hazırladığım yüksek lisans tezimi tamamlamanın mutluluğunu ve gururunu yaşıyorum. Tezimi tamamlamanın sadece bir bitiş değil, aynı zamanda yeni başlangıçların habercisi olduğuna inanarak bu bölümü tezime ve hayatıma katkıları olan insanlara teşekkür etmek için kullanmak istiyorum.

Öncelikle tecrübeleriyle beni yönlendirerek konu üzerinde çalışmamı sağlayan, görüşleriyle beni destekleyen, öğrencisi olmaktan gurur duyduğum tez danışmanım sayın Prof. Dr. Ertan BESLİ'ye; tez savunmama katılarak yapıcı eleştirileriyle tezin son şeklini almasını sağlayan değerli hocalarım sayın Dr. Öğr. Üyesi Özcan TABAKLAR'a ve sayın Doç. Dr. Sevim ŞERMET'e; hayatım boyunca maddi ve manevi desteğini esirgemeyen daima arkamda olan aileme; sıkıldığım her anımda moral verip yanımda olan sevgili arkadaşlarıma; kelimelerin bir araya gelip anlam kazandığı gibi benimle eşdizimlenen, her zaman güç aldığım sevgili eşim Mevlüt İNCE'ye sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

Nurcan İNCE

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ KABUL	ii
ETİK BEYANI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
TABLolar DİZİNİ.....	x
1. GİRİŞ	1
1.1. Tezin Adı.....	1
1.2. Tezin Konusu.....	1
1.3. Tezin Amacı ve Önemi.....	1
1.4. Tezin Kapsamı ve Sınırlılıkları	2
1.5. Tezin Yöntemi	3
2. EŞDİZİM TEORİSİ	5
2.1. EŞDİZİMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ.....	5
2.2. EŞDİZİMLİLİK YAKLAŞIMLARI	9
2.2.1. Sıklık Temelli Yaklaşım	9
2.2.2. Anlam Temelli Yaklaşım.....	10
2.2.3. Karma Yaklaşım	13
2.3. SÖZLÜKSEL VE DİL BİLGİSEL EŞDİZİMLİLİK	13
2.3.1. Sözlüksel Eşdizimlilik	14
2.3.2. Dil Bilgisel Eşdizimlilik	16
2.4. EŞDİZİM KALIPLARI	18
2.5. TÜRKÇEDE SÖZCÜK BİRLEŞMELERİ İLE EŞDİZİM İLİŞKİSİ.....	19
2.5.1. Deyim ve Eşdizim İlişkisi.....	20
2.5.2. Atasözü ve Eşdizim İlişkisi.....	21
2.5.3. Birleşik Sözcük ve Eşdizim İlişkisi	23
2.5.4. İkilemeler ve Eşdizim İlişkisi	24
2.5.5. Kalıp Sözler ve Eşdizim İlişkisi.....	25
2.6. EŞDİZİM TÜRLERİ	26
2.6.1. Serbest Birleşmeler.....	27
2.6.2. Bağlamsal Eşdizimler	27
2.6.3. Sınırlı Eşdizimler	28
2.6.4. Değişmeceli Deyimler	29

2.6.5. Yalın Deyimler	29
2.7. EŞDİZİMLİLİĞİN BELİRLENMESİNDE KULLANILAN ÖLÇÜTLER.....	30
2.7.1. Dil Bilgisel Biçimlenmişlik	30
2.7.2. Genelleşme.....	31
2.7.3. Anlamsal Açıklık ve Kapalılık	32
2.7.4. Değiştirilebilirlik.....	33
2.7.5. Anlamsal Birlik ve Güdöleme	34
2.8. EŞDİZİM SÖZLÜKLERİ.....	34
2.8.1. The BBI Combinatory Dictionary of English.....	35
2.8.2. Collins COBUILD English Collocations on CD_ROM.	36
2.8.3. The LTP Dictionary of Selected Collocations (LTP)	36
2.8.4. Oxford Collocations Dictionary for Students of English (OCD)	37
2.8.5. WordPilot 2000.....	37
2.8.6. Duden- Das Stilwörterbuch (Duden)	38
2.9. TÜRKİYE’DE EŞDİZİM ÇALIŞMALARI.....	38
3. UYGULAMA	43
3.1. İsim + İsim Birlikteliğine Dayalı Eşdizimler.....	43
3.2. Sıfat + İsim Birlikteliğine Dayalı Eşdizimler	51
3.3. İsim + Fiil Birlikteliğine Dayalı Eşdizimler	72
4. DEĞERLENDİRME	194
SONUÇ	213
KAYNAKLAR	215
EŞDİZİMLİ SÖZCÜKLER DİZİNİ.....	218
ÖZGEÇMİŞ	224

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Simgeler;

- : Eşdizimli yapılar gösterilmiştir.
↻ : Eşdizimli yapıların açıklaması verilmiştir.
→ : Eşdizimli yapıların geçtiği örnek cümleler belirtilmiştir.

Kısaltmalar;

- akt. : Aktaran
bs. : Baskı
Ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
HM : H̄amsetü'l-Mütehayyirîn
HPM : Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi
HSHB : Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi
ing. : İngilizce
KB : Kutadgu Bilig
ME : Mîzânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)
ML : Muḥākemetü'l-Luġateyn
ODTÜ : Orta Doğu Teknik Üniversitesi
örn. : Örnek
s. : Sayfa
ŞT : Şecere-yi Türk (Türk'ün Soyağacı)
ŞT, 1996 : Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)
TDK : Türk Dili Kurumu
TUD : Türkçe Ulusal Derlemi
vb. : Ve benzeri, ve benzerleri
vd. : Ve diğçerleri
vs. : Vesaire

TABLÖLAR DİZİNİ

Sayfa

Tablo 2.1 Benson sözlüksel eşdizim sınıflandırması.....	14
Tablo 2.2 Özkan sözlüksel eşdizim sınıflandırması.....	15
Tablo 2.3 Doğan sözlüksel eşdizim sınıflandırması.....	16
Tablo 2.4 Ağca sözlüksel eşdizim sınıflandırması.....	16
Tablo 2.5 Benson dilbilgisel eşdizim sınıflandırması.....	17
Tablo 2.6 Doğan sözlüksel eşdizim kalıbı sınıflandırması.....	18
Tablo 2.7 Özkan eşdizim kalıbı sınıflandırması.....	19

1. GİRİŞ

1.1. Tezin Adı

Çağatay Türkçesi Nesir Eserlerinde Eşdizim

1.2. Tezin Konusu

Bu tezin konusunu Çağatay Türkçesi nesir eserlerindeki eşdizimli yapıların tespiti, tespit edilen eşdizimli yapıların önemi ve literatür açısından gerekliliği oluşturmaktadır. Tez çalışmasında eşdizimlilik konusu ele alınmıştır. Eşdizim, iki veya daha fazla sözcükten oluşan diğer sözcüklere kıyasla belirli bir kullanım sıklığı bulunan ve başka sözcüklerle değiştiriminin kısıtlı olduğu sözcük birliktelikleridir. Sözcüklerin birlikte ve sık kullanımına bağlı olarak oluşan eşdizimler, dilde bu olguyu sağlayan farklı sözcük birleşmelerinin oluşundan dolayı yeterince tespit edilememiştir. Hatta bu durum eşdizimlerin; atasözü, deyim, kalıp söz gibi sözcük birleşmeleri içinde değerlendirilmesine neden olmuştur.

Eşdizim kavramı, dilbilimciler tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Dolayısıyla net bir şekilde sınırı belirlenemeyen eşdizimler üzerine yoğunlaşılması gerekmektedir. Eşdizimlilik konusu üzerinde durulması konu ile alakalı sorunların çözümünde yararlı olacaktır. Bu çalışmada, eşdizimli yapıların Çağatay Türkçesi nesir eserlerindeki görünüşleri üzerine bir inceleme yapılmıştır. *İsim + isim*, *sıfat + isim* ve *isim + fiil* kalıpları ile oluşturulan eşdizimli sözcükler belirli ölçütler kullanılarak tespit edilmiştir.

1.3. Tezin Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı Çağatay Türkçesi nesir eserlerinde eşdizimleri belirlemek ve Çağatay Türkçesi metinlerin anlam çözümlemesine katkıda bulunmaktır. Eşdizimli sözcükler ile diğer sözcük birleşmelerini ayırt ederek eşdizimlerin çalışmalarda ayrı bir yer edinmesini sağlamak hedeflenmiştir. Alanda sınırlı çalışmaların bulunması, Türkçenin etkili kullanımını güçleştirmektedir. Çalışmada eşdizimlerle ilgili farklı görüşlere ve tanımlara yer verilerek, eşdizim türleri açıklanacak ve eşdizimlerin önemi ortaya konacaktır. Bu çalışma eşdizim kavramının daha geniş bağlamda

değerlendirilmesine, Çağatay Türkçesi nesir eserlerinde eşdizimli yapıların tespit edilmesine, dilbilim literatüründeki boşluğun doldurulmasına ve Türkçenin eşdizimsel söz varlığına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Eşdizimler, dilin anahtar yapıları olduğu için eşdizimleri bilmek dilin öğreniminde ve öğretiminde oldukça önemlidir. Eşdizimsel yapılar dilin doğal, akıcı ve doğru kullanımını sağlayan önemli yeterliklerdendir. Uzun yıllar ihmal edilmiş ve literatürde henüz çok fazla kaynağın olmadığı bir alan olan eşdizimlilik, güncel ve literatüre uygun bir konu olduğu için dil öğretimi, söz varlığı gibi alanlara önemli katkılar sağlamaktadır. Son yıllarda yurt içinde ve yurt dışında ilgi çeken bu konu, üzerinde önemle durulan bir çalışma sahası haline gelmiştir.

1.4. Tezin Kapsamı ve Sınırlılıkları

Eşdizimsel yapılar toplumun kültürel bilgisini içermesiyle birlikte söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Atasözü, deyim, kalıp söz gibi sözcük birleşmeleri içinde değerlendirilen eşdizimleri bu sözcük birlikteliklerinden ayırt etmek hedeflenmiştir. Bu çalışmanın derlemine eşdizim kalıplarından *isim + isim*, *sıfat + isim* ve *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapılar oluşturmaktadır. Tespit edilen eşdizimler ise ağırlıklı olarak anlam temelli yaklaşım doğrultusunda değerlendirilmiştir. Anlam temelli yaklaşımın ölçütü olan dil bilgisel biçimlenmişlik, genelleşme, anlamsal birlik ve güdülenme, anlamsal açıklık ve kapalılık, değiştirilebilirlik gibi ölçütler kullanılarak eşdizimler, diğer sözcük birleşmelerinden ayırt edilmiştir.

Taranan eserler şu şekildedir:

Abik, A. D. (2006). *'Alî Şîr Nevâyî Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Eraslan, K. (1971). "Ali Şîr Nevâyî'nin 'Hâlât-ı Seyyid Hasan Big' Risâlesi". *Türkiyât Mecmuası*, XVI, 89-110.

Eraslan, K. (1980). "Alî Şîr Nevâyî'nin 'Hâlât-ı Pehlevan Muhammed' Risâlesi". *Türkiyât Mecmuası*, XIX, 99-164.

Eraslan, K. (2015). *Alî Şîr Nevâyî Mizânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)* (2. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, Z. K. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.

Ölmez, Z. (2021). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Türk (Türk'ün Soyağacı), Metin-Çeviri- Tıpkıbasım*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

Özönder, F. Sema Barutçu. (1996). *'Alî Şîr Nevâyî Muḥākemetü'l-Luġateyn İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

1.5. Tezin Yöntemi

Eşdizim konusu üzerine litaretür taraması yapıldıktan sonra ulaşılan kaynaklar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Eserlerin tamamı taranmış konu ile alakalı gerekli bilgiler derlenmiştir.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm olan giriş bölümünde; tezin adı, tezin konusu, tezin amacı ve önemi, tezin kapsamı ve sınırlılıkları son olarak tezin yöntemi yer almaktadır.

İkinci bölüm olan eşdizim teorisi bölümünü; eşdizimin kavramsal çerçevesi, eşdizimlilik yaklaşımları (sıklık temelli yaklaşım, anlam temelli yaklaşım ve karma temelli yaklaşım), sözlüksel ve dilbilgisel eşdizimlilik, eşdizim kalıpları, Türkçede sözcük birleşmeleri ile eşdizim ilişkisi, eşdizim türleri, eşdizimliliğin belirlenmesinde kullanılan ölçütler, eşdizim sözlükleri ve Türkiye’de yapılan eşdizimlilik çalışmaları oluşturmaktadır.

Üçüncü bölümde, uygulama başlığı adı altında Çağatay Türkçesi nesir eserlerinde geçen eşdizimli sözcükler tespit edilmiştir. Bu bölümde *isim + isim*, *sıfat + isim* ve *isim + fiil* kalıplarıyla oluşturulmuş eşdizimli yapılar ağırlıklı olarak anlam temelli yaklaşım doğrultusunda değerlendirilmiştir. Çalışmada tespit edilen eşdizimlerin anlamları Dr. Suat Ünlü’nün *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* adlı eserinin dizin bölümünden yararlanılarak açıklanmıştır. Belirlenen eşdizimlerin Çağatay Türkçesi nesir eserlerde kullanımı varsa tanımlanarak metin içerisinde geçtiği varaklar belirtilerek sözlük anlamı izah edilmiştir. Eşdizimin geçtiği cümleler örneklendirildikten sonra kısa kısa değerlendirmeler yapılmıştır. Çalışmanın tamamı alfabetik sıra gözetilerek düzenlenmiştir.

Örnek:

► *rüşvet ber-* “rüşvet vermek”

→ (134) ... Ayazğa köp *rüşvetler berip* aytdılar kim eger sen bigingî öltürseng bir ildin alğan mällarnı ve ivdin keltürgen hoşını barçasın sanğa bereling.

“... Ayaz’a çok *rüşvet vererek* ‘eğer sen beyini öldürürsen bir yıldan (beri) aldığımız malları ve (bir) evden getirdiğimiz eşyaların hepsini sana verelim.” (ŞT, 1996, s. 219).

☞ *Rüşvet ber-* “rüşvet vermek, haksız kazanç sağlamak” (Ünlü, 2013, s. 930) anlamına gelen bir söz öbeğidir. Ayaz’a teklif edilen rüşvet, beyini öldürmesi halinde elde edilecek malların ve eşyaların tamamının verilmesiyle ilgilidir. Yukarıdaki örnekte koşula bağlılık söz konusudur.

Dördüncü bölüm ise çalışmanın değerlendirme aşamasını içermektedir. Eşdizimli yapıları oluşturan ve tarama sürecinde sıkça karşılaşılan 23 farklı sözcük dikkate alınarak değerlendirme yapılmıştır. Sonuç kısmında ise çalışmadan elde edilen bulguların analizi sunulmuştur. Son olarak kaynakça, eşdizimli sözcükler dizini ve özgeçmiş bilgileri verilerek çalışma tamamlanmıştır.

2. EŞDİZİM TEORİSİ

2.1. EŞDİZİMİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan dil, duygu ve düşüncüyü insanların birbirlerine aktarmasına vesile olmaktadır. Bu aktarım tek bir sözcükten oluşabildiği gibi birden fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle de oluşabilir. Eşdizimler de en az iki sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan ve dilin söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturan belirli sözlüksel yapıları ve grameri olan sözcük birleşmeleridir. Eşdizimlilik terimi için birçok tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlar şu şekildedir:

Oxford English Dictionary'nin ikinci baskısında 'eşdizimlilik' girişi altında listelenen belirli bir dilbilimsel bağlamda eşdizim teriminin ilk kaydedilen sözü, Harris'in 1750 yılında yaptığı bir alıntıya kadar uzanır: Etimolojik olarak bu terim, *col-(con-)* 'birlikte' + *locare* 'yerleştirmek'ten, *collacare*'in 'yan yana yerleştirmek' fiilinin geçmişteki katılımcısı olan Latince *collocat-us*'a kadar gider. (Bartsch, 2004, s. 28).

Collocation terimi, ilk olarak 1750'de Harris tarafından kullanılmıştır fakat Harris, terimi bugünkü bilgilerimizle *dilbilgisel eşdizimlilik* olarak adlandırdığımız birliktelikler için kullanmıştır. (Sel, 2020, s. 17).

Eşdizimlilik kavramı ilk olarak Palmer (1933) tarafından kullanılmıştır. Palmer (1938) eşdizimlilik kavramına *A Grammar of English Words* adlı sözlüğünde yer vermiştir. Daha sonra, Firth (1957) bu kavramı geliştirerek teknik bir terim olarak kullanmıştır. (Ayabakan, 2015, s. 8).

Bir dilde sözdizimsel sözcüksel ilişkileri ifade eden eşdizimlilik, 1930'lara kadar uzanabilir. Palmer (1933) eşdizimliliği 'bir bütün olarak öğrenilmesi ve bileşen parçalarından bir araya getirilmemesi gereken iki veya daha fazla kelimenin art arda gelmesi' olarak tanımlamıştır. (Men, 2015, s. 14).

Eşdizimlilik terimi bugünkü modern dil bilimindeki anlamında ilk kez İngiliz dil bilimci J. R. Firth tarafından kullanılmıştır. Kavramı ilk kullanan Firth'e göre "eşdizimlilik, kelimenin içerisinde yer aldığı cümleden soyutlanan ve kelimenin anlamsal tanımından ayrılan bir anlamlandırma işidir." (Hirik, 2017, s. 720).

Nesselhauf (2005: 25) eşdizimliliği, “en az bir ögenin gerçekdışı bir anlamda (en az birinin gerçek anlamda) olduğu ve değiştirilebilirliğin keyfi olarak sınırlandırıldığı, ancak bir miktar değiştirilebilirliğin mümkün olduğu birliktelikler” şeklinde tanımlar. (Ağca, 2020, s. 38).

Aisenstadt (1979: 71) eşdizimi “belirli yapısal kalıpları izleyerek düzenli, deyimisel olmayan anlamlarından birinde kullanılan ve değiştirilebilirliği sadece dilbilgisel ve anlambilimsel değil aynı zamanda kullanım alanına göre de sınırlandırılan iki veya daha fazla kelimenin birleşimidir” şeklinde tanımlamıştır. (Akyol, 2022, s. 19).

Hausmann’a (1984) göre eşdizimlilik, “sınırlı birliktelik oluşturma olanağı bulunan sözcüklerden oluşan ve dikkat çekici ölçüde alışlageldik ikili sözcük birlikteliğidir.” Bir eşdizimlilikte bileşenlerden biri tamlayıcı (taban sözcük), diğeri tamlanan (eşdizimleyici) durumundadır. (Ağca, 2020, s. 36).

Partington (1998: 20), dildeki bütün sözlüksel parçacıkların kendi bireysel ve biricik davranış kalıpları olduğunu vurgular. Partington (1998), eş dizimlilik konusuna dil öğrenimi açısından yaklaşır. Sözcüklerin eş dizimlilerini bilmek özellikle dil öğrencileri ve çevirmenler için önemli olduğunu belirtir. Sözcüklerin davranış kalıplarının ve sözlüksel parçacıkların hangi durumlarda birbiriyle yer değiştirebilir olduğunun ancak eş dizimlilerin belirlenmesiyle öğrenilebileceğini belirtir. Sözcüklerin eş dizimsel davranışlarının tespiti için uygunluk analizi (correspondance analysis) adını verdiği bir yöntem ileri sürer. (Pilten, 2008, s. 25).

Cruse (1986: 40) için eşdizim terimi, “alışılmış şekilde birlikte meydana gelen, ancak yine de her sözcüksel bileşenin aynı zamanda anlamsal bir bileşen olması açısından tamamen şeffaf olan sözcüksel öge dizileridir.” Cruse eşdizim tanımını *fine weather* (güzel hava), *torrential rain* (şiddetli yağmur), *light drizzle* ((yağmur) hafif çiselemek), *high wind* (kuvvetli rüzgâr) ifadeleri ile örnekendirir. (Akyol, 2022, s. 19-20).

Hoey (1991: 6-7)’e göre eş dizimlilik “sözlüksel bir parçacığın metinsel bağlamında diğer parçacıklarla rastlantısal orandan çok daha fazla birlikte kullanılma ilişkisine verilen addır”. (Pilten, 2008, s. 25).

Manning ve Schütze (1999: 151) eşdizimi “bir şeyleri söylemenin geleneksel yollarına karşılık gelen iki veya daha fazla kelimedenden oluşan bir ifadedir” şeklinde tanımlamışlardır. Onlar eşdizimleri sınırlı bileşimsellik ile ilişkilendirirler. Dilde var olan

bir ifadenin anlamı kurucu ögelerinden anlaşılıyorsa bu ifade bileşimsel olarak adlandırılır. Bu doğrultuda eşdizimlilik ile bileşimsellik ilişkisine bakıldığında eşdizimler tam olarak bileşimsel ifadeler değildirler. Çünkü eşdizimlerde birlikteliğe eklenen bir anlam söz konusudur. Örneğin *strong tea* (demli çay) eşdiziminde *strong* (güçlü) kelimesi fiziksel güce sahip temel anlamından farklı olarak bazı aktif maddelerin yoğunluğu açısından demli anlamını kazanmıştır. (Akyol, 2022, s. 20).

Van Der Meer' in (1998) görüşlerinden de hareketle eşdizimlerin tipik özelliklerini şimdilik şöyle sıralayabiliriz:

- a) İki veya daha fazla sözlüksel birimden oluşur.
- b) Bileşenleri arasında dil bilgisel bir niteleyici (modifier) ve nitelenen (modified) ilişkisi vardır ve dil bilgisel açıdan da iyi biçimlenmiştir.
- c) Metaforik olarak kullanılmazlar.
- d) Dilde sıklıkla ve tekrar tekrar kullanılırlar.
- e) Geleneksel, önceden üretilmiş, kullanıma hazır yapı blokları olarak kullanılırlar.
- f) Üzerinde toplumsal uzlaşmanın sağlandığı yerleşik kavramları karşılamak için konuşurların bir bütün olarak sahip olduğu birleşmelerdir.
- g) Eşdizimler, bileşenlerinin genellikle birbirini seçtiği, niteleyicinin anlamının niteleneni de içerdiği ya da tersinin olduğu birleşmelerdir.
- h) Çoğunlukla daha büyük dilsel yapıların bir parçası olarak kullanılırlar, bir cümlelerin tamamını kendisi oluşturmaz.
- i) Saussure' ün dil ve söz ayrımı (langue/parole) açısından eşdizimler tipik, özel ve karakteristik özellikleri olması dolayısıyla dile (parole) ait, toplumsal nitelikli sözcük birleşmeleridir.¹ (Doğan, 2016b, s. 18-19).

Berke Vardar “eşdizimlilik” terimini şu şekilde tanımlamıştır: “İki ya da daha çok sayıda dil biriminin genellikle aynı dizimlerde yer alması. Eşdizimlilik kavramı sözlükbilime dağılımsal ölçütlerin uygulanmasından kaynaklanır ve birimlerin anlam yönünün dizim içi kullanımlarıyla yakından ilişkili olduğu görüşüne bağlanır.” (Vardar, 2002, s. 94-95).

Nihal Çalışkan ise eşdizimliliği şu şekilde tanımlamıştır: “Eşdizimlilik en genel ifadesiyle birden fazla kelime arasında belli bir uzaklıkta ve belli bir istatistiksel değerde ortaya

¹ Hausmann (1985) genişleşmiş ve sözlükselmiş birim olarak görülecek eşdizimlerin dile ait olduğunu savunurken Lipka (1990: 96) genelleşmiş ve sözlükselmiş karmaşık sözcük birimlerin dil (langue) ile söz (parole) arasında *dil normu* (norm of language) adı verdiği ara bir düzeyde yer aldığını ileri sürer.

çıkan, önceden kestirilemeyen birlikteliklerdir. Örneğin, “zaman” adının özne konumundayken “geçmek” eylemi ile kurduğu “zaman geçmek” birlikteliği bir eşdizimliliktir.” (Çalışkan, 2019, s. 77).

Nurdan Emlik ise “eşdizimlilik” terimini şu şekilde tanımlamıştır: “aralarında anlamsal ilişki bulunan; bağlama bağımlı, bir araya gelişleri nedensiz ve belirli bir kullanım sıklığına sahip; sözcüklerin birbirleriyle yer değiştirebildiği esnek bir birlikteliği bulunan ancak ayrıldıklarında anlamsal bütünlüklerini kaybedecek olan kelime birliktelikleridir.” (Emlik, 2021, s. 12).

Cengiz Arslan, eşdizimliliği, “iki veya daha fazla sözcükten meydana gelen, belirli kullanım sıklığına ulaşmış, aralarında anlamsal ve dizgisel ilişki bulunan, kelime birliktelikleridir.” şeklinde tanımlamaktadır. (Cengiz Arslan, 2019, s. 15).

Nuh Doğan’a göre “eşdizimler kalıplaşma derecesi gevşek olan, deyimler gibi katı bir kalıplaşma göstermeyen; başka sözcüklerle değiştiriminin kısıtlı olduğu, serbest birleşmelere göre ise kullanımının sık olduğu ve sözcük birleşmeleridir. Eşdizimlerin değiştirim kısıtlılığı bileşenlerinin anlamsal özelliklerinden kaynaklanmaz; kısıtlılık nedensiz ve uzlaşmaya dayalıdır. Eşdizimleri diğer sözcük birleşmelerinden ayıran en belirleyici özelliği sözlüksel unsurların sıklıkla ve keyfi olarak bir arada kullanılmalarıdır. Eşdizimler önceden üretilmiş, kullanıma hazır ve gelenekselleşmiş, keyfi kullanımı olan, nedensiz, uzlaşımsal, psikolojik olarak da dikkat çekici, önemli dil birimleridir.” (Doğan, 2016b, s. 17-18).

Eşdizimlilik konusunda genel bir yargı olmamakla birlikte, eşdizimlerin kendi içinde belirgin özelliklere sahip olduğunu vurgulamak önemlidir. Bu özellikler şu şekildedir:

- 1) İki veya daha fazla sözcükten meydana gelirler.
- 2) Eşdizimler belirli kullanım sıklığına ulaşmıştır. Sık sık bir arada görülürler.
- 3) Eşdizimler bağlama bağımlıdır.
- 4) Bir araya gelişleri nedensizdir.
- 5) Bölündüğünde anlamsal bütünlüğünü kaybedecek blok yapılardır. (Cengiz Arslan, 2019, s. 72).

2.2. EŞDİZİMLİLİK YAKLAŞIMLARI

Eşdizimlilik, farklı bakış açılarıyla çeşitli alanlarda incelenmiş ve genellikle *sıklık temelli yaklaşım* ve *anlam temelli yaklaşım* olmak üzere iki ayrı perspektiften ele alınmıştır. Bazı araştırmacılar ise her iki yaklaşım anlayışını da belirli bir dereceye kadar kullandıkları *karma yaklaşımı* tercih etmişlerdir.

Sıklık temelli yaklaşım İngiliz dil bilimi geleneğinden, anlam temelli yaklaşım ise Rus dil bilimi geleneğinden beslenir. Sıklık temelli yaklaşım *eşdizimi* sözcüklerin belirli bir mesafede birlikte kullanımı olarak kabul eder ve temel ayırım sık olan ve sık olmayan birliktelik kullanımları arasında yapılır. Anlam temelli yaklaşım ise genellikle bir dereceye kadar sabitleşmiş fakat tümüyle kalıplaşmamış sözcük birleşmeleri arasındaki ayırma dayanır. (Doğan, 2016b, s. 20).

2.2.1. Sıklık Temelli Yaklaşım

İngiliz dilbilim geleneğinden beslenen sıklık temelli yaklaşımın öncüleri olarak tanınan isimler Firth, Halliday ve Sinclair'dir. Bu yaklaşım, özellikle Firth'in tespitleriyle şekillenmiş olup *Firthian Approach* veya *Firthsel Yaklaşım* olarak adlandırılmaktadır. Bu yaklaşıma göre, sözcüklerin eşdizimli olup olmadıkları kullanım sıklıklarına dayanmaktadır.

Sıklık yaklaşımının çıkış noktası J. R. Firth'tür (1957, 1968). Firth eşdizimliliği “sözcüklerin birbirlerini gerektirmesi ve alışılmış sözcük birliktelikleri yani belli bir sıklıkta kullanılan yapılar” olarak görür. Firth'ün eşdizimlilik anlayışı Halliday ve Sinclair tarafından işlenerek daha açık hâle getirilmiştir. (Kılıçoğlu, 2021, s. 41).

Firth (1957) *eşdizimsel anlamın* “direkt olarak sözcüğün anlamsal kısıtlaması olmadığını, daha çok dizisel bir kısıtlama” olarak anlaşılabileceğini söyler. Örneğin *night* “gece” sözcüğünün anlamlarından biri *dark* “karanlık” sözcüğü ile eşdizimlenir ve tabii ki bu durumda *dark* “karanlık” sözcüğü de *night* “gece” sözcüğünün eşdizimlisidir. (Sel, 2020, s. 19).

Halliday (2007: 15)'e göre eşdizimlilik; “kelimelerin birbirleri ile bir arada bulunma eğilimidir.” Halliday bu düşüncesini *çatal* (fork) sözcüğünün *bıçakla* (knife), *borç* (debt) kelimesinin *parayla* (money) ve *tiyatro* (theatre) kelimesinin ise *oyunla* (play) bir arada kullanılması örneği ile açıklar. Elbette kelimelerin bu şekilde düzenli olarak bir araya

gelmesi aralarında anlamsal bir ilişkinin bulunması beklenebilir ancak bu oldukça karmaşık ve dolaylıdır. Bu yüzden Halliday için eşdizimlilik, tamamen sözcüksel bir ilişkidir; yani ifade ettikleri anlama bakılmaksızın, bir kelime ile diğer kelime arasındaki bağlantıdır. Bu ilişki nicel olarak “bir y kelimesinin meydana gelme olasılığının başka bir x kelimesinin varlığı ile artma derecesi” şeklinde tanımlanabilir. Halliday bunu yaralanma kelimesinin kullanıldığı bağlamda yüksek olasılıkla ağır kelimesinin de bulunması beklenebilir örneği ile açıklamıştır. Çünkü olası bir yaralanma eylemi büyük ihtimalle ağrıyı da beraberinde getirecektir. (Akyol, 2022, s. 22).

Sinclair (1991: 115) ise “bir metin içerisinde, sürekli olarak, belirli bir mesafe aralığında tekrar eden iki ya da daha fazla sayıda sözcüğün eşdizimsel örüntü sergilediklerini ifade ederek metinsel bir tanım ileri sürmüş ve bu tanımlamayı da düğüm sözcük (node), eşdizim (collocate) ve eşdizim aralığı (span) kavramlarıyla yapmıştır. Her bir alıntı ya da bağlamalı dizin belirli bir sözcüğü ya da öbeği ifade eder. Bu sözcük ya da öbek ‘düğüm’ olarak isimlendirilir. ‘Düğüm’ sözcüğün solunda ve sağında bulunan sözcükler o sözcüğün ‘eşdizimleri’ olarak ifade edilir. Söz konusu eşdizimler sayılabilir ve bu sayım sonucu elde edilen aralık ‘eşdizim aralığı’ olarak belirtilir. (Emlik, 2021, s. 7).

Sıklık yaklaşımı, sözcükler arasındaki belirli sözdizimsel birliktelikleri belirli mesafede değerlendirmektedir. Bu yaklaşıma göre, sıkça karşılaşılan birliktelikler eşdizimli kabul edilirken, nadir görülen birliktelikler eşdizimli yapı olarak kabul edilmemektedir. Sıklık yaklaşımı ya da diğer ismiyle istatistiksel yaklaşım dilbilgisel birliktelikleri değil, sözlüksel birliktelikleri belirlemektedir.

Kısaca Firth, Halliday ve Sinclair dilbilimsel çalışmalarında ortak bir yaklaşım benimsemişlerdir. Bu dilbilimciler dilin sadece kelime anlamına odaklanmamışlardır. İstatistiksel verilerle dilin sık kullanılan sözcük birlikteliklerine odaklanarak eşdizimlilikleri değerlendirmişlerdir.

2.2.2. Anlam Temelli Yaklaşım

Rus deyimbilim çalışmalarından beslenen anlam temelli yaklaşım veya deyimssel yaklaşım, sıklık temelli yaklaşımın aksine sözcük birlikteliklerinin değişebilirliğini, sözcüklerin oluşturdukları yapı içindeki özel anlamını ve bu anlamın sabitleşmesini dikkate alır. Bu yaklaşıma göre eşdizimi oluşturan sözcükler, belli ölçüler içerisinde kalıplaşır. Anlam temelli yaklaşım, eşdizimsel yapıların tespitinde istatistiksel verilerin

yeterli olmayacağı görüşündedir. Cowie, Mel'çuk, Hausmann, Howart ve Nesselhauf yaklaşımın önemli temsilcileri olarak bilinir. (Çolak, 2022, s. 48).

Anlam merkezli yaklaşımın önemli temsilcilerinden Cowie, soyut bir sözcük birleşimi olarak gördüğü eşdizimliliği deyimlerden ve serbest birleşimlerden ayırarak ortaya koyar (Cowie 1981, 1994). Cowie bir taraftan eşdizimliliği tanımlarken diğer taraftan eşdizimli yapıları değişik sözcük birlikteliklerinden de ayırmaktadır. Cowie sözcük birlikteliklerini birleşikler (composites), kalıp ifadeler (formulae) şeklinde iki gruba ayırmaktadır. Kalıp ifadelerle “*Nasılsınız?*” ve “*Günaydın*” gibi pragmatik bir görev üstlenen birliktelikleri örnek verir (1994: 3169). Cowie, sözdizimsel bir işlevi olan eşdizimliliği birleşikler (kompozitler) içinde bir tür olarak değerlendirir ve eşdizimli yapıları diğer birleşiklerden ayırırken iki ölçü kullanır, bunlar *açıklık şeffaflık-saydamlık* (transparency) ve *değiştirilebilirlik-yerine koymadır* (commutability/substitutability). Cowie'nin açıklıktan kastı birleşimdeki sözcüklerin gerçek veya gerçek dışı, bir diğer ifadeyle mecazi (non-literal) anlamlarda kullanılıp kullanılmadığıdır; değiştirilebilirlik veya yerine koyma ise birleşimdeki sözcüklerin kısıtlı olup olmadığı, bir kısıtlılık varsa bu kısıtlılığın ne derecede olduğudur. (Kılıçoğlu, 2021, s. 43-44).

Anlam temelli yaklaşımın temsilcisi Cowie, eşdizimleri dört başlık altında incelemiştir.

1. Serbest Birleşimler (Free Combinations): Serbest birleşmeler, dil bilgisel yönden iyi biçimlenmiş, iki bileşeninde gerçek anlamda olduğu, bileşenlerinin birbirini anlamını etkilemediği müddetçe farklı kelimelerle sınırsız sayıda değiştirime açık olan, birleşmelerin çoğunun genelleşmediği, anlamsal olarak açık olan en az iki ya da daha fazla sözcükten oluşmuş birleşmelerdir. Buna örnek olarak; *elma soymak* gibi serbest bir birleşimde isim unsuru başka sözcüklerle yer değiştirebilir: *portakal soymak, kivi soymak, patates soymak, soğan soymak* vb. Diğer taraftan fiil unsuru da değiştirime açıktır: *elma dilimlemek, elma doğramak, elma rendelemek* gibi. Serbest birleşimdeki unsurlar sözcüklerin anlamsal özelliğine göre değiştirim olabilir. (Aktaş, 2019, s. 15).

Bu tür birleşimlerde, sözcük birleşiminin her iki unsuru da gerçek anlamını korur ve esnek bir yapıya sahiptir. Yani, bu unsurlar rahatlıkla başka sözcüklerle değiştirilebilir. Bu durum ise dil kullanıcılarının bu tür birleşimleri istedikleri gibi değiştirebilmelerini sağlamaktadır.

2. Sınırlı-Kısıtlı Eşdizimler (Restricted Collocations): Sınırlı eşdizimli yapılarda birleşimi oluşturan unsurlardan biri mecaz özellik gösterirken diğer sözcük gerçek anlamını muhafaza eder. Eşdizimli yapıları serbest birleşimler ve saf deyimlerden ayıran en önemli özellik bu yarı esnek yapıdır. Bir unsurlarının mecaz olması ile serbest birleşimlerden ayrılan eşdizimli yapılar, her iki unsuru mecaz olan saf deyimlerden de bu yönleriyle ayrılmış olurlar. (Kumanlı, 2016, s. 199).

Sınırlı eşdizimlilikler, serbest birleşmelerden farklıdır. Çünkü sık kullanılırlar ve bileşenlerden birinin değiştirilmesi dilbilgisel ve anlamsal sınırlılık yaratır. Ancak bu sınırlılık belirli sözcük setleri ile sınırlıdır. Örneğin *para yatırmak* birleşiminde *para* sözcüğü gerçek anlamını korurken, *yatırmak* fiili gerçek anlamını kaybetmekte ve mecaz anlamda kullanılmaktadır. (Aktaş, 2019, s. 15-16).

3. Simgesel-Sembolik Deyimler (Figurative Idioms): Kısıtlı eşdizimler ile salt deyimler arasında yer alan, birleşimdeki açık anlamı taşımasına karşın deyim benzeri metaforik özellikler de sergileyen birlikteliklerdir. Aktarıma uğraması ve değiştirmeye izin vermemesi bakımından deyimlere, anlamsal açıklığı bakımından ise serbest birleşimlere ve eşdizimlere yakın sözcük birleşimleridir. (Eken, 2016, s. 36).

Değişmeceli deyim yapısındaki birleşimler mecaz anlamlarını taşıırken kendi anlamlarını da koruyan sözcük birleşimleridir. Bu yönleriyle saf deyimlerden ayrılırlar ve anlamsal esneklik bakımından saf deyimlerden daha esnek, sınırlı eşdizimlilikten daha yoğun yapıdadırlar. (Kumanlı, 2016, s. 199).

4. Salt Deyimler (Pure Idioms): En sabit dizime sahip ve en çok kalıplaşmış tür olan salt deyimler, hiçbir koşulda değişime izin vermeyen, anlamsal açıdan bütünüyle aktarıma uğramış sözcük birliktelikleridir. (Eken, 2016, s. 36).

Salt deyimlerde, anlam tamamen kalıplaştığı için birleşimdeki unsurlardan hiçbirinin değiştirilmesi mümkün değildir. Bu türdeki sözcük birleşimleri, tamamen kendi anlamlarından bağımsız farklı bir anlam kazanmışlardır.

Cowie, Mel'çuk, Hausmann, Howart, Nesselhauf ise çalışmalarında anlam temelli yaklaşımı benimseyerek ortak bir payda da buluşmuşlardır. Bu dilbilimciler ise birlikte kullanılan sözcükleri anlamsal açıdan incelemişlerdir.

2.2.3. Karma Yaklaşım

Sıklık temelli yaklaşım ve anlam temelli ya da deyişbilimsel yaklaşım geleneklerine ek olarak bazı araştırmacıların her iki yaklaşımı da bir dereceye kadar kullandıkları görülmektedir. Eşdizim terimini kullanmayan ancak eşdizim olarak görülebilecek yapılar üzerinde çalışan araştırmacılar da bulunmaktadır. Mitchell (1966, 1971), Greenbaum (1970, 1974), Kjellmer (1984, 1987, 1991, 1994), Stubbs (1995), Altenberg (1993, 1998), and Nesselhauf (2003, 2005) gibi araştırmacılar hem anlam temelli hem de sıklık temelli yaklaşımı bir ölçüde birlikte kullanmayı yeğleyen araştırmacılar arasındadır. (Eken, 2015, s. 85).

Karma yaklaşım anlayışını benimseyen dil bilimciler, hem sıklık temelli hem de anlam temelli yaklaşımı tercih ederek daha güvenilir ve kapsamlı sonuçlara ulaşmayı hedeflemişlerdir. Sıklık temelli yaklaşım eşdizimliliğin sıklığını analiz ederken, anlam temelli yaklaşım ise eşdizimlerin anlamsal boyutta oluşturdıkları özelleşmiş anlamları incelemektedir. Bu nedenle eşdizimlerin tespitinde çeşitli yöntemlerin kullanılması dilbilimsel analizlerin daha kapsamlı yapılmasını sağlamaktadır. Bu anlayışı tercih eden dilbilimciler anlam temelli yaklaşımı benimserken aynı zamanda sıklık temelli yaklaşımı tamamlayıcı bir metod olarak görmüşlerdir. Farklı dilbilimciler çalışmalarında her iki yaklaşımı yani karma yaklaşımı benimseyerek alana katkıda bulunmuşlardır.

Eşdizimleri belirlemek ve tanımlamak için farklı yaklaşımlar kullanılmış olsa da, bunlar aynı sonuca işaret etmektedir: 2. dil öğrenenler, kendi dil üretimlerinde eşdizim kullanımıyla ilgili zorluklar yaşarlar. Bununla birlikte mevcut çalışmalar büyük ölçüde doğası gereği tanımlayıcı olmuştur ve öğrenciler tarafından üretilen tek seferlik kompozisyonlara odaklanma eğilimindedir. Çok az araştırma, eşdizimli bilginin nasıl geliştiği hakkında bilgi verebilecek olan, ikinci dil öğrencilerinin zaman içindeki eşdizimlerinin ampirik analizine odaklanmıştır. (Wood, 2010, s. 25).

2.3. SÖZLÜKSEL VE DİL BİLGİSEL EŞDİZİMLİLİK

Eşdizimlilik kavramı, genel olarak sözlüksel ve dil bilgisel eşdizimlilik olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

2.3.1. Sözlüksel Eşdizimlilik

Sözlüksel eşdizimlilik, sıklıkla birlikte kullanılan, bundan ötürü unsurlarının birbirini gerektirdiği ve diğer sözcüklerle aynı dizimde kullanımının kısıtlandığı, ancak sınırlı değiştirim imkânlarının olduğu, buna karşın hangi sözcüklerle birlikte kullanılabileceği eş anlamlı çiftleri olsa bile tahmin edilemediği, anlam ve dil bilgisi müsaade etmesine rağmen diğer sözcüklerin dışlandığı, bu nedenle keyfi kullanım normlarının olduğu bir sözcük birleşmesi türü olarak kabul edilebilir. (Doğan, 2020, s. 1947).

Sözlüksel eşdizimlilik iki sözcük arasında kısıtlı değiştirim ve karşılıklı gerektirim ilişkileri olan bir sözcük birleşmesi türü olarak kabul edilebilir. *karışmak* fiili, *söz* ve *laf* sözlük birimleriyle eşdizimlenirken, fiilin **konu*, **konuşma* ve **sohbet* sözcükleriyle; *söz* ve *laf* sözcüklerinin de yakın anlamlı olmasına karşın **bulaşmak* fiiliyle eşdizimlenmesi dil bilgisi ve anlam müsaade etmesine rağmen keyfi olarak kısıtlanır. *Söz* ve *laf* isimleri *karışmak* fiilini gerektirirken *karışmak* da *söz* ve *laf* isimlerini gerektirir. Bu, *karışmak* fiilinin eşdizime özgü özelleşmiş bir anlam kazanmasını ve sözcük birleşmesinin sözlükselleşmesini sağlamıştır:

söze/ lafa + *karışmak*

söze/ lafa + **bulaşmak*

**konuya*, **konuşmaya*, **sohbete* + *karışmak* (Doğan, 2018, s. 536).

Benson (1986)'da sözlüksel eşdizimleri “adlar, sıfatlar, eylemler ve belirteçlerden oluşan eşdizimliler” olarak sınıflandırılmıştır. Sözlüksel eşdizimliler, dilbilgisel eşdizimlilerin aksine ilgeçler, mastarlar ve yan tümceleri içermemektedir. Sözlüksel eşdizimlilerde sözcükler dil kullanıcıları, özellikle anadili konuşucuları tarafından dilbilgisel yapılarıdakine göre daha kolay sezilebilmektedir. (Ayabakan, 2015, s. 12).

Benson vd. nin öne sürdüğü sözlüksel eşdizimler ad, sıfat, zarf ve eylem gibi sözlük birimler arasında gerçekleşir. Benson vd. İngilizcede yedi tür sözlüksel eşdizim kalıbı öne sürmüşlerdir (1990: 13-15):

Tablo 2.1 Benson sözlüksel eşdizim sınıflandırması

Eylem + Ad/ Adıl/ İlgeç Öbeği	<i>break a record</i> (rekor kırmak, karara varmak)
-------------------------------	---

Eylem + Ad	<i>lift the blockade</i> (ablukayı kaldırmak)
Sıfat + Ad	<i>strong tea, rough estimate</i> (güçlü çay, kaba tahmin)
Ad + Eylem	<i>detonate a bomb, buzz a bee, sound an alarm</i> (bomba patlamak, arı vızıldamak, alarm çalmak)
Ad + (of) + Ad	<i>an article of clothing, an act of violence, a bee colony</i> (bir giyim eşyası, bir şiddet eylemi, bir arı kolonisi)
Belirteç + Sıfat	<i>absolutely true, closely (closely) acquainted</i> (kesinlikle doğru, yakından (yakından) tanışmış)
Eylem + Belirteç	<i>amuse, cling to, sincerely appreciate</i> (iyice eğlendirmek, sıkıca bağlanmak, içtenlikle takdir etmek).

(Say, 2021, s. 51).

Özkan (2007: 33) eşdizimlileri bileşenlerinin sözcük türlerine göre aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır:

Tablo 2.2 Özkan sözlüksel eşdizim sınıflandırması

<i>zarf + eylem</i>	(açıkça söylemek, acı acı gülmek, açık konuşmak)
<i>sıfat + ad</i>	(güzel sanatlar, derin uyku)
<i>niteleyici söz + ad</i>	(bir güzel, bir ara, bir yana)
<i>eylem + ad</i>	(bilir kişi, çıkmaz sokak, koşar adım)
<i>eylem + eylem</i>	(dönüp bakmak, yakıp yıkmak, vurup devirmek)

(Ağca, 2020, s. 81).

Doğan, Özkan'ın yaptığı sınıflandırmada *fiil + isim* kalıbı olarak gösterdiği maddeyi *sıfat+ad* kategorisinde değerlendirmek gerektiğini savunmuştur. (Say, 2021, s. 52).

Doğan (2016) ise sözlüksel eşdizim kalıplarını şu şekilde sınıflandırmıştır:

Tablo 2.3 Doğan sözlüksel eşdizim sınıflandırması

<i>isim (=tümleç) + fiil</i>	(karar vermek, söz almak, ders vermek vs.)
<i>isim (=özne) + fiil</i>	(yağmur yağmak, çığ düşmek akıl karışmak vs.)
<i>sıfat + isim</i>	(keskin bakış, ağır yara, ani düşüş, keskin viraj vs.)
<i>zarf + fiil</i>	(sıcak davranmak, soğuk davranmak, ağır yürümek vs.)
<i>zarf +sıfat</i>	(çok şiddetli, hayli yoğun vs.)

(Doğan, 2016b, s. 28).

Bu çalışmalardan hareketle Türkçenin yapısına uygun sözdizimsel eşdizimlilik formları aşağıdaki sıralanabilir:

Tablo 2.4 Ağca sözlüksel eşdizim sınıflandırması

<i>ad + eylem</i>
<i>zarf + eylem</i>
<i>eylem + eylem</i>
<i>ad + ad</i>
<i>sıfat + ad</i>
<i>niteleyici söz + ad</i>
<i>zarf + sıfat</i>

(Ağca, 2020, s. 82).

2.3.2. Dil Bilgisel Eşdizimlilik

Dil bilgisel eşdizimlilik ‘*colligation*’ terimi ilk önce Firth (1968) tarafından kullanılmıştır. Firth (1968) dil bilgisel eşdizimliliği; “*colligation*, söz dizimsel yapıda iki dil bilgisel kategorinin karşılıklı ilişkisi” olarak tanımlar. Dil bilgisel eşdizimlilik ile sözlüksel eşdizimlilik çoğu zaman birbirinden ayrı düşünülemeyeceğinden ve dil bilgisel eşdizimlilik çoğu zaman sözlüksel eşdizimliliğin bir alanı ve parçası kabul edildiğinden dil bilgisel eşdizimliliğin genellikle sözlüksel eşdizimlilik kalıplarıyla ortaya çıktığı söylenebilir. (Doğan, 2018, s. 537- 538).

Biçimsözdizimsel (dilbilgisel) eşdizimlilik, yalnızca sözlükbirimlerin birlikteliğinden oluşan sözdizimsel (sözcüksel) eşdizimliliğe karşılık, dilbilgisi öğelerinin de birlikteliğe dâhil olduğu formların genel adıdır. Bu eşdizimlilik türünde, kurulan yapı içerisinde dilbilgisi öğeleriyle birlikte mutlaka bir sözlükbirim bulunmaktadır. Çoğu zaman iki sözlükbirimin bir dilbilgisel öge ile birbirine bağlanması şeklinde ortaya çıkan bu eşdizimlilik türü biçimsözdizimsel bir yapıdadır. (Ağca, 2020, s. 83).

Benson dilbilgisel eşdizimlileri aşağıdaki gibi sekiz alt kategoriye ayıştırmıştır:

Tablo 2.5 Benson dilbilgisel eşdizim sınıflandırması

<i>Ad + İlgeç</i>	apathy towards ‘ihmale karşı’
<i>Ad + to + Mastar</i>	make an attempt to ‘bir şeyi yapmaya çalışmak’
<i>Ad + that tümcesi</i>	reach an agreement that ‘anlaşmaya varmak’
<i>İlgeç + Ad</i>	by accident ‘kazara’
<i>Sıfat + İlgeç</i>	angry at ‘-den dolayı kızmış’
<i>Sıfat + to</i>	necessary to ‘gerekli olmak’
<i>Sıfat + that tümcesi</i>	nice that ‘hoş olmak’

Son kategori on dokuz farklı eylem öbeğinden oluşmaktadır. (Ayabakan, 2015, s. 14-15).

Dil bilgisel eşdizimlilik isimlerin isimlere, isimlerin fiillere, sıfatların sıfatlara bazı edatlar ve durum ekleriyle bağlanmasıyla ortaya çıkar. Örneğin *mevkiye gelmek* eşdiziminde *mevki* ismi *gelmek* fiiline yönelme hal ekiyle, *ruhu daralmak* yapısında isim ve fiil birbirine iyelik ekiyle bağlanmıştır. İsim unsurunun bu iyelik ekiyle çekimlenmemesi durumunda **ruh daralmak* yapısı dil bilgisel bir kullanım olmayacaktır. Bu isim+fiil yapısında sözlüksel eşdizim olmasına rağmen dil bilgisel eşdizimlilik bulunmamaktadır. Doğan (2018), Türkçede isimler fiillere durum eki almadan bağlanamayacağı için dil bilgisel eşdizimler ile sözlüksel eşdizimler arasında net bir ayırım yapılamayacağını belirtmektedir. Bundan dolayı bir ismin sözlüksel eşdizimleri belirlenirken diğer taraftan dil bilgisel eşdizimleri de belirlenmiş olur. (Yakasız, 2019, s. 9).

Kısaca sözlüksel eşdizimlilik sözcüklerin bir araya gelerek özel bir anlam oluşturduğu durumları ifade ederken dilbilgisel eşdizimlilik dilbilgisi olaylarını da göz önünde bulundurmaktadır. Sözlüksel eşdizimlilik dil kullanıcıları tarafından daha kolay tespit edilebilirken dil bilgisel eşdizimlilik karmaşık olmasından dolayı tespiti zorlaştırmaktadır. Dilbilgisel eşdizimlilik ile sözlüksel eşdizimlilik arasında belirgin bir ayrım yapmak zordur. Dilbilgisel eşdizimlilik genellikle sözlüksel eşdizimliliğin parçası olarak kabul edilmektedir.

2.4. EŞDİZİM KALIPLARI

Eşdizimler, dilbilgisel açıdan iyi biçimlenmiş yapılar oldukları için sözlüksel unsur ve dilbilgisel unsur olarak birbirini gerektirme ilişkisi içerisinde bir araya gelirler. Dilbilimciler ise, dilbilgisel ve sözlüksel eşdizimlilik arasındaki bu iç içe geçmiş ilişkiyi inceleyerek yaşanan karmaşıklığı anlamaya çalışmaktadırlar.

Dil bilgisel eşdizimlerin sözlüksel eşdizim kalıplarında meydana geldiği görüşünden hareketle Doğan (2016), Türkçede beş farklı sözlüksel eşdizim kalıbının olduğunu söyler. Bunlar şu şekildedir:

Tablo 2.6 Doğan sözlüksel eşdizim kalıbı sınıflandırması

<i>isim + isim</i>	köy yumurtası, ekmek bıçağı, su bardağı vs.
<i>isim + fiil</i>	amaç taşımak, fikrini almak, dikkat dağıtmak vs.
<i>sıfat + isim</i>	ani düşünüş, derin nefes vs.
<i>zarf + fiil</i>	ağır yürümek, çat kapı gelmek vs.
<i>zarf + sıfat</i>	oldukça zor, aşırı sıcak vs.

(Selçuk, 2020, s. 10).

Altıncı (f) eşdizim kalıbı kabul edilebilecek, Svensén (2009) ve Hausmann'ın (1989) da söz ettiği yapılardan, isim + isim yapısında olan eşdizim kalıpları ise tartışmalı bir konudur. Bu yapılar çoğunlukla Türkçede olduğu gibi başka dillerde de birleşik sözcük olarak kabul edilir. Bu tür eşdizim kalıplarının sözlükselleşme açısından dikkatlice ele alınması ve gerçek birleşik sözcüklerden ayırt edilmesi gerekir. Türkçede, birleşik isim olarak kabul edilmekle birlikte, sözlüğe girmemiş sözcük birleşmelerinden *köy*

yumurtası, ekmek bıçağı, köy kahvaltısı, meyve tabağı gibi sözcük birleşmeleri *isim + isim* kalıbında olan eşdizimliler olarak görülebilir. (Doğan, 2016b, s. 28-29).

Eşdizimsel bileşenler aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:²

Tablo 2.7 Özkan eşdizim kalıbı sınıflandırması

<i>isim + fiil</i>	yürüyüş yapmak, karar almak "Birleşik Fiil Oluşturanlar"
<i>isim + isim</i>	çölün kalbi, hayatın baharı
<i>sıfat + isim</i>	güzel sanatlar, derin uyku, sonsuz sabır
<i>zarf + fiil</i>	yürekten gülmek, istikrarlı çalışmak, açıkça söyle-, acı acı gül-
<i>fiilimsi + fiil</i>	dönüp bak-, yakıp yık-, vurup devir
<i>isim + edat</i>	bana göre, senin gibi, dünya kadar
<i>edat grubu + fiil</i>	(uçak) ile uçmak ³

(Ağca, 2018, s. 281).

Eşdizimsel yaklaşımlarda kelime eşleştirme konusunda farklı bakış açıları ve eşdizimlilik konusunda farklı yaklaşımların olmasından dolayı bu kalıplardan bazıları kabul edilmemektedir.

2.5. TÜRKÇEDE SÖZCÜK BİRLEŞMELERİ İLE EŞDİZİM İLİŞKİSİ

Türkçede birçok ifadenin deyim mi, atasözü mü, birleşik sözcük mü yoksa başka birliktelikler mi olduğu konusunda büyük tereddütler yaşanmaktadır. Söz konusu kaynaklarda deyim, atasözü, birleşik sözcük, ikileme ve kalıp söz arasında birbirine benzer birtakım teorik ayrımlar yapılsa da teorik ayrımların sözcük birleşmelerini gerçek anlamda ayırtırmadığı, deyim, atasözü, birleşik sözcük, ikileme ve kalıp sözlerle ilgili verilen örneklerde tam bir kargaşanın olduğu, örneklerin yapılan tanımlarla çeliştiği dikkati çekmektedir. Deyim, atasözü, ikileme, kalıp söz ve birleşik sözcüklerle ilgili bu denli derin çelişki ve karmaşanın olması sözcük birleşmeleriyle ilgili çalışmaların

² Özkan 2011: 27; Gelbukh-Kolesnikova 2013.

³ "Edat + fiil" gibi bir birliktelik, Türkçede anlamlı bir eşdizimli yapı oluşturmayacağı için, kendisini oluşturan birimlerden anlam nüansı ile ayrılan "Edat grubu + fiil" birlikteliği biçimindeki örnekler bu başlık altında değerlendirilmiştir. "Edat grubu + fiil" birlikteliğinin yanı sıra isim-fiil, sıfat-fiil vd. kelime grupları ile de birliktelikler mümkün olmakla birlikte, bu kelime grupları aynı zamanda isim, sıfat gibi sözcük türleri sınıfına girdiği için ayrı maddeler altında verilmemiştir.

yüzeysel incelemeler sonunda oldukça sınırlı hatta çoğunlukla bir - iki yapısal ölçüte göre tanımlanıp değerlendirilmesinden ve sınıflandırılmasından ya da ayırtırmayan ölçütlerin kullanılmasından ileri gelir (Doğan, 2016b, s. 50-51).

Tanımlaması zor olan eşdizim kavramı genellikle serbest birliktelikler, deyimler, ikilemeler ve birleşik sözcüklerle karıştırılmaktadır. Eşdizimler; serbest birliktelikler, deyimler, ikilemeler ve birleşik sözcükler değildir. Bu farklılıklar ve nedenleri aşağıdaki alt bölümlerde açıklanmaktadır.

2.5.1. Deyim ve Eşdizim İlişkisi

Deyimler dilin kendine özgü anlatım biçimini ifade eden önemli göstergelerdir. Toplumun yaşayışından, inançlarından, gelenek göreneklerinden çıkan her türlü bilgiyi, düşünceyi yansıtan deyimler genellikle gerçek anlamlarının dışında kullanılan, birden çok kelimeden kurulmuş kalıp sözlerdir. (Erol, 2007, s. 8).

Türkçe Sözlük'te deyim “*genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış anlatım tabir*” şeklinde tanımlanır. Bu tanım bir sözcük birleşmesi türü olarak deyimleri diğer sözcük birleşmelerinden ayırt edecek biçimsel, anlamsal, sözdizimsel sınırlılıklarıyla ilgili açık bilgiler vermemektedir. Tanımda bulunan ‘gerçek anlamından az çok ayrı olma’, ‘ilgi çekici bir anlam taşıma’ ve ‘kalıplaşmış anlatım olma’ sadece deyimlerin özellikleri değil Türkçede birer sözcük birleşmesi olarak kabul edilen başta atasözleri, kalıp sözler, ikilemeler ve birleşik sözcüklerin de bir özelliğidir. (Doğan, 2016b, s. 51-52).

Berker Vardar deyimi “Bir tür sözlüksel birim oluşturan anlambirim toplaşması; genellikle öz anlamından az çok ayrı bir anlam içeren kalıplaşmış söz” olarak tanımlar. (Vardar, 2002, s. 71).

Ömer Asım Aksoy ise deyimi “bir gramer şekli veya çekici bir anlatım kılığı taşıyan ve- genel kural niteliğinde olmamak üzere- çoğunun öz anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözlerdir” şeklinde tanımlar. (Aksoy, 1963, s.148).

Tanımlara bakıldığında deyimlerin gerçek anlamlarını kaybetmiş sözcük birleşmeleri oldukları görülmektedir. Deyimleri oluşturan sözcüklerin ayrı ayrı anlamlarından deyim bütününe anlamına ulaşamaz. Bu anlamda kalıplaşma derecesi yüksek olan birleşmelerdir: *borusu ötmek, yılan hikâyesine dönmek, göze girmek* gibi. Eşdizimler

kalıplaşmış birleşmeler olmalarına rağmen deyimlere göre kalıplaşma dereceleri gevşektir. Deyimleri oluşturan sözcükler gerçek anlamlarını koruyamadıkları için anlamsal olarak kapalı birleşmelerken eşdizimler biri gerçek anlamda biri mecaz anlamda kullanılan sözcüklerden oluştuğu için anlamsal olarak açıktır: *selam vermek*, *şut atmak*, *titreme gelmek* gibi. Deyimler ve eşdizimler deyimleşme sürecinin farklı aşamalarıdır. Serbest sözcük birleşmeleri ile deyimler arasında puslu bir yerde bulunan eşdizimler deyim olmaya aday yapılardır. Deyimler deyimleşme sürecinin en sonunda kalıplaşma dereceleri en katı sözcük birleşmeleridir. (Yakasız, 2019, s. 16-17).

Deyimler eşdizimli yapılardan farklı özellikler sergilemektedir. Farklılıklar şu şekildedir:

Deyimler anlamsal açıdan kapalıdır ve çoğu mecaz anlamlıdır. Yani deyimi oluşturan birimlerden deyim anlamına ulaşamaz, *dilinde tüy bitmek* deyiminin bileşenlerinin ayrı ayrı anlamından bütünün anlamına ulaşamaz. *Dil*, *tüy* isimleri ve *bitmek* fiili gerçek anlamlarını korumamakta ve mecaz anlam kazanmakta *bir şeyi çok fazla söylemek*, *tekrar etmek* anlamında kullanılır. Ancak eşdizimli yapılar anlamsal açıdan açıktır, bileşenlerin biri mecaz anlamda olmasına karşın bileşenlerinin birinin anlamından bütünün anlamına ulaşılır. *Karar vermek* gibi. (Aktaş, 2019, s. 22).

Deyimlerde deyimi oluşturan sözcüklerden birinin değiştirimi söz konusu değildir. Sözcüğün eş anlamlısı, yakın anlamlısı ya da başka bir kelime kullanımı söz konusu değildir. *Etekleri zil çalmak* deyiminde *zil* kelimesi yerine ‘*çan*’ kelimesi kullanılamaz. Bu durum eşdizimli yapılar için tamamen geçerli değildir. Eşdizimde, eşdizimsel yapıyı oluşturan unsurlardan biri değiştirime açıktır. İsim→fiil (isim+fiil) yapısındaki eşdizimlerde fiil unsurunda da isim unsurunda da değiştirim olabilir. Eşdizimlerde yapıyı oluşturan birimlerden biri kelimenin eş anlamlısı ya da yakın anlamlısı ile kullanılabilir. *Sorun yaşamak* yapısında isim unsuru *problem* kelimesiyle yer değiştirebilir. Aynı şekilde fiil unsuru da değiştirime açıktır. *Kalori yakmak* yapısında *yakmak* fiili *harcamak* fiili ile yer değiştirebilir. (Aktaş, 2019, s. 22-23).

2.5.2. Atasözü ve Eşdizim İlişkisi

Atasözleri bir ulusun ortak düşünce, inanış ve tutumuyla belirmiş kalıp ifadelerin önemli bir bölümünü oluşturan sözlerdir. Belli bir kalıp içinde belli sözcüklerle söylenen atasözleri ataların uzun yıllara dayanan deneyimleriyle oluşmuş bilgiyi kalıp bir ifade ile öğüt olarak kurallaştıran sözlerdir. (Erol, 2007, s. 6).

Atasözü, Türkçe Sözlük'te “*uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel*” şeklinde tanımlanır. Bu tanım atasözlerinin daha çok içeriğiyle ve nasıl oluştuğuyla ilgili bilgi verir. Bu özellikler deyimler için de söz konusu edilebilir. Dolayısıyla bu tanım atasözlerini deyimlerden ayırt edici özellikte değildir. Kaynaklardaki tanımlarda bir sözcük birleşmesi olarak atasözlerinin şu ortak yönlerinin olduğu söylenebilir.

- a) Kalıplaşmış olmak
- b) Uzun tecrübelerle dayanmak
- c) Toplumun tümü tarafından benimsenmek
- d) Öğüt verici ve yol gösterici olmak
- e) Anonim olmak
- f) Cümle biçiminde kesin yargı içermek
- g) Halkın ortak düşünce ve değer yargılarını ifade etmek
- h) Genel kural niteliğinde olmak
- i) Kısa ve özlü olmak (Doğan, 2016b, s. 56-57).

Aksoy, atasözlerini şu şekilde tanımlamıştır: “Atasözleri kalıplaşmış (klişe haline gelmiş) sözlerdir. Her atasözü belli bir kalıp içinde belli sözcüklerle söylenmiş olan donmuş bir şekildir. Sözcükler değiştirilip yerlerine aynı anlamda da olsa başka sözcükler konulamayacağı gibi söz dizimin şekli de bozulamaz. Böyle değiştirmeler yapılırsa ortaya çıkan söz, anlam değişmese dahi atalar sözü diye anılmaz.” (Aksoy, 1963, s. 132-133).

Atasözünü eşdizimli sözcük birleşmelerinden ayıran özellikler şunlardır:

Atasözleri için geçerli olan bu özelliklerin bazıları eşdizimler için de geçerlidir. Kalıplaşmış yapılar olmakla birlikte eşdizimler atasözleri kadar katı bir kalıplaşma göstermez. Atasözleri çoğunlukla mecazlı sözlerdir (*Mum dibine ışık vermez, Güneş balçıkla sıvanmaz*), ancak eşdizimler bileşenlerinden en az birinin gerçek anlamını korumaları bakımından atasözlerinden farklılaşırlar (*Tetikte durmak, üzüntüye kapılmak*). Atasözleri ile eşdizimler arasındaki en belirleyici ayrım şüphesiz atasözlerinin “cümle biçiminde kesin yargı içermesi” özelliğidir. Atasözleri bir cümlenin tamamını oluştururken eşdizimler cümlenin bir parçasıdır. (Yakasız, 2019, s. 17).

Atasözleri ve eşdizimler arasındaki farklardan biri de kullanılan kelimenin değiştirilebilirliği veya değiştirilemezliğidir. Atasözlerinde kullanılan kelimenin yeri

değiştirilemeyeceği gibi eş veya yakın anlamlı bir kelime ile dahi kullanılmaz. Çünkü bu atasözünün orijinal anlamını bozabilir. Fakat eşdizimler daha esnek bir yapıya sahip oldukları için kullanılan kelimelerin birçoğu eş veya yakın anlamlarıyla değiştirilebilir. Bu değişiklik eşdizim yapısının anlamını çok etkilememektedir.

2.5.3. Birleşik Sözcük ve Eşdizim İlişkisi

Dilde kelime türetme yollarından biri de birleştirmedir. Birleştirme yoluyla başta isimler olmak üzere fiiller veya başka kelime türleri yapılabilir. Birleştirmede esas olan, birleşen unsurların en az ikisinin kelime olmasıdır (Demirci, 2014, s.147). Birleşmenin çeşitli yolları vardır. Örneğin fiil+fiil (*bakakalmak, biçerdöver*), isim+isim (*yavruağzı*), isim+fiil (*imambayıldı, hünkârbeğendi*), sıfat+isim (*Pamukkale, açığöz*) gibi. (Aktaş, 2019, s. 25-26).

Yapısal olarak birleşik sözcük, Türkçede sözcük üretme amacıyla en az iki sözcüğün bir araya getirilerek yeni bir sözcük oluşturulmasıdır. (Emlik, 2021, s. 16).

Korkmaz (2013: 190) birleşik sözcüğü ‘*yeni bir kavram ya da yeni bir nesneyi karşılamak üzere iki ya da daha çok kelimenin belirli şekil bilgisi kurallarına uyarak yeni bir anlam birliği oluşturacak biçimde bir araya getirilmesi*’ şeklinde tanımlar. (Doğan, 2016b, s. 59).

Bu tanımlardan yola çıkarak birleşik sözcüklerin özellikleri şu şekildedir:

- a) En az iki sözcüğün birleşmesiyle oluşmak
- b) Kalıplaşmış olmak (tam ya da yarı)
- c) Yeni bir anlam oluşturmak, tek bir kavramı karşılamak
- d) Tek bir sözcük gibi işlev görmek
- e) İsim ve sıfat tamlaması, birleşik fiil gibi belirli söz öbeklerinin yapı kuruluşlarına sahip olmak
- f) Bazı birleşik sözcüklerde bileşenlerinin birinin ya da her ikisinin de anlam kayması ya da değişimine uğramak (*hanımeli, kabadayı*)
- g) Bazı birleşik sözcüklerin bileşenlerinin gerçek anlamını korumak (*ana dili, kara yolu) (Doğan, 2016b: 60).

Birleşik sözcüklerin eşdizimli sözcük birleşmelerinden farkları şunlardır:

Birleşik sözcükler de bileşen unsurlardan biri ya da her ikisi de gerçek anlamını kaybeder ve tek bir kavramı karşılar. (*Kırkayak, açık göz*) Eşdizimli sözcük birleşmelerinde ise unsurlardan biri mecaz anlamdadır. İsim + fiil yapısındaki birleşmelerde fiil mecaz anlamda kullanılmaktadır. *Ihlamur kaynatmak* birleşmesinde *kaynatmak* fiili *demlemek* anlamında kullanılmaktadır. (Aktaş, 2019, s. 28).

Anlamsal açıklık ve kapalılık birleşik sözcüklerin bütünü için geçerli değildir. Bazı birleşmelerde bileşen her iki unsurda anlamını kaybeder ve yeni bir kavramı karşılar (*hanımeli, kına çiçeği*). Eşdizimli sözcük birleşmelerinde isim+fiil yapısındaki birleşmelerde fiil unsuru mecaz anlamda kullanılır ve bileşenlerin ayrı ayrı anlamından bütünün anlamına ulaşılır. (Aktaş, 2019, s. 28).

Birleşik sözcüklerin ögeleri arasına niteleyici sözcük girmezken eşdizimli sözcük birleşmelerinde araya bir başka isim ve sıfat girebilir. *Para yatırmak* sınırlı eşdizimi *parayı bankaya yatırdı* şeklinde kullanılabilir. (Aktaş, 2019, s. 28).

2.5.4. İkilemeler ve Eşdizim İlişkisi

İkilemeler, Türkçede anlatımın gücünü arttıran, anlamı pekiştiren; aynı, yakın veya zıt anlamlı iki ya da daha fazla sözcüğün tek bir sözcük gibi anlam kazanmasıyla oluşmuş sözcük birleşmeleridir. (Yakasız, 2019, s. 19).

Her sözcük türünden ögeler bir araya gelerek ikilemeler oluşturabilir. Örneğin adlar bir araya gelerek *ev ev, şehir şehir, satır satır*; sıfatlar bir araya gelerek *derin derin, küçük küçük*; zarflar bir araya gelerek *akşam akşam, çabuk çabuk*; zarf-fiiller bir araya gelerek *okuya okuya, içip içip*; ünlemler bir araya gelerek *vah vah, tüh tüh*; çekimli fiiller bir araya gelerek *geldi geldi, azmış azmış* gibi ikilemeler oluşturabilir.⁴ (Erol, 2007, s. 13-14).

Vecihe Hatipoğlu ikilemeyi; “*anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut zıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılması*” olarak tanımlamaktadır. Aslında ikileme, anlatımı güçlendirmek, anlamı pekiştirmek için, *kitap*

⁴ Doğan Aksan, *Anadilimizin Söz Denizinde*, 2. bs., Ankara, Bilgi Yayınevi, 2006, s. 86.

mitap örneğinde olduğu gibi aynı sözcüğün kısmen ya da *kara kara* da olduğu gibi tamamen tekrarlanarak veya *eş dost, dost düşman* örneklerinde olduğu gibi eş anlamlı ya da zıt anlamlı iki ayrı sözcüğün bir arada kullanılması yoluyla elde edilen yeni oluşumdur. (Çoraklı, 2001, s. 53).

Berker Vardar ise ikilemeyi “Anlama güç katmak amacıyla bir birimi, seslemi yineleme, aralarında benzerlik bulunan birimleri art arda kullanma” olarak tanımlar. (Vardar, 2002, s. 119).

İkilemelerin özellikleri şu şekildedir:

- a) Kalıplaşmış olmak (Tam ya da yarı kalıplaşma).
- b) Birden fazla sözcükten oluşmak.
- c) Ses ve söz benzerlikleriyle ve yinelemelerle oluşmak.
- d) Farklı sözcük türlerinde olmak (*ev bark* isim görevinde; *düşünmek* taşınmak fiil görevindedir).
- e) Anlamsal olarak tek bir kelime gibi işlev görmek (sözlük unsuru olmak).
- f) Gerçek anlamıyla kullanılan biçimleri vardır.
- g) Mecazi anlamıyla kullanılan biçimleri vardır.
- h) Anlatımı güçlendirir ve zenginleştirir. (Doğan, 2016b, s. 62).

İkilemelerin eşdizimli sözcük birleşmelerinden farkı şunlardır:

İkilemelerin farklı oluşum şekilleri vardır. İkilemelerin bazıları eş ve yakın anlamlı sözcüklerden oluşabilir ancak bu ikilemelerde sözcük değiştirimi yoktur. Eşdizimli yapılarda bileşen unsurlar değiştirime açıktır. (Aktaş, 2019, s. 33).

İkilemeler anlamsız sözcüklerden oluşabilir. Eşdizimler ise anlamlı sözcüklerin yan yana gelmesiyle oluşur ve bileşenlerinin birinin mecaz anlamda kullanılır. Bağlamdan eşdizimin anlamına ulaşılır. *Bugüne kadar bu öğüdü tuttum.* (Aktaş, 2019, s. 33).

2.5.5. Kalıp Sözler ve Eşdizim İlişkisi

Kalıp sözler veya ilişki sözleri adı verilen dil öğeleri tıpkı deyimler ve atasözleri gibi, toplumun kültürünü, inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve görenekleri yansıtan sözlerdir. (Erol, 2007, s. 1).

Kalıp sözler söz varlığının ve sözcük birleşmelerinin önemli unsurlarından biridir. Aksan (2015) “*Bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması adet olan birtakım sözlerdir.*” şeklinde tanımlamıştır. Kalıp sözler, yargı bildiren, bir olay, bir durum karşısında ilk akla gelen ve “şaşkınlık, hayret, güvensizlik, umursamazlık, yanlışlık, usulsüzlük, uyarma, dikkat çekme, karşılama, ağırlama, uğurlama, emin olma veya emin olmama, hatır sorma, kuşku, keyfilik, nefret, kin” gibi çeşitli duyguları, söze dönüştüren kısa anlatımlardır (Zülfikar, 2015: 231). Yapısına göre kalıp sözler (*Allah’ın emri Peygamber’in kavli ile kızınızı oğlumuza istiyoruz vb.*), anlamlarına göre kalıp sözler (*görüşmek üzere, Allah kerim vb.*), işlevine göre kalıp sözler (*Allah kavuştursun vb.*), bağlama göre kalıp sözler (*Allah muhtaç etmesin, Allah’tan umut kesilmez vb.*) gibi örnekler verebiliriz. Kalıp sözlerin yapısal, anlamsal, işlevsel ve bağlamsal ölçütleri diğer sözcük birleşmelerinin de nitelikleri arasında bulunmaktadır. Yarı kalıplaşma göstermeleri bakımından eşdizimlerle benzerlik gösterirler. Bazı kalıp sözlerin gerçek anlamda bazılarının ise mecâzi anlamda kullanılmaları bileşenlerinden biri gerçek diğeri mecaz anlam taşıyan eşdizimlerden onları ayırır. Bazı kalıp sözler cümle yapısında oluşur buna karşın eşdizimler bir cümlenin tamamını oluşturmazlar çoğunlukla o cümlenin bir parçasıdır. (Yakasız, 2019, s. 19-20).

Kalıp sözlerin eşdizimli sözcük birleşmelerinden farkı şunlardır:

Kalıp sözler tek sözcükten oluşabilirken (*merhaba, görüşürüz* gibi.) eşdizimli sözcükler en az iki sözcükten oluşur. *Nutuk çekmek, final maçına çıkmak* gibi. (Aktaş, 2019, s. 31).

Kalıp sözler genellikle sabit bir şekilde kullanıldıkları için içerdikleri sözcüklerin değiştirilmesi imkânsızdır. Fakat eşdizimli yapılar daha esnek bir yapıya sahip oldukları için bileşenleri oluşturan sözcüklerden biri, sözcüğün eş ve yakın anlamlısıyla değiştirilebilir. Bu durum ise eşdizimli yapıların esnekliğini göstermektedir.

2.6. EŞDİZİM TÜRLERİ

Eşdizimler ve diğer birleşik unsurlar dil bilgisel biçimlenmişlik, genelleşme, anlamsal açıklık, değiştirim sınırlılığı, anlamsal birlik ve güdüleme açısından farklı nitelikler gösterir (Doğan, 2016b, s. 135). Buradan hareketle eşdizim türleri şu şekilde incelenmiştir:

2.6.1. Serbest Birleşmeler

Serbest birleşmeler, dil bilgisi açısından iyi biçimlenmiş, her iki bileşeninin de gerçek anlamda ve özerk olduğu, bileşenlerinin birbirinin anlamını etkilemediği sürece başka unsurlarla sınırsız biçimde değiştirilebildiği, birleşmenin henüz genelleşmediği, anlamsal olarak açık olduğu iki ya da daha fazla sözcükten oluşmuş birleşmeleri ifade eder: *su/ çay/ kahve/ içki/ şarap/ rakı/ süt/ ayran* vs. + *içmek*; *eve/ odasına/ otele/ şehre/ otogara/ garaja/ stada* vs. + *gitmek/ varmak/ ulaşmak/ yaklaşmak/ hareket etmek/ yürümek* vs. (Doğan, 2016b, s. 139).

Yeni oluşumlarla sıradan birleşmeleri içine alan bu grup birleşmeler sözlükselleşme aşamasının ileriki boyutunda eşdizim olmaya aday yapılardır. Serbest eşdizimler derlemde sıklıkları sayısal olarak yüksek olan birleşimlerdir. Bunun sebebi günlük hayatta ifade ettikleri durumların fazla olmasıdır. Henüz genelleşmemiş olan serbest birleşmeler dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmiş iki unsurunun da özerk olarak değiştirime müsaade ettiği anlamsal açıdan açık birleşmelerdir. (Selçuk, 2020, s. 22).

Bu tür yapılarda sözcük birleşiminin iki unsuru da gerçek anlamını korur. Birleşimdeki her iki unsur da esnek yapıda olduğundan başka sözcüklerle değişebilme özelliğine sahiptir. Serbest birleşimlerde birlikte kullanım gereksinimi sifıra yakındır. (Kumanlı, 2016, s. 199).

2.6.2. Bağlamsal Eşdizimler

Bağlamsal eşdizimler, dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmiş, bileşenlerinin gerçek anlamda kullanılabildiği, buna karşın fiil unsurunu durum bağlamına özgü özelleşmiş bir anlam kazandığı, yine durum bağlamının etkisiyle isim bileşeninin fiilin anlamını etkilemeksizin nispeten geniş bir anlamsal isim setiyle değiştirilebildiği, buna karşın fiil unsurunun kısıtlandığı, serbest sözcük birleşmelerine nispeten genelleşmiş, bu açıdan kullanım sıklığı yüksek iki ya da daha fazla sözcük birleşmesinden oluşan sözcük birleşmeleridir: *okula/ üniversiteye/ liseye/ kursa/ dershaneye* vs. *gitmek*; *mahkemeye/ savcılığa gitmek*; *doktora/ hekime/ hastaneye* + *gitmek* vs. (Doğan, 2016b, s. 140).

Bağlamsal eşdizimlilik iyi bir dil bilgisel biçimlenmişlik gösteren genelleşmiş birleşmeler olup sınırlı eşdizim olma yolunda güçlü aday birleşmelerdir. Fiil unsurunun özelleşmesi için dilbilgisel, mecaz ve teknik anlamda kullanılması gerekir. Günlük hayatta oluşan

teknik anlamlar da barındıran bağlamsal eşdizimler, bağlam odaklı özel bir anlamı olmasının yanı sıra gerçek anlamı ile de var olabilen serbest birleşmeler ile sınırlı eşdizimler arasında yer alan sözcük birleşmeleridir. Dil bilgisel açıdan iyi bir biçimlenmişlik gösteren genelleşmiş yapılardır. (Selçuk, 2020, s. 22).

Bağlamsal eşdizimler; genelleşmiş, zihinsel sözlükte bir bütün olarak yer alan, ön üretimli sözcük birleşmeleridir. Dil bilgisel bakımdan iyi biçimlenmiş bağlamsal eşdizimler genelleşmiş olmasından kaynaklı kullanım sıklığı yüksek yapılardır. Bu eşdizimler bağlama duyarlı olmalarıyla birlikte bağlamdan bağımsız olarak da kullanmak mümkündür. Bileşenlerinin gerçek anlamını koruması onları açık birleşme olarak da kabul etmemize sebep olur. *Kopya çekmek, çocuk bakmak* vs. örnekleri durum bağlamına göre okumak mümkün olmasına karşın bağlamdan bağımsız okumak da mümkündür. (Yakasız, 2019, s. 12-13).

2.6.3. Sınırlı Eşdizimler

Sınırlı eşdizimleri oluşturan sözcüklerden biri gerçek anlamda diğeri özelleşmiş anlamda kullanılır. Bileşenlerinin eş ya da yakın anlamlı başka bir sözcükle değiştirimi keyfi olarak sınırlandırılmıştır. *Zaman+ ayırmak/ almak/ kazanmak* vs. Bu kısıtlama anlamsal özelliklerinden değil keyfi ve uzlaşımaldır. Sınırlı eşdizimler, ön üretimli ve kullanıma hazır sözcük birleşmeleridir ancak deyimler kadar anlamsal birlik oluşturmazlar. Yani sınırlı eşdizimleri oluşturan bileşenlerinin ayrı ayrı anlamından bütünün anlamı analiz edilebilir. Bileşenlerinden birinin özelleşmiş anlamda kullanılıyor olması onları yarı açık birleşme olmasına sebep olur. (Yakasız, 2019, s. 13).

Sınırlı eşdizimler, fiisel eşdizimlilik açısından değerlendirildiğinde gerçek anlamda kullanılan unsurun isim; özelleşmiş anlamda kullanılan ise fiil olduğu sözcük birleşmeleridir: *zorluk/ güçlük + çekmek/ yaşamak*. Özelleşmiş anlamda kullanılan unsur yani fiil ya mecâzi ya teknik ya da dilbilgiselleşmiş bir anlam ifade eder. (Doğan, 2016b, s. 141).

Buradan yola çıkarak sınırlı eşdizimler, değiştirimde tamamıyla özgür olan serbest birleşmelerden değiştirilebilirlik ölçütüyle ayırt edilebilmektedir. Anlamsal açıklık/kapalılık ölçütü ile deyimlerden ayırt edilebilen eşdizimler, Birimlerinden hepsinin özelleşmiş anlamda kullanılmaması ve anlamsal olarak analiz edilebilen

özellikleri göstermesi yönüyle durumun tam tersi bir özellik gösteren deyimlerden ayırt edilebilirler. (Say, 2021, s. 58-59).

2.6.4. Değişmeceli Deyimler

Sınırlı eşdizimlerin anlamı bileşenlerinin anlamından çıkarılırken değişmeceli deyimler için aynı şey geçerli değildir. Değişmeceli deyimler gerçek anlamını muhafaza etmelerinin dışında apayrı anlamlar taşımaları özelliğiyle eşdizimlerden ayrılır. Bu yönüyle değişmeceli deyimler anlamsal olarak kapalı birleşmelerdir. Örneğin *hapı yutmak* sözcük birleşmesi “çok kötü bir duruma düşmek, zarara ziyana uğramak” anlamını ifade etmekle birlikte birleşmenin unsurlarının anlamından “hastalık halinde ilaç içmek” gerçek anlamına da ulaşılabilir. Değişmeceli deyimlerin her iki unsuru da özelleşmiş anlamda kullanılır ve değiştirim sınırlılığı sınırlı eşdizimlere göre daha katıdır. *Hapı yutmak* değişmeceli deyiminin isim unsurunun aynı anlamda kullanılan ilaç sözcüğüyle değiştirimi mümkün değildir. *Yol+ vermek/ almak/ kesmek* vb. sınırlı eşdizimlerin değiştirimi mümkündür. Sınırlı eşdizimlerin sadece bir unsuru özelleşmiş anlamda kullanılır ve unsurlarının başka sözlüksel unsurlarla değiştirimi daha geniştir. (Yakasız, 2019, s. 13).

Sınırlı eşdizimlerin sahip olduğu tüm özellikleri taşıyan değişmeceli deyimler, anlamsal birlik sergileyen yapıları ve iki yönlü olarak bileşenlerin özelleşmiş anlam kazanarak katı değiştirim imkânı sunması ile sınırlı eşdizimlerden ayrılırlar. Ancak analiz edilebilir oluşları onları sınırlı eşdizimlere yaklaştırırken bu yönü ile yalın deyimlerden ayrılırlar. (Selçuk, 2020, s. 23).

Değişmeceli deyim yapısındaki birleşimler mecaz anlamlarını taşıırken kendi anlamlarını da koruyan sözcük birleşimleridir. Bu yönleriyle saf deyimlerden ayrılırlar ve anlamsal esneklik bakımından saf deyimlerden daha esnek, sınırlı eşdizimlilikten daha yoğun yapıdadırlar. (Kumanlı, 2016, s. 199).

2.6.5. Yalın Deyimler

Yalın deyimler deyimleşme ölçeğinin en sonunda bulunan değiştirim olanağı en katı, anlamsal kapalılığı en yüksek, anlamsal birliği olan, analiz edilemez sözcük birleşmeleridir. (Doğan, 2016b, s. 142).

Bütün bu özellikleriyle deyimleşme ölçeğinin en sonunda yer alır. Değişmeceli deyimler mecaz anlamlarının yanı sıra gerçek anlamlarıyla kullanımlarından dolayı yalın deyimlere göre daha anlaşılır sözcük birleşmeleridir. Örneğin *vites büyütmek* hem “araç kullanırken hızını artırmak” anlamında kullanılırken hem de “herhangi bir eyleminizi hızlandırmak” mecaz anlamıyla kullanılabilir. Bu mecaz anlamın gerçek anlamından hareketle (metaforik) elde edildiği anlaşılır. Fakat *zıvanadan çıkmak* deyiminin anlamına sözcüklerin anlamından ulaşamaz. Deyimin kaynağını anlamak çok zordur. (Yakasız, 2019, s. 14).

Katı bir şekilde değiştirim sınırlılığı bulunan yalın deyimler en kapalı sözcük birleşmeleridir. Güdüleme özelliği ile değişmeceli deyimlerden ayrılırlar. Yalın deyimler konuşurun anlamın kaynağını anlayabilmesine izin vermeyen kapalı, kalıplaşmış sözlük birimleridir. (Selçuk, 2020, s. 23).

2.7. EŞDİZİMLİLİĞİN BELİRLENMESİNDE KULLANILAN ÖLÇÜTLER

Dilbilgisel biçimlenmişlik, genelleşme, anlamsal açıklık ve kapalılık, değiştirilebilirlik, anlamsal birlik ve güdülenme gibi ölçütler, eşdizimleri ve diğer sözcük birleşimlerini birbirinden ayırmada ölçüt olarak kullanılmaktadır.

2.7.1. Dil Bilgisel Biçimlenmişlik

Dilbilgisel biçimlenmişlik, eşdizimliliğin tipik niteliklerinden biridir. Firth, eşdizimliliği dilbilimsel olarak çözümlemek amacıyla ayrı bir anlam düzeyinde ele alırken aynı zamanda bu düzeylerin birbirine bağlılığına da vurgu yapar. Firth’ün takipçisi olan ve sıklık temelli yaklaşımı benimseyen Sinclair gibi isimler, sözcüksel eşdizimlilik kalıplarının dilbilgisel kalıplardan farklılık gösterdiği gerekçesiyle eşdizimliliği genellikle sözdiziminden bağımsız olarak inceler. Anlambilimsel yaklaşımı benimseyenler ise eşdizimliliği dilbilgisel olarak iyi biçimlenmiş sözdizimsel birliktelik türleri olarak da değerlendirir (Howarth, 1996: 34; Poulsen, 2005: 73). Eşdizimlilik, dizimsel ve biçimsözdizimsel düzeyde gerçekleştiği ve eşdizimlilik örnekleri bu düzeylerle bazı sınırlılıklarla ortaya çıktığı için eşdizimliliği dilbilgisinden bağımsız olarak değerlendirmek mümkün değildir. (Ağca, 2020, s. 49).

Dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmişlik anlam temelli yaklaşımda en temel ölçüt kabul edilmesine karşın dil bilgisel biçimlenmişlik birleşik unsurlar arasında ayırım yapabilecek bir ölçüt değildir. Çünkü birleşik unsurlarının tümü dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmiş birleşmelerdir. Dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmişlik anlam temelli yaklaşımda birleşik unsur olma ve deyimleşmenin sadece ön koşuludur, yoksa ayırt edici bir ölçüt değildir. Eşdizimler dillerde farklı dil bilgisel yapılarda gerçekleşebilir. Eşdizimlerin Türkçede çoğunlukla şu dil bilgisel/söz dizimsel yapılarda gerçekleştiği söylenebilir:

- a) İsim (=tümleç/ durum ekli tüm isimler) + fiil: *karar vermek, söz almak, ders vermek, ders almak; dersi bölmek, yolu açmak; askere çağırmak, mahkemeye gitmek; aklından geçmek, kendinden geçmek* vs.
- b) İsim (=özne) + fiil: *fırtına çıkmak, hava açmak, yağmur yağmak, çığ düşmek, akıl karışmak* vs.
- c) Sıfat + isim: *keskin bakış, ağır yara, ani düşüş, keskin viraj, şiddetli tartışma, soğuk tavır, ılımlı tavır, derin nefes* vs.
- d) Zarf + fiil: *sıcak davranmak, soğuk davranmak, inceden inceye araştırmak, sert konuşmak, ağır yürümek, çat kapı gelmek* vs.
- e) Zarf + sıfat/ zarf: *oldukça zor, çok şiddetli, hayli yoğun* vs.
- f) İsim + isim: *acemi şans, pazar keyfi* vs.
- g) İsim + edat + fiil: *dikkati üzerine çekmek* vs. (Doğan, 2016b, s. 101-102).

Yukarıdaki eşdizim kalıplarından Türkçede en çok kullanılan kalıp isim + fiil yapılarıdır. Türkçede ad durum eklerinin birleşimini ifade eden dil bilgisel eşdizimler, fiilin isteminden ve söz dizimsel gerçekleşmesinden bağımsız düşünülemez. Fiilsel eşdizimler saptanırken sözcüklerin dil bilgisel eşdizimleri de doğal olarak belirlenmiş olur. (Aktaş, 2019, s. 36).

Sözcük birliktelikleri, dilbilgisel biçimlenmişlik şeklinde görülür ancak birlikte bulunan her dilbilgisel biçimlenmişlik eşdizim sayılamaz, eşdizim sayılabilmesi için anlamlı dilbilgisel biçimlenmişlik ölçütüne sahip olması gerekir. Ancak sözcük birlikteliklerini belirlerken dilbilgisel biçimlenmişlik kullanılan ilk ölçüttür. (Emlik, 2021, s. 13).

2.7.2. Genelleşme

Eşdizimleri dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmiş sıradan herhangi bir söz dizimsel yapıdan ayırt etmek için genelleşme ölçütü kullanılabilir (Doğan, 2016, s.107). Genelleşme,

sözcük ya da sözcük birleşmelerinin dil kullanıcısı tarafından bilinen ya da alışlagelmiş şekilde kullanılmaya başlanmasıdır. Genelleşmiş sözcük birleşmeleri dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmiş yapılar olmasına karşın dil bilgisel açıdan iyi biçimlenmiş her sözcük birleşmesi genelleşmiş değildir. Sıklık temelli eşdizim yaklaşımında genel olarak kullanım sıklığı yüksek olan sözcük birleşmeleri genelleşmiş olarak kabul edildiği söylenebilmektedir. Ancak anlam temelli eşdizim yaklaşımında sıklık bir sözcük birleşmesinin genelleşmiş olması için yeterli görülmez, bunun yanında bir takım anlamsal ölçütlere başvurulur. Anlam temelli eşdizim yaklaşımında sözcük birleşmelerindeki sözcük unsurunun birinin mecazlaşması ya da özelleşmiş bir anlamda kullanılması gerekmektedir. Örneğin, *temiz tutmak, övgüler yağdırmak; sert bakış, ağır söz gibi*. (Aktaş, 2019, s. 36).

Bir dilin konuşurları sözcük birlikteliklerinin anlamını bir bütün olarak öğrenir ve konuşurken de söz konusu sözcük birlikteliklerinin zihinde kalıplaşmış şekilde duran anlamını kullanır. Sözcük birlikteliklerinin zamanla genelleşmesi dilin kullanıcıları tarafından alışmış hale gelmesiyle ilgilidir. (Emlik, 2021, s. 13).

2.7.3. Anlamsal Açıklık ve Kapalılık

Anlamsal açıklık ve kapalılık birleşik unsurlar arasında ayırım yapmak için kullanılabilecek diğer bir ölçüttür. Anlamsal açıklık/ kapalılık deyimlerin ve birleşik sözcüklerin sınırlı eşdizimlerden ayırt edilmesinde; özellikle sıklığı yüksek seyreden serbest birleşmelerle sınırlı eşdizim arasında bir ayırım yapılması gerektiğinde kullanışlı bir ölçüt olarak ortaya çıkmaktadır. (Doğan, 2016b, s. 112).

Eşdizimleri genel olarak şu şekilde ikiye ayırabiliriz: Bileşenlerinden her ikisi de gerçek anlamıyla kullanılıyorsa *açık* yani *serbest eşdizim*; bileşenlerinden biri mecaz anlamda kullanılıyorsa ve bütünün anlamı onu oluşturan parçaların toplamından elde edilemiyorsa *sınırlı eşdizim* olarak kabul edilir. Anlamsal açıklık daha çok serbest birleşme, sıradan birleşme, yeni oluşum gibi sözcük birleşmelerinin bir niteliğidir. Eşdizimler, deyimler bu sözcük birleşmelerine göre anlamsal olarak kapalı sözcük birleşmeleridir. Ancak eşdizimler yalın deyimlere göre daha anlaşılabilir. (Yakasız, 2019, s. 23-24).

Anlamsal açıklık/ kapalılık sadece sıradan birleşmeleri ve açık eşdizimleri sınırlı eşdizimlerden ayırt etmez, aynı zamanda eşdizimleri ve yalın deyimlerden de ayırt eder. Özellikle yalın deyimler, anlamı bileşenlerinin anlamından elde edilemediği için sınırlı

ve serbest birleşmelerden rahatlıkla ayrılır. Serbest birleşmeler ve sınırlı eşdizimler anlamsal açıdan tam ve kısmi açık birleşmeler iken yalın deyimler ve değişmeceli deyimler anlamsal açıdan tümüyle kapalı sözcük birleşmeleridir: *sinek avlamak*; *köşeyi dönmek* vs. (Doğan, 2016b, s. 120-121).

2.7.4. Değiştirilebilirlik

Değiştirilebilirlik (commutability) bir birleşmenin bileşenlerinin söz dizimsel yapı içindeki sözlüksel ilişkilerini ifade eder (Doğan, 2016b, s. 121).

Bu, bir sözcük birleşmesinde dilin söz dizimi ve anlam bilimsel sınırlılıklar izin verdiği müddetçe unsurları başka unsurlarla değiştirilebileceği anlamına gelir. Fakat bu her zaman mümkün olmayabilir. Sıradan sözcük birleşmeleri ve serbest eşdizimler için değiştirilebilirlik her zaman mümkünken sınırlı eşdizim ve deyimler için bu mümkün olmayabilir. Bu özellik sözcük birleşmeleri arasında ayırım yapabilmek için kullanılabilecek önemli bir ölçüttür. Serbest birleşmeler unsurlarının başka unsurlarla değiştirimine izin verir ancak sınırlı eşdizim anlam bilimsel açıdan izin vermesine karşın keyfi olarak değiştirilebilirliği sınırlayabilir. Örneğin *zaman kaybetmek* sözcük birleşmesinde isim unsuru fiilin eşdizimsel anlamını korumak kaydıyla başka fiillerle değiştirimine izin vermez. **Zaman yitirmek* biçiminde *kaybetmek* fiilinin eş ya da yakın anlamlısı olan sözcüklerle değiştirimi keyfi olarak sınırlanır. Bunun tam tersi olarak fiil unsuru isim unsurunun *vakit* sözcüğüyle değiştirimine izin verir: *vakit kaybetmek*. Ancak *zaman* isim unsurunun yakın anlamlısı olan *süre* sözcüğüyle değiştirimi keyfi olarak sınırlanmıştır: **süre kaybetmek* (Yakasız, 2019, s. 24).

Değiştirim kısıtlılığı farklı şekillerde gerçekleşebilir. Kimi eşdizimler iki yönlü olarak hem isim hem de fiil unsurunun değiştirimine imkân verirken kimileri tek yönlü olarak sadece isim ya da fiilin değiştirimine imkân verir. Eşdizimler unsurlarının birbirine nispeten daha sınırlı ya da daha geniş değiştirimine müsaade edebilir. (Doğan, 2016b, s. 122).

Değiştirilebilirlik ölçütüyle değerlendirildiğinde deyimlerin unsurlarının hiçbirisi yakın veya eş anlamlı başka bir unsurla değiştirilemez. Eşdizimler ise sınırlı da olsa değiştirilebilirlik gösterir. Değiştirilebilirlik, eşdizimleri deyimlerden ayırmada kullanılan etkili bir ölçüttür. (Emlik, 2021, s. 14).

2.7.5. Anlamsal Birlik ve Gdleme

Anlamsal birlik (semantic unity) Howarth'ın (1996) sözcük birleşmelerini birbirinden ayırmak için anlamsal açıklık/ kapalılıktan ayrı olarak kullandığı anlamsal ölçütlerden bir diğeri­dir. Anlamsal birlik deyimleşme sürecinin sonunda yer alan değişmeceli deyimler ve yalın deyimlerin temel özelliklerinden biridir. Anlamsal birlik bu açıdan deyimseleşme ölçeğinde ortada ve puslu bir yerde bulunan sınırlı eşdizimleri yalın deyim ve değişmeceli deyimlerden ayırabilmek için kullanılır. (Doğan, 2016b, s. 135).

Mesela *bayrak dik-* eşdizimliliğinde birlikteliğin anlamı “bayrak” ve “dik-” sözcüklerinden çıkarılabilirken *nalları dik-* “lmek” deyiminde birlikteliğin anlamı “nal” ve “dik-” sözcüklerinden çıkarılamamaktadır. (Sel, 2020, s. 31-32).

Gdleme ise konuşurun ya da dinleyicinin bir deyim­in ifade ettiği anlamının kaynağını anlamdırabilme yeteneğidir. Gdleme değişmeceli deyimler ile yalın deyimler arasındaki farkı belirleyen bir ölçüttür. Örneğin *canı çıkmak*, *rafa kaldırmak*, *u dönüşü yapmak* gibi değişmeceli deyimlerinin anlamı bileşenlerinin toplamının ifade ettiği anlamdan hareket ile deyim anlamları elde edilebilir. Ancak *kanı kaynamak*, *kefeni yırtmak* gibi deyimlerinde sözcüklerin ayrı ayrı anlamlarından bütünün ifade ettiği anlamına ulaşılamaz. Kısacası anlamsal birlik ve gdleme, sözcük birleşmelerinin anlamsal açıdan sınıflandırılması bakımından önemli ölçütlerden biridir. (Aktaş, 2019, s. 42).

2.8. EşDİZİM SÖZLÜKLERİ

Eşdizim sözlükleri, dilbilim alanında özel bir sözlük türü olarak yabancı dil öğretimiyle ilgili çalışmalarda yaygın bir başvuru kaynağı olarak kullanılmaktadır. İleri düzeyde yabancı dil öğrenenler için eşdizimli sözcükler önemli bir kaynaktır. Eşdizim sözlükleri, dil öğrenenlere kelime dağarcıklarını zenginleştirme ve kelime kullanımındaki çeşitliliği artırma gibi konularda önemli katkılar sağlamaktadır.

Bir dilin söz varlığının ne derece işlenmiş oluğunun en belirgin göstergesi “zel alan sözlükleri” oluşturup oluşturmadığıdır. Örneğin, dil ğretimi alanında dil öğrenimi kolaylaştıracak bir “eşdizim sözlüğü”nn Türkçe için oluşturulmamış olması bu konuda var olan ihtiyaın karşılanmadığı anlamına gelir. (zkan, 2010, s. 53).

İngilizce, dünya genelinde en yaygın öğrenilen ve konuşulan yabancı dillerden biri olduğu için birçok dil kaynağı ve sözlük içermektedir. Bu sözlükler şu şekildedir:

2.8.1. The BBI Combinatory Dictionary of English

İlk baskısı 1986 yılında yapılan *The BBI Combinatory Dictionary of English* (BBI) adlı eserin önsözünde Benson ve arkadaşları, sözlüğün hangi sözcüğün hangi sözcüklerle kullanıldığıyla ilgili bilgiler içermesi sebebiyle İngilizce öğrenenler için hayati öneme sahip olduğunu dile getirmişlerdir (Benson vd. 1990, vii). Giriş bölümünde Benson ve arkadaşları eşdizimi, anlamlı ve görevli sözcüklerle (isim, sıfat, fiil) tek başlarına herhangi bir anlam ifade etmeyen görevli sözcüklerin (edat) kurduğu *isim + edat, sıfat + edat* gibi eşdizimler (İng. *grammatical collocations*) ile sadece anlamlı ve görevli sözcüklerin (isim, sıfat, fiil, zarf) yer aldığı *fiil + isim, sıfat + isim* yapısındaki eşdizimler (İng. *lexical collocations*) şeklinde ikiye ayırıp bunlar hakkında bilgi vermişlerdir (1990, ix-xviii). Daha sonra alfabetik sıraya göre sözcükler ve sıkça birlikte oldukları sözcükler sıralanmıştır. (Çetinkaya, 2009, s. 199-200).

BBI'nın genel özellikleri:

A. Eşdizimlerin 'AE' ve 'BE' işaretleri kullanılmak suretiyle Amerikan İngilizcesi yahut İngiliz İngilizcesi olduğunu belirtme yoluna gidilmiştir.

B. Bu sözlük genellikle serbest eşdizimleri ihtiva etmemektedir. Çünkü İngilizcede özellikle 'of, by' gibi edatların kullanım alanı çok fazladır ve kolay tahmin edilebilir (M. Benson ve E. Benson ve R. Benson, 1986, s.4). (Önder, 2014, s. 62).

Sözlük genel olarak sayıları fazla olduğundan dolayı serbest eşdizimlerden girişte bahsetmekle iktifa etmiştir. Sözlükte madde başı olarak daha çok sınırlı, bağımlı eşdizimler verilmiştir. Ancak bu eşdizimlerin de yine hepsine yer verilmemiş yalnızca sık kullanılanlar alınmıştır. Sözlük bu anlamda idealliğini muhafaza etmektedir. Çünkü bir sözlük, kullanıcıları tarafından genellikle sık kullanılan, muayyen ve mevzu bahis dilin edebiyat kitaplarında, basın dilinde vs olması gereken mahdut kelimeleri ihtiva etmelidir. Aksi takdirde sözlük gereksiz kelime yığını olmaktan başka bir şey ifade etmez. BBI bu yönüyle istenileni havi olsa da eşdizimlerin sıklık derecelerini verme konusunda yetersizdir. (Önder, 2014, s. 62).

BBI’da kelime madde başı olarak verildikten sonra kelimenin halleri kullanımlarıyla birlikte sıralanır. Örneğin, kelime dilde hem isim hem fiil hem de sıfat olarak kullanılıyorsa eşdizimlerde, kelimenin isim halinin kurduğu birliktelikler ayrı, fiil halinin ve sıfat halinin oluşturduğu eşdizimler ayrı ayrı verilir. (Önder, 2014, s. 62-63).

2.8.2. Collins COBUILD English Collocations on CD_ROM.

John Sinclair editörlüğünde hazırlanan ve 1995 yılında kullanıma sunulan *Collins COBUILD Collocations* adlı çalışma, yoğun disk içerisinde olması sebebiyle dikkat çekicidir. Program, 200 milyon sözcüğün bulunduğu *Bank of English* adlı metin havuzuna (İng. corpus) dayanmakta ve 140.000 İngilizce eşdizimi içinde barındırmaktadır. Araştırılan sözcüğün ilgili alana girilmesiyle birlikte program, sözcüğün kendisinden önce ve sonra yer alan diğer sözcükleri, kullanım sıklığına göre sıralamakta ve ilk 20 sözcüğü karşımıza getirmektedir. Ayrıca program, sözcüğün birlikte kullanıldığı bu 20 sözcükten herhangi biri ile olan eşdizimlere *Bank of English* metin havuzundaki metinlerden 20 adede kadar örnek verebilmektedir. (Çetinkaya, 2009, s. 200-201).

En kapsamlı söz varlığı veri tabanından faydalanması açısından COBUILD sözlüğü kelimelerin hem dildeki yaygınlığı hem de eşdizimlilik sıhhati bakımından güvenlidir. (Önder, 2014, s. 59).

2.8.3. The LTP Dictionary of Selected Collocations (LTP)

1997 yılında Jimmie Hill ve Michael Lewis, orta ve ileri düzeyde İngilizce öğrenenlerin İngilizceyi doğru bir şekilde konuşmaları, yazmalarına yardımcı olması amacıyla İngilizcenin belirli eşdizimlerini içeren *The LTP Dictionary of Selected Collocations (LTP)* adlı eseri hazırlamışlardır. (Çetinkaya, 2009, s. 202).

Sözlüğün müellifleri Hill ve Lewis’tir. 1997’de tamamen dil eğitimi için hazırlanmış olan bu İngilizce sözlük, zarf, isim ve fiil olmak üzere üç tane üst başlığa sahiptir. Bu başlıklar altında söz konusu kategorilere giren kelimeler maddeler halinde sıralanarak eşdizimleri verilmiştir. Zarf üst başlığı altında dilde mevcut zarfların, fiiller, sıfatlar ve yine diğer zarflarla birliktelik kurma yoluyla oluşturduğu eşdizimler yer almaktadır. Aynı şekilde isim üst başlığı içerisinde ise maddeler halinde bütün isimler, eşdizimleri ile yer almaktadır. Son olarak fiiller ise bir üst başlık olarak ismin önünde veya sonunda

gelmelerine göre listelenmiştir. Bu da sözlüğün nahvi vazife esaslı hazırlandığını gösterir. Örnek verecek olursak;

CRISIS: cause____, ____ escalated, dangerous____, in the wake of _____... (Brashi, 2005: 26) Bu örnekte Crisis kelimesini alt çizgi ile gösterilen yerlere yerleştirdiğimizde kendisiyle eşdizim oluşturan ifadeler ortaya çıkmaktadır. Örneğin, “cause crisis”, “crisis escalated”, dangerous crisis”, in the wake of crisis” gibi... (Önder, 2014, s. 59).

2.8.4. Oxford Collocations Dictionary for Students of English (OCD)

Oxford Collocations Dictionary for Students of English (OCD) sürekli güncellenen bir diğer İngilizce eşdizimli sözlüktür. Margaret Deuter ve arkadaşlarının editörlüğünde hazırlanmış olan bu sözlüğün de Giriş bölümünde özellikle bir metin oluşturma sırasında öğrencilere yararlı olacağı kaydedilmektedir (2002, viii). Sözlük hazırlanırken sözlük madde başlarının aynı dizimde birlikte oldukları sözcükler, 100.000 milyon sözcüğü barındıran *British National Corpus* metin havuzuna dayanılarak belirlenmiştir. Sözlükte sözcükler, şu eşdizimler içerisinde ele alınmıştır:

Sıfat + isim, nicelik bildiren sözcük + isim, fiil+ isim, isim + fiil, isim+ isim, edat + isim, isim + edat, zarf + fiil, fiil+ fiil, fiil+ edat, fiil+ sıfat, zarf + sıfat, sıfat + edat (Deuter vd. 2002, ix).⁵ (Çetinkaya, 2009, s. 202).

2.8.5. WordPilot 2000

Milton tarafından 2000 yılında hazırlanan sözlük İngilizceyi ikinci bir dil olarak öğrenenler başta olmak üzere İngilizce öğretmenleri, araştırmacıları ve tercümanları hedef alınarak telif edilmiştir. Kullanımı çok rahat ve kolaydır. Özellikle ‘collocation’ isimli bir butonla kelimelerin oluşturdıkları eşdizim cümle ile birlikte takdim edilir. 50.000.000 kelime içeren bu sözlük programı aynı zamanda Word programını kullanarak çeşitli belge yazım örnekleri de sunmaktadır (Brashi, 2005, s.31, 32). (Önder, 2014, s. 60).

⁵ Sözlüğün son baskısı ile ilgili olarak web sayfasında verilen bilgilere bakıldığında metin havuzunun değiştiği (*Oxford English Corpus*) ve büyüdüğü görülür. İki milyar sözcüğü barındıran metin havuzuna dayanan 200.000 eşdizimin 75.000 örnekle sunulduğu ifade edilmiştir (Oxford University Press, Oxford Collocations Dictionary, <http://www.oup.com/elt/catalogue/isbn/0-19-432538-5?cc=gb>) (ET: 28.07.2009).

2.8.6. Duden- Das Stilwörterbuch (Duden)

İngilizce dışında tanınmış bir başka eşdizimli sözlük, Almanca sözcüklerin eşdizimlerini içeren, Günther Drosdowski ve arkadaşlarının editörlüğünde hazırlanmış olan **Duden- Das Stilwörterbuch (Duden)** adlı çalışmadır. Kapak sayfasında, eşdizimler yanında, kalıplaşmış birlikteliklere, deyim ve atasözlerine de sözlükte yer verildiği belirtilir (Drosdowski vd. 1988). (Çetinkaya, 2009, s. 203).

2.9. TÜRKİYE’DE EŞDİZİM ÇALIŞMALARI

Eşdizimlilik çalışmaları, bir derlem temelinde gerçekleşmektedir. Derlemler, incelenen sözcüklerin gerçek kullanımdaki oranlarını vermek için büyük önem taşımaktadır. Türkçenin dengeli ve temsil gücü yüksek ilk derlem çalışması 2003’te tamamlanan Orta Doğu Teknik Üniversitesi Türkçe Derlemi’dir. (Tahiroğlu, 2008: 4047). ODTÜ Türkçe Derlemi takip eden önemli derlem projeleriye Türkçe Ulusal Derlemi (TUD) ve Türkiye Türkçesinin Yazın Dili Derlemi olmuştur. Araştırmacılar tarafından sınırlandırılmış çalışmalar dışında (gazete metinlerinden oluşturulmuş derlemler, ders kitaplarından oluşturulmuş derlemler gibi) alanyazındaki pek çok eşdizimlilik araştırması, bu derlemler üzerinde çalışarak yapılmıştır. (Sert, 2017, s. 302).

Eşdizimlilik araştırmaları diğer dil bilimi araştırmaları içerisinde karşılaştırıldığında oldukça genç bir araştırma alanı olduğu görülmektedir. Eşdizimlilik terimi Türkçe kaynaklarda ilk olarak, ilk basımı 1988 yılında yapılan ve Prof. Dr. Berke Vardar yönetiminde oluşturulan Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü’nde görülmektedir. (Kırmızı, 2018, s. 84).

Bu bölümde eşdizimlilik ile ilgili Türkiye’ de yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

Türkiye’de eşdizimlilik çalışmalarının 2000’li yıllarda artış göstermeye başlaması; dilbilim ve dil araştırmalarına yönelik ilginin arttığını, dilbilimcilerin Türkçe’deki eşdizimlilik yapılarını daha derinlemesine inceleme yolunda adımlar attıklarını göstermektedir. Son dönemde bu alanda yapılan çalışmalardaki artış ise araştırmacıların eşdizimlilik konusuna olan ilgisinden kaynaklanmaktadır.

Adalar, 2005 yılında “*Arapça ve Türkçe Ders Kitaplarındaki ‘Yardımlaşma’ ve ‘Arkadaşlık’ Konulu Metinlerin Karşılaştırılması: Bir Eşdizimsel Örüntüleme Çözümlemesi Örneği*” çalışmasında ilkökul düzeyindeki ders kitaplarını eşdizimsel

yöntemlerle inceleyerek Türkçe ve Arapça arasındaki dilbilgisel benzerlikleri ve farklılıkları ortaya çıkarmıştır.

Ağca'nın 2018 yılında hazırlamış olduğu “*Tarihî Türk Dili Alanlarında ‘Gölmek’ Fiili ve Eşdizimleri*” ve 2019 yılında hazırlamış olduğu “*Tarihî Metinlerin Anlaşılması ve Aktarımında Eşdizimlilik Bilgisinin Önemi*” adlı çalışmaları bulunmaktadır. Ağca, 2020’de “*Eski Türkçe Metinlerde Sıfatların Eşdizimliliği*” başlıklı doktora çalışmasında Orhun Türkçesi, Eski Uygur Türkçesi ve Karahanlı Türkçesi’ne ait metinlerde sıfatlarla ilgili eşdizimli yapıları incelemiştir.

Aksan ve Demirhan 2017 yılında “*Bakmak Eylemi ve Söylem İşlevleri: Eşdizimlilik Örüntülerinin Gösterdikleri*” çalışmayı hazırlamışlardır. Çalışmada ‘bakmak’ eylemi etrafında şekillenen eşdizimlilik örüntülerini ve bu örüntülerin söylem işlevlerini incelemiştir.

Akyol, 2022’de “*Altun Yaruk'taki Fiillerin Eşdizim Sözlüğü*” yüksek lisans tez çalışmasında eşdizimleri tespit etmek için anlam temelli ve sıklık temelli yaklaşımı benimsemiştir.

Arslan, 2023’de “*Dede Korkut Hikâyelerinde Zarf+Fiil Eşdizimi*” yüksek lisans tez çalışmasında metinde geçen zarf+ fiil birlikteliğinden oluşan eşdizimli yapıları belirlemiştir.

Atay’ın “*A1 Düzey Düşüm Sözcüklerle Kurulmuş Türkçe Eşdizimlilikler ve İngilizce Karşılıkları: Bir Sözlükçe Önerisi*” adlı yüksek lisans tez çalışması; Buluş’un “*Türk Atasözlerinde Sıfat İşlevli Eşdizimlilikler*” adlı yüksek lisans tez çalışması; Kılınçkaya’nın “*İ.Melçuk’un Anlam ↔ Metin Kuramı Bağlamında Eşdizimlilik Çözümlemesi (Rusça Doğa Olayları Kategorisi)*” adlı yüksek lisans tez çalışması; Mert’in “*Süheyl ü Nev-Bahâr'da Vücut Bölümleri, Uzuvar ile İlgili İsimlerin Eşdizimlilikleri*” adlı yüksek lisans tez çalışması; Polat’ ın “*Dede Korkut Kitabı'nın Eşdizim Sözlüğü*” adlı yüksek lisans tez çalışması; Şahin’in “*Yûsuf ve Zeli ħā'nın Karşılaştırmalı Eşdizim İncelemesi*” adlı yüksek lisans tez çalışması ve Turan’ın “*Dilbilimsel Açısından Kur'an'ı Kerim Meallerinin Çeviri Sürecinde Eşdizim Kaynaklı Anlam Farklılıkları*” adlı yüksek lisans tez çalışması 2023 yılında hazırlanan çalışmalardan bazılarıdır. Bu çalışmalardan her biri eşdizimlilik konusu açısından önemli olan kaynaklardır.

Balı ve Yıldız, 2020’de “*Arapça Fiil+İsim Birlikteliğindeki Eşdizimlerde Fiilin Türkçeye Aktarımında Farklı Anlamlar Kazanması Üzerine Bir Değerlendirme*” adlı çalışmada Arapça dilindeki fiil+isim birlikteliklerindeki fiillerin Türkçeye aktarımı sırasında eşdizimlerin nasıl kullanıldığını ve bu aktarımın farklı anlamlar kazanmasını ele almışlardır.

Bülbül, 2022’de “*Oğuz Atay’ın Romanlarında Sıfatların Eşdizimlilikleri*” başlıklı yüksek lisans tez çalışmasında romanlarda geçen sıfatların oluşturduğu eşdizimli yapıları incelemiştir.

Çalışkan, “*Diye Sözcüğü Üzerine Derlem Temelli Bir Betimleme*” ve “*Yabancı Dil Sınıflarında Tümleç Yan Cümlelerinin Öğretimi: Eşdizimlilik ve Semantik Eğilimler Temelli Bir Yaklaşım*” adlı makalesini 2019 yılında hazırlamıştır. Çalışkan, 2019a’ da “*Yüklem Konumundaki Sıfatlar ile Fiilimsi Tamlayıcıları Arasındaki Eşdizimlilik İlişkileri*” çalışmasında sıklık temelli yaklaşımı benimseyerek fiilimsi+sıfat eşdizimlilikleri üzerinde durmuştur. Çalışkan, 2014 yılında “*Yüksek Sıklıktaki Adlar: Zaman Sözcükbiçimi Üzerine Derlem Temelli Bir İnceleme*” çalışmasında yüksek sıklıkta kullanılan isimlere odaklanarak derlem temelli bir inceleme yapmıştır.

Çetinkaya, 2009 yılında “*Eşdizimli Sözlükler*” ve 2010 yılındaki “*Eşdizimli Sözlükler ve Türkçenin Eşdizimli Sözlüğü*” çalışmasında eşdizim sözlüğüne olan ihtiyacı vurgulamıştır.

Doğan, “*Türkçe Öğrenci Sözlüklerinde Eşdizimlilik Bilgisi*” makalesini 2016 yılında hazırlamıştır. Doğan, 2015’te “*Türkçe Sözlükte Fiisel Eşdizimlilik*” makalesinde Türkiye Türkçesinde bulunan fiillerin eşdizimlerini incelemiştir. Doğan, “*Yabancılarla Türkçe Öğretiminde Eşdizimsel Farkındalık ve Öğrencilerin Eşdizim Yeterlikleri*” makalesini ise 2019 yılında yayımlamıştır. Doğan’ın 2020 yılında yayımlamış olduğu “*Türkçede Sözcük ve Dil Bilgisi İlişkisi: Dil Bilgisel Eşdizim Kalıpları*” makalesi eşdizimlilik açısından oldukça önemlidir. Doğan, “*Dîvânu Lugâti’t-Türk ve Eşdizimlilik: Türkçenin İlk Eşdizim Sözlüğü*” makalesini ise 2022 yılında yayımlamıştır. Doğan, 2016b’ de “*Türkiye Türkçesinde Fiillerin Eşdizimleri*” kitabında fiillerin eşdizimlerini anlam temelli yaklaşıma göre ele alarak dilin anlam yapısına derin katkılarda bulunmuştur. Doğan’ın 2014 yılında yayımladığı “*Bir Kültür Unsuru Olarak Eşdizimsel Yapılar*” ve 2018 yılında yayımladığı “*Türkçede Dil Bilgisel Eşdizimlilik*” çalışması mevcuttur.

Eken'in 2016 yılında yayımladığı “Eşdizimlerin saptanmasına ve betimlenmesine yönelik kuram ve yaklaşımlar” çalışması mevcuttur. Eken'in 2015 yılında hazırlamış olduğu “Anlatı Metinlerinde Sözcük Birliktelikleri: Türkçe Üzerine Eğitim-Öğretim Ortamları Hedefli Gözlemler” başlıklı doktora tez çalışması bulunmaktadır.

Elmalı, 2022’de “Eski Türkçe Köñül Sözcüğü ve Eşdizimliliği” başlıklı yüksek lisans tez çalışma hazırlamıştır. Karahasan, 2022’de “Daśakarmapathāvadānamālā’da Eşdizimlilik” başlıklı yüksek lisans tezini yayımlamıştır. Girgin, 2022’de “Süheyl ü Nev-Bahar’daki Fiillerin Eşdizim Sözlüğü” adlı yüksek lisans tez çalışmasında fiillerin eşdizimliliğini incelemiştir. Çolak’ın 2022 yılında hazırlamış olduğu “RSO-49 Kur'an Tercümesi (1b-153a) (Giriş- Yazı Çevrimli Metin- Dizin ve Eşdizimlilik Sözlüğü)” başlıklı doktora tez çalışması mevcuttur.

Korkut, “Eşdizimlilik, Sıklık ve Bağlam Açısından İnsana Verilen Genel Adlar: Bir Kişi-Bir Kimse” makalesini 2018 yılında; Kozan, “Dil Dizgesinde Eşdizimlilik: Öğretim Odaklı Dilbilimsel Betimleme Örneği” makalesini 2019 yılında; Kumanlı, “Türkçe Sözlük’te Eşdizimliliklerin Gösterilişi” makalesini 2016 yılında; Kurt, “Arapça Eşdizimsel İfadelerin Yazılı Basında Yer Alan Spor Metinleri Yoluyla Örneklendirilmesi” makalesini 2015 yılında yayımlamıştır.

Özkan, 2010’da “Türkçenin Öğretiminde Sıfatların Eşdizim Sözlüğü -Yöntem ve Uygulama” makalesinde, sıfatların eşdizim sözlüğünün oluşturulması sürecini ve bu süreçte kullanılan yöntemleri ele alan bir çalışma hazırlamıştır. Özkan, “Yöntem ve uygulama açısından ‘Türkiye Türkçesi söz varlığının derlem tabanlı sözlüğü” makalesini 2013 yılında yayımlamıştır. Özkan, 2011 yılında “Türkiye Türkçesinde Belirteçlerle Fiillerin Birlikte Kullanılması ve Eş Dizimlilikleri –Derlem Temelli Bir Uygulama” çalışmasında belirteçlerle fiiller arasındaki ilişkiyi ortaya koyarak derlem tabanlı bir çalışma gerçekleştirmiştir. Özkan, 2019 yılında “Türkiye Türkçesinde adlarla önadların birliktelik kullanımı ve eşdizim sözlüğü” adlı çalışmasında adlarla önadların birlikte kullanımını ve bu kullanımların eşdizimlerini ele alan bir sözlük hazırlamıştır. Derlem tabanlı bir çalışma ortaya koyan Özkan, 2007’de “Türkiye Türkçesinde Belirteçlerin Fiillerle Birliktelik Kullanımları ve Eşdizimliliği” adlı doktora tezinde belirteçlerin fiillerle kurdukları ilişkiyi ve eşdizimliliklerini incelemiştir.

Piltin, 2013’te “Türk Dilinde Ildırap Söz Bilgisi: Bir Eş Anlamlılık İncelemesi” adlı kitabında Türk Dilindeki ıldırap ifadeleri üzerine bir eş anlamlılık incelemesi sunan bir

Çalışma yapmıştır. Pilten' in 2008 yılında yayımladığı “Eş Dizimlilik zellikleri Bakımından Türk Dilinde “Temiz” Sözcükleri” alışması ve 2010 yılında yayımladığı “Orhon Yazıtlarında Semesel ve Eş Dizimsel Sınırlamalar” alışması mevcuttur.

3. UYGULAMA

3.1. İsim + İsim Birlikteliğine Dayalı Eşdizimler

Derece “derece, basamak”

► *derece-yi şehādet* “şehitlik mertebesi”

→ (1) Āhirü'l-emr ıal‘anın   rt  arafının her  arafıdn y girmi min kişi ıal‘a a y   rdi, kirip ıal‘anı aldılar,  atl-i ‘āmm  ıldılar. Min min altı yüz min ki ini *derece-yi şehādet*ge y tk rdiler.

“Sonunda kalenin dört tarafının her yerinden yirmi bin kişi kaleye ko tu, girip kaleyi aldılar, katliam yaptılar. Bir milyon altı yüz bin kişiyi * ehitlik mertebesine* eri tirdiler.” ( T: 110).

  *Derece-yi şehādet* terimi “ ehitlik mertebesi” anlamında kullanılan bir birlikteliktir. İslam inancına göre  ehitlik önemli bir mertebedir. Tamlamadan oluşan bu yapıda binlerce kişinin bu mertebeye ulaştığı izah edilmiştir.

Dil “dil, lisān”

► * u  tili* “ u  dili”

→ (2) * u  tilin* bilgen S leymān a  ılır hem-rāzlık. (HSHB: 91).

“* u  dilini* bilen Süleyman’a sırda lık eder.”

→ (3)  un Lisānu’t- ayr el anı bile terennüm t z p min, * u  tili* i āreti bile  a ı at esr rın mec z öğretide körgüzüp min.

“Lisānu’t- ayr na meleri ile terennüm ettiğimde, * u  dili* i āreti ile hakikat sırlarını mecaz  yoldan gösterdim.” (ML: 181).

  Sözlü ve yazılı kültürümüzde farklı  ekil ve anlamlar kazanarak kullanılan “ u  dili” kelime grubunda ise Süleyman peygamberin  u ların dilini bilmesi ve  u  dilinin önemi ifade edilmiştir.

Dîn “dîn”

► *dîn-i islām* “İslam dini”

→ (4) Andın soñ *dîn-i islām*nı âşkâre kılıp her yêrde kâfir bolsa anıñ birlen yaman bolup anıñ qasdında boldı.

“Daha sonra *islam dinini* açıkça yayıp nerede kâfir varsa onunla kötü olup onların canına kastetti.” (ŞT: 134).

✎ İsim tamlaması olarak karşımıza çıkan “İslam dini” kullanımı isim + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. İslam, hayatın birçok alanına etki eden bir inanç sistemidir. Burada söz grubunun kullanım amacı İslam dininin büyüklüğünü ifade etmektir.

Êge “sahip”

► *māl êgesi* “mal sahibi”

→ (5) Öyniñ ve *mālınıñ êgesi* temek bolur.

“Evin ve *malın sahibi* demektir.” (ŞT: 78).

✎ *Māl êgesi* terimi “mal sahibi” anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Bu birliktelik herhangi bir malı kendi mülkiyeti altında bulunduran kimseler için kullanılmaktadır.

► *öy êgesi* “ev sahibi”

→ (6) *Öy êgesi* eşekniñ zekerini tabağğa salıp yılkıniñ ögürgeñ qazısın toğrağanday çığırık çığırık toğrağan turur.

“*Ev sahibi* eşeğin erkeklik organını tabağa koyup at etinden yapılmış sucuğu doğrar gibi ‘çığırık çığırık’ ses çıkararak doğramaktaymış.” (ŞT: 152).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *öy* kelimesi Eski Türkçe kelime olup ‘ev’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 470). Arapça kökenli kelime olan ve ‘sâhip’ anlamına gelen ‘sahip’ sözcüğü (Devellioğlu, 2023, s. 1064) ise metinde *êge* sözcüğüyle ifade edilmiştir. *Öy êgesi* birleşimiyle oluşan bu yapı isim + isim birlikteliğine dayalı

oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘ev sahibi’ birlikteliği *äv igäsi* (Wilkens, 2021, s. 129) şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *öy égesi* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkan bu birliktelik metinde bir defa geçmektedir.

Ehl “sahip, malik”

► *ilm ehli* “ilim sahibi”

→ (7) Mundağ didi *ilm ehlini* iylerge ğanī (HM: 19).

“Şöyle dedi *ilim sahiplerini* eylemek için gani”

↻ *İlm ehli*, birlikteliği “ilim sahibi” anlamına gelen isim tamlaması oluşturan bir yapıdır. Bu birliktelik ile kişinin herhangi bir alanda bilgi sahibi olduğu ifade edilmiştir.

Etek “etek”

► *tag eteki* “dağ eteği”

→ (8) Ėrtedin tā kūn batķunça uruşdılar. Tayañ Hān ağır yaralı boldı, Nayman çerigi kaçdı. Tayañ Hānnı atğa alıp yörüy bilmediler, uruş *tagnın etekinde* tüşüp erdi. Tayañ Hānnı tag üstige alıp çıkdılar.

“Sabahtan ta gün batıncaya kadar savaştılar. Tayañ Han ağır yaralandı. Nayman askeri kaçtı. Tayañ Han’ı ata bindirip götüremediler. Çatışma *dağın eteğindeydi*. Tayañ Han’ı alıp dağın üstüne çıktılar.”

↻ *Tag eteki*, birlikteliği “dağ eteği” anlamında kullanılmıştır. Metinde geçen çatışmanın mekân olarak dağ eteği olarak tercih edildiği bu eşdizim yapısında izah edilmiştir.

Kūn “gün”

► *ķiyāmet kūni* “kıyamet günü”

→ (9) Andın soñ Kāđı Muħiddin Hānga aytdı kim eger barıp Melik Eşrefdin bizniñ dādımıznı alıp bērmeseñ *ķiyāmet kūni* seniñ etekiñ ķolumız tēdi.

“Ondan sonra Kadı Muhiddin Han’a ‘eğer gidip Melik Eşref’ten bizim hakkımızı almasan *kıyamet günü* bizim elimiz senin eteğindedir’ dedi.” (ŞT: 135-136).

☞ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *kıyāmet* kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup ‘diriliş, dirilme’ anlamına gelmektedir (Mutçalı, 2015, s. 772). Eski Türkçe olan *kün* ifadesi ise ‘gün, güneş, gündüz’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 397).

☞ *Kıyāmet küni* birleşimiyle oluşan bu yapı isim + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘kıyamet günü’ birlikteliği *törö küni* (Wilkens, 2021, s. 739) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *könilik küni* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ sakınuk tégüçi kim ol çın köni

könilik küni bar yarutur küni

“Gerçekten dürüst ve takva sahibi denilecek kim kaldı; fakat güneşi parlayan bir *kıyamet günü* vardır.” (KB: 6460).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *kıyāmet küni* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Metin bağlamında bir defa kullanılan “kıyamet günü” birlikteliği ‘bütün ölülerin dirilerek mahşerde toplanacakları zaman, insanların hesaba çekileceği, hesap günü’ anlamına gelmektedir. *Kıyamet günü* manasına gelen bu yapıya dini alanda sıklıkla rastlanmaktadır. Burada insanların yaptıkları işlerin ve davranışların karşılık bulacağı zaman vurgulanmaktadır.

Kündüz “gündüz”

► *kêçe kündüz* “gece gündüz”

→ (10) Çingiz Hân taķı *kêçe kündüz* yörüp Ğaznîn bardı, anda haber aldı kim Sulţān Celāle’ddin kêteli on bêtş kün bolup turur. Ğaznînga hâķim koyup ılğap Sir yaķasıga bardı.

“Çingiz Han’da *gece-gündüz* ilerleyip Gaznin’e ulaştı. Orada Sultan Celaleddin’in on beş gün önce gittiği haberini aldı. Gaznin’e bir vali atayıp atını dörtnala sürüp Sir ırmağının kıyısına geldi.” (ŞT: 103).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *keçe* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘gece’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 290). Yine Eski Türkçe kelime olan *kündüz* kelimesi ise ‘gündüz; gün ışığı’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 398).

↻ *Kêçe kündüz* birleşimiyle oluşan bu yapı isim + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘gece gündüz’ birlikteliği *tünin künin* (Wilkens, 2021, s. 772) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *tün kün* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ yüz ursa yağıka bu sü başçısı

oduğ turğu *tün kün* kiterse usı

“Ordu kumandanı düşmanla karşılaşınca, *gece-gündüz* uyanık bulunmalı ve uykuyu bırakmalıdır.” (KB: 2331).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *kêçe kündüz* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Metinde sadece bir kez geçen ve zıt kavramların bir araya gelmesiyle oluşan bu yapıya günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır.

Namāz “namaz”

► *namāz-ı şām* “akşam namazı”

→ (11) Şubh-ı sādıkda ol başıdın keştige oltursalar *namāz-ı şām*da bu başığa çıkar erdiler.

“Sabah vakti bir baştan gemiye binseler, *akşam namazında* diğer başından çıkarlardı.” (ŞT: 88).

↻ *Namāz-ı şām*, birlikteliği “akşam namazı” anlamına gelen isim tamlaması oluşturmuş bir eşdizim yapısıdır. İslam dininde namaz, beş vakit olarak bilinen belirli zaman dilimlerinde yapılan önemli bir ibadettir. *Namāz-ı şām* birlikteliği, akşam namazının bu ibadetin bir parçası olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

► *tang namāzı* “sabah namazı”

→ (12) Tang atkunça bir hâlde irdiler çün *tang namāzı*dın hâlâyık fâriğ boldılar, alarning hâli özgeçerek boldı.

“Tan atıncaya kadar halleri aynıydı, *sabah namazı*yla etrafındakiler çekildiklerinde onların hali daha başkaca oldu.” (HM: 72).

→ (13) Seraṭān içi kün ısığ bir kün érte *taḡ namāzını* okup tağnıñ sāyesinde oturup erdi.

“Yaz mevsiminde sıcak bir gün *sabah namazını* kılıp dağın gölgesinde oturmuştu.” (ŞT: 188).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *tang* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘sabah’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 569). Farsça kökenli *namāz* kelimesi ise ‘namaz’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 942).

↻ *Tang namāzı* birleşimiyle oluşan bu yapı isim + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *taḡ namāz* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ Kopup yundı kıldı yana *taḡ namāz*,
yeme turdı ança duâ kıldı az

“Kalkıp yıkandı, *sabah namazını* kıldı; namazdan sonra da bir müddet oturup, duâ etti.” (KB: 3954).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *tang namāzı* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Tang namāzı* birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla günlük hayatta karşılaşilmektedir. Bu kullanım Hamsetü'l-Mütehayyirîn ve Şecere-yi Türk eserlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Nūr “nur, ışık”

► *āfitāb nūri* “güneş ışığı”

→ (14) Sultān Muḥammedniñ bu sözidin Maḥmūd Yalavaç katıg қоруқtı тақı ‘arż kıldı kim Çingiz Ḥānnıñ leşkeri seniñ leşkeriñniñ yanıda aynıñ nūri birlen *āfitābnıñ nūrıǵa* oḡşar.

“Mahmud Yalavaç, Sultan Muhammed’in bu sözünden çok korktu ve ‘Çingiz Han’ın ordusu senin ordunun yanında ayın ışığıyla *güneşin ışığına* benzer’ diye arz etti.” (ŞT: 91).

☞ *Āfitāb nūrı*, birlikteliği “güneş ışığı” anlamında kullanılmıştır. Bağlamda benzetme yoluyla Çingiz Han’ın ordusunun güçlü olduğu vurgulanmaktadır. Ele alınan eşdizimlilik, sadece Şecere-yi Türk metninde görülmektedir.

► *ay nūrı* “ay ışığı”

→ (15) Sultān Muḥammedniñ bu sözidin Maḥmūd Yalavaç katıǵ kóruqtı taǵı ‘arz kıldı kim Çingiz Hānnıñ leşkeri seniñ leşkeriñniñ yanıda *aynıñ nūrı* birlen āfitābnıñ nūrıǵa oǵşar.

“Mahmud Yalavaç, Sultan Muhammed’in bu sözünden çok korktu ve ‘Çingiz Han’ın ordusu senin ordunun yanında *ayın ışığıyla* güneşin ışığına benzer’ diye arz etti.” (ŞT: 91).

☞ “Ay ışığı” anlamına gelen *ay nūrı* birlikteliği yukarıda verilen örnekte Çingiz Han’ın ordusuna benzetilerek ordunun ay ve güneş ışığı kadar güçlü ve parlak olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

Resm “eser, adet; tören, merasim”

► *istikbāl resmi* “karşılama töreni”

→ (16) Alar *istikbāl resmi* bile Murgāb vilāyetiǵaça kilip irdiler.

“Onlar *karşılama töreni* için Murgab vilayetine kadar gelmişlerdi.” (HM: 27).

☞ *İstikbāl resmi* terimi “karşılama töreni” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki örnekte kişilerin Murgab vilayetine kadar gittikleri ve orada kabul töreni yaptıkları ifade edilmiştir. Bu tür törenler, özel misafirler veya üst düzey yöneticiler için yapılmaktadır.

Vaqt “çağ, zaman”

► *çāşt vaqtı* “kuşluk vakti”

→ (17) Ḥasan Kılı Hān dervāzedin piyāde çıkıp Ḥandaǵǵa arǵa bėrip yasadı. Taşkarıǵılar atlı ve içkerikiler piyāde uluǵ uruş tüşdi *çāşt vaqtı*sın tā pışıngeçe.

“Hasan Kulı Han yaya olarak kapıdan çıkıp hendeği arkasına alıp saf oluşturdu. Dışarıdakiler atlı içeridekiler piyade olarak *kuşluk vaktinden* ta akşam vaktine kadar büyük bir savaş oldu.” (ŞT: 151).

☞ “Kuşluk vakti” anlamına gelen bu söz grubu metin bağlamında bir defa geçmektedir. Bu birliktelik sabah ile öğle vakti arasında kalan zaman dilimini karşılamak üzere kullanılmıştır.

► *namāz vaqt* “namaz vakti”

→ (18) Temür Sultānnıñ üç oğlu Polād Sultānnıñ dört oğlu birlen barça nöker halkı araba birlen toyğa bara turgan dek *namāz vaqtı*dın köçdiler.

“Temür Sultan’ın üç oğlu Polad Sultan’ın dört oğlu ile bütün hizmetkârlar arabayla ziyafete gidiyormuş gibi *namaz zamanında* göçtüler.” (ŞT: 182).

☞ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *namāz* kelimesi Farsça kökenlidir (Devellioğlu, 2023, s. 942). İslam’ın beş şartından biri olan ibadet anlamını taşımaktadır. *Vakt* kelimesi ise Arapça kökenli bir kelime olup “vakit, zaman” anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 1323). Yukarıdaki örnekte *namāz vaqt* terimi “namaz vakti” veya “namazın kılınacağı zaman” anlamına gelmektedir. İslam dininde namaz belirli zaman dilimlerinde kılınmaktadır. Bu zaman dilimleri ise “namaz vakitleri” olarak adlandırılmaktadır.

► *seher vaqtı* “seher vakti”

→ (19) Mundın bir neçe yıl ötdi bir kēçe yatıp erdi *seher vaqtında* oyğandı tünlikdin bir yaruğ nemeşe kelip kirdi.

“Bunun üzerinden birkaç yıl geçti. Bir gece yatıp uyumuştı, *seher vaktinde* uyandı pencereden parlak bir şey gelip girdi.” (ŞT: 73).

→ (20) *Seher vaqtında* hātūn kışkıra başladı.

“*Seher vaktinde* kadın bağırmaya başladı.” (ŞT, 1996: 188).

☞ “Seher vakti” anlamına gelen *seher vaqtı* birlikteliği metin bağlamında toplam iki defa geçmektedir.

► *tüş vakti* “öğle vakti”

→ (21) Şeyh Necme’-d-dîn-i Kübrâ ‘aleyhi’r-rahmenin kün batış tarafıda uruşdılar yaz küni *tüş vakti* erdi Yunus Hân bastı.

“Şeyh Necmeddin-i Kübra’nın –Rahmet üzerine olsun- (kabrinin) batısında savaştılar. Yaz günü ve *öğle vaktiydi*.” (ŞT: 166).

☞ Gün ortasına denk gelen zaman aralığının belirtilmesi için kullanılan *tüş vakti* terimi, isim tamlaması oluşturan bir eşdizim yapısıdır.

Yarağ “silah, hazırlık”

► *sefer yarağı* “sefer hazırlığı”

→ (22) Coçi Hân Macar ve Başkırd ve Urus ve Kürel ve Nemiş bu yurtlarga atlanayın tēp elge cār kıldurdı yētti yıllık *sefer yarağı*nın ğamın yēsünler tēp.

“Coçi Han Macar, Başkırd, Urus, Kürel ve Nemiş ülkelerine sefere çıkayım dedi ve halka ‘yedi yıllık *sefer hazırlığı*nı düşünüp taşınsınlar’ diye haber gönderdi.” (ŞT: 138).

☞ “Sefer hazırlığı” anlamına gelen *sefer yarağı* birlikteliği ile sefere çıkılmadan önce yapılması gereken hazırlık izah edilmiştir. Coçi Han’ın farklı ülkelere sefere çıkacağı ve bunun için bir hazırlık yapılması gerektiğinden söz edilmiştir.

3.2. Sıfat + İsim Birlikteliğine Dayalı Eşdizimler

Ana “anne, valide”

► *ögey ana* “üvey anne”

→ (23) Kaydu Hân ölgendın soñ oğlı Çarağa Linkum *ögey anasını* aldı.

“Kaydu Han öldükten sonra oğlu Çaraka Linkum *üvey annesini* aldı.” (ŞT: 74).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *ögey* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘üvey’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 451). Yine Eski Türkçe kelime olan *ana* sözcüğü ise ‘ana’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 23).

Ögey ana birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘üvey anne’ birlikteliği *ögäy ana* (Wilkins, 2021, s. 525) şeklinde geçmektedir. Yukarıdaki örnekte bu eşdizim yapısı kişinin biyolojik annesi olmayan fakat anne rolünü üstlenen kişiyi ifade etmek için kullanılmıştır.

Āvāz “ses, seda”

► *bülend- āvāz* “yüksek ses”

→ (24) Bir kün şubḥ-ı şādık bolğanda ordunıñ yanığa kelip *bülend- āvāz* birlen ezān aytdı. Hān bu āvāznı eşitip kişi yiberdi barıp şol kıçkırgannı alıp kel tedi.

“Bir gün tan yeri ağarırken Han’ın karargâhına kelip *yüksek* sesle ezan okudu. Han bu sesi işitince ‘bu bağıranı alıp gel’ diye adam gönderdi.” (ŞT: 127).

↻ *Bülend- āvāz* birlikteliği “yüksek ses” anlamına gelen bir tamlamadır. “Yüksek ses” ifadesi karargâha gelen kişinin sesleniş biçimini ifade etmek için kullanılmıştır.

Ayak “ayak”

► *yalañ ayak* “yalın ayak”

→ (25) Kökçe Moğolistannıñ andağ ıattı(k) savuqlarında kış künleri *yalañkaç* ve *yalañ ayak* yörür erdi ve taķı aytur erdi. Her neçe künde bir kerret ġāibdin maña bir boz at keltüre tururlar, aña minip āsmānğa barıp Teñrige sözleşip kele turur-men tēp.

“Kökçe Moğolistan’ın o çok sert soğuklarında kış günleri çıplak ve *yalın ayak* yürürdü ve de ‘birkaç günde bir kere bana gaibden biz boz at getirirler, ona binip gökyüzüne gidip Tanrı’yla konuşup gelirim’ diye söyledi.” (ŞT: 83).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *yalañ* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘çıplak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 735). Yine Eski Türkçe kelime olan *ayak* sözcüğü ise ‘ayak’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 54).

☞ *Yalaŋ ayak* birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘yalın ayak’ birlikteliği *yalıŋ adak* (Wilkins, 2021, s. 857) şeklinde geçmektedir. Yukarıdaki örnekte bu kullanım kişinin ayaklarının çıplak veya ayakkabısız olduğunu ifade etmek için kullanılan bir eşdizim yapısıdır.

Biri “biri”

► *her biri* “her biri”

→ (26) Ve her tā ki yana andın burun ikki sākin bolğay, eger beyt ortasıda tüşse ve teleffuzğa kirse, öz mā-ğablı bile *her biri* bir müteharrik hisābığa kirer, andağ kim:

“Kendisinden önce iki sākin bulunan her tâ, eğer beyt ortasında bulunup telâffuz edilse, kendisinden önce gelenler ile *her biri* bir harekeli kabul edilir, şöyle ki:” (ME: 31).

→ (27) Belki *her biri* başka başka özlerin şāhib-i ‘azā körgüzüp āşūbveşin zāhir kıldılar.

“Belki *her biri* kendilerini ayrı ayrı matem sahibi gösterip perişanlıklarını ortaya koydular.” (HPM: 118).

→ (28) Andağ ki tuyūr ve bahāyim ve sibā‘nın tilleri kim *her birining* özgeçe hūrūş u tekellümleri bar ve ğayr-ı mükerrer nevā ve terennümleri.

“Kuşların, hayvanların, yırtıcıların dilleri de böyledir: *Her birinin* kendine has konuşması, birbirinin aynı olmayan ses ve ötüşleri vardır.” (ML: 167).

☞ Yukarıdaki metinlerinde *her biri* eşdizimliliği örneklerde aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu kullanım üç farklı metinde de karşımıza çıkmaktadır.

Devlet “devlet, siyasi erk güç; talih”

► *uluğ devlet* “büyük devlet”

→ (29) Hān elçi yiberdi sözi bu kim Tenğrim maña *uluğ devlet* bérdi. Tört tarafdağı ɵllerniğ barçası bağındı sen ne aytur-sen tɵp.

“Han elçi gönderdi, sözü şöyleydi: ‘Tanrı’m bana *büyük devlet* verdi. Dört taraftaki halkların hepsi tabi oldu, sen ne dersin?” (ŞT: 61).

☞ *Uluğ devlet*, “büyük devlet” anlamına gelen bir söz öbeğidir. Bağlamda bir defa kullanılan bu yapı devletin büyüklüğünü gösteren bir terimdir.

Dıraht “ağaç”

► *miveli dıraht* “meyveli ağaç”

→ (30) Açar sular ve çeşmeler türlü türlü otlar *miveli dıraht*lar ve türlü türlü avlar.

“Akarsular ve çeşmeler, türlü türlü otlar, *meyveli ağaç*lar ve türlü türlü avlar (vardı).” (ŞT: 56).

☞ Bu birliktelikte *miveli* sözünün özel bir anlam kazandığını ve *dıraht* sözünün anlamını koruduğunu görmekteyiz. *Miveli dıraht* “meyveli ağaç” anlamında kullanılan sıfat + isim birlikteliğinden oluşan bir söz grubudur.

► *uluğ dıraht* “büyük ağaç”

→ (31) Çingiz Hân bir kün şikâr kılip yürügende bir *uluğ dıraht*nıñ astığa keldi taķı aytdı kim men ölsem meni bu dıraht tübinde koyunlar tēp. Hân ölgendin soñ Hânınñ ölüğini bir sandukğa salıp bu dırahtnıñ astında koydılar, ol yēni Burhân Qaldun dērler.

“Çingiz Han bir gün avlanırken *büyük* bir *ağac*ın altına geldi ve ‘ben öldüğümde beni bu ağacın altına gömün’ dedi. Han öldükten sonra Han’ın cesedini bir sandığa koyup bu ağacın altına gömdüler. Oraya ‘Burhan Kaldun’ derler.” (ŞT: 113).

☞ *Uluğ dıraht* birlikteliği “büyük ağaç” anlamında kullanılmaktadır. Bu birliktelik ile ağacın niteliğini belirten büyük olma özelliği sıfat görevinde kullanılmış ve tamlama oluşturmuştur.

Dívār “duvar”

► *bülend dívār* “yüksek duvar”

→ (32) Hıtāy halkı öz yurtınıñ taşındın bir *bülend dívār* tartıp êkki uçını teñizge tegirip erdiler.

“Hıttay halkı kendi yurdunun dış tarafından *yüksek duvar* çekip iki ucunu denize kadar uzattılar.” (ŞT: 64).

❧ *Bülend dīvār*, “yüksek duvar” anlamına gelen bir birliktelik olup duvarın niteliğini ifade etmektedir. Bağlamda “yüksek duvar” birlikteliği dışarıdan gelebilecek zararlara karşı alınan güvenlik önlemidir.

Furşat “uygun zaman, fırsat”

► *az furşat* “kısa zaman”

→ (33) Hem öz kaçlarında ötkerilür irdi, tā *az furşat*da Nefahātü’l-Üns kitabı tükendi.

“Ve kendi huzurlarında geçirildi, böylece *kısa zamanda* Nefahātü’l-Üns kitabı tamamlandı.” (HM: 49).

→ (34) Ve ol fende kündin künge andın ğarīb āsār ve ‘acīb nümūdārlar zāhir bolur irkendür andağ ki *az furşat*da cemī‘-i ebnā-yı cinsin mağlūb kılıp barığa fāyık ve ğālib kilipdür.

“O fende günden güne ondan garip eserler ve tuhaf belirtiler ortaya çıkmıştır ki *kısa zamanda* kendi cinsinden olanların hepsini yenip, hepsine üstün ve galip gelmiştir.” (HPM: 102).

❧ *Az furşat* terimi “kısa zaman” anlamına gelen bir sıfat tamlamasıdır. Bu tamlama, sınırlı bir zaman dilimini ifade etmek için kullanılmıştır. Yukarıdaki metinlerinde *az furşat* eşdizimliliği aynı şekilde ifade edilmiştir.

Günāh “günah”

► *uluğ günāh* “büyük günah”

→ (35) Sultān Muḥammedniñ hilāf-ı va‘de kılıp bāzergānnı ve elçini öltürgenini aytdı andın soñ aytdı kim ey kavm sizlerdin *uluğ günāh*lar çıkdı.

“Sultan Muhammed’in verdiği sözde durmayarak tüccarını ve elçisini öldürdüğünü söyledi. Ondan sonra ‘Ey kavim! Sizler *büyük günah*lar işlediniz.” (ŞT: 95).

☞ *Uluğ günāh* “büyük günah” anlamına gelen sıfat + isim birlikteliğinden oluşan mecâzi bir yapıdır. İnsan öldürmenin büyük günah sayıldığı bu örnekte kavmin verdikleri sözde durmayarak bu günahı işledikleri ifade edilmiştir.

Hürşîd “güneş”

► *hürşîd-i rahşān* “parlak güneş”

→ (36) Hazret-i Sultān-ı şāhib-kırān bu vezning gāyet revānılg u letāfetidin ve rūh-perverlıgı vü selāsetidin öz divānların ki cemi‘ devāvin arasında bedenler ara cān dik ve kevākib içre *hürşîd-i rahşān* dik vāķi‘ boluptur, baştın ayak bu veznde iltizām kılıp tertīb biripdürler.

“Hazret-i Sultan-ı sâhib-kırân bu veznin pek fazla akıcılık ve letâfetinden, ruhu besleyiciliği ve selâsetinden dolayı, bütün divanlar arasında bedendeki can gibi ve yıldızlar içinde *parlak güneş* gibi olan divanlarını baştan sona bu vezinde yazıp tertip etmişlerdir.” (ME: 61).

☞ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *hürşîd* kelimesi Farsça kökenli bir kelime olup ‘güneş’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 440). Yine Farsça kökenli olan *rahşān* ifadesi ise ‘parlak’ manasında kullanılmıştır (Devellioğlu, 2023, s. 1023).

☞ *Hürşîd-i rahşān* birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘parlak güneş’ birlikteliği *y(a)ruk kūn* (Wilkins, 2021, s. 872) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *yaruk kūn* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ Kara tün içinde-turur kalgū iş,
yarutur *yaruk kūn* ayâ edgū iş

“Gelecek hâdiseler karanlık geceye bürünmüştür, ey iyi arkadaşım, ancak *parlak güneş* aydınlatabilir.” (KB: 4925).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *hürşîd-i rahşān* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Yukarıdaki örnekte divanları nitelemek için bedendeki canın ve parlak güneşin benzetme unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu benzetmeler bütün divanlar arasında Sultan’ın kendi divanının değerli ve önemli olduğunu göstermektedir.

İş “iş; davranış, hareket”

► *katıġ iş* “zor iş”

→ (37) Köngülge mātem-zedeler nevhası çün yavuştı mini mātem-zedeġa bik *katıġ iş* tüşti.

“Gönle yaşlılar ağlayışı yaklaşınca, ben yaşlıya pek *zor iş* düştü.” (HM: 72).

☞ Metin içerisinde sadece bir kez kullanılan bu ifade yüksek zorluk seviyelerine sahip bir iş için kullanılmıştır. Bu ifade de işin ne kadar zor, yoğun ve karmaşık olduğu dile getirilmiştir.

► *yaman iş* “kötü iş”

→ (38) ... taķı birisi Ğāyır Hānnıġ sözine kirip Çingiz Hānnıġ elçisini ve bāzergānlarını fikr kılmay öltürdi ve taķı çendān *yaman iş*ler kılıp turur aytsaķ söz uzak bola turur muhtaşar kılındı.

“... ayrıca onlardan birisi Gayır Han’ın sözünü dinleyip Çingiz Han’ın elçisini ve tüccarlarını düşünmeden öldürdü ve öyle *kötü iş*ler yaptı ki anlatırsak uzun olur, kısa kesildi.” (ŞT: 94).

☞ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *yaman* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘kötü, her şeyin kötüsü’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 738). Yine Eski Türkçe kelime olan *iş* sözcüğü ise ‘iş’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 239).

☞ *Yaman iş* birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘kötü iş’ birlikteliği *ayıġ iş* (Wilkens, 2021, s. 703) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *isiz iş* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ uwutluġ kişi kılmaz *isiz iş*ig
yaraġsızka yakmaz bu sermez kişiġ

“Haya sahibi olan insan *kötü iş* yapmaz, münasip olmayan şeylere yaklaşmaz ve başkalarına kabalık etmez.” (KB: 2445).

☞ Çaġatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *yaman iş* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Yaman iş* birlikteliği “kötü iş” anlamına gelmektedir. Bu tür

davranışlar, kişilerin kendilerine veya çevrelerine zarar verecek eylemleri içermektedir. Oluşan tamlamada “kötü iş” ifadesi sergilenen davranışların zararlı ve tehlikeli olduğunu ifade etmek için kullanılan bir yapıdır.

Қал‘а “kale, hisar”

► *muḥkem qal‘a* “sağlam kale”

→ (39) Oğuz Hān temām Moğol ve Tatar ėliniñ leşkerini cem‘ kılıp Talas ve Sayramğa keldi ve Taşkend ve Semerķand ve Buḥārā pādişāhları şaff tartıp uruşabilmediler. Uluğ şehirler ve *muḥkem qal‘a*larğa berkindiler.

“Oğuz Han, bütün Moğol ve Tatar halkının askerini toplayıp Talaş ve Sayram’a geldi. Taşkent, Semerkant ve Buhara padişahları savaş safları oluşturup savaşmadılar. Büyük şehirlere ve *sağlam kale*lere saklandılar.” (ŞT: 49).

✎ *Muḥkem qal‘a*, “sağlam kale” anlamında kullanılmaktadır. Sıfat tamlaması oluşturan bu yapıda insanların kendilerini korumak ve saklanmak için oluşturdukları kalenin niteliği belirtilmiştir.

Қапı “kapı”

► *temür қапı* “demir kapı”

→ (40) Anu Şirvān Şamahıda sedd kıldı. Bu vaḳtda anı *temür қапı* dēy-tururlar, şol seddnıñ eşiki turur.

“Anu Şirvan, Şamahı’da set kurdu. Şimdi ona ‘*Demir Kapı*’ derler. Bu seddin kapısıdır.” (ŞT: 64).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *temür* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘demir’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 598). Yine Eski Türkçe kelime olan *kapuğ* sözcüğü ise ‘kapı’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 264).

Temür қапı birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘demir kapı’ birlikteliği *tāmir kapıg* (Wilkens, 2021, s. 693) şeklinde geçmektedir.

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *temür kapı* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Temür kapı* birlikteliği “demir kapı” anlamına gelen bir söz grubudur. Metin bağlamında bir defa kullanılmıştır. Bu birliktelikte *temür* sözünün özel bir anlam kazandığını ve *kapı* sözünün anlamını koruduğunu görmekteyiz.

Kelām “söz”

► *mevzūn kelām* “ölçülü söz”

→ (41) Ve *mevzūn kelām* te’lîfi bu erkânning hîç kıysısı bile tã yana birige/mürekkab kılmağaylar, müstaḥsen tüşmes, ni esbâbdın, andaḳ kim:

“Ölçülü sözlerin meydana getirilmesi, bu esasların uygun şekilde bir araya getirilmesiyle mümkündür; hem sebebler bakımından: ” (ME: 14).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *mevzūn* ifadesi Arapça kökenli bir kelime olup ‘vezinli, tartılı, tartılmış’ manasında kullanılmıştır. Ayrıca Arapça’da *kelām-ı mevzun* birlikteliği vardır. Bu birlikteliğin ‘vezinli söz’ anlamına geldiğini görmekteyiz (Devellioğlu, 2023, s. 740). Yine Arapça kökenli kelime olan *kelām* sözcüğü ise ‘söz, lâkırdı’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 579).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *mevzūn kelām* şeklinde geçmektedir. *Mevzūn kelām* “ölçülü söz” sözcük birleşiminden oluşmuş mecâzi bir anlama sahip olan terimdir. Bağlamda gerekli kuralların yerine getirildiği takdirde ölçülü sözlerin ortaya çıkabileceği ifade edilmiştir.

Kişi “kişi, insan”

► *‘akıllı kişi* “akıllı kişi”

→ (42) Hänniñ bir yahşı begi bar erdi Torumçı atlı Türkmenniñ Layna uruğındın bi-nihāyet *‘akıllı kişi* erdi.

“Han’ın Torumçı adında iyi bir beyi vardı. Türkmen’in Layna boyundan, çok *akıllı* bir *kişiydi*.” (ŞT: 170).

✎ *‘Akıllı kişi* terimi “akıllı kişi” sıfat + isim birlikteliği ile gerçekleşen eşdizimli bir yapıdır. Bu yapı ile Torumçı adındaki kişinin nitelikleri belirtilmiştir.

► *biligli kişi* “bilgili kişi”

→ (43) Oğuz Hānıñ Uyğur tēp at qoyğan cemā’atnıñ aqsakallısının oğı bar erdi İrkıl H^vāce atlıq, Oğuz Hān tahtında oturup tā ölgünçe veziri vekili erdi. Āqıl ve dānişli ve köp *biligli kişi* erdi ve Kün Hān taķı anı vezir kılıp erdi.

“Oğuz Han’ın ‘Uygur’ adını verdiği cemaatin aksakallısının ‘İrkıl Hoca’ adlı bir oğı vardı. Oğuz Han’ın tahta oturduğundan ölümüne kadarki veziri, vekili buydu. Akıllı, bilge ve çok *bilgili* bir *kişi*ydi, Kün Han da onu vezir yaptı.” (ŞT: 51).

↻ *Biligli kişi*, İrkıl Hoca için kullanılan ve “bilgili kişi” anlamına gelen bir söz grubudur. İrkıl Hoca’nın bilgi birikimiyle tanınan bir kişi olduğu ve bu niteliği sayesinde vezirlik makamına yükseldiği ifade edilmiştir.

► *edeplik kişi* “terbiyeli kişi”

→ (44) Ay Hān yahşı ve ‘ādil ve ağır ve *edeplik kiři* erdi. Ata ve ağasının aytğan naşihatlarını kabūl kılıp köp yıllar atasının salğan yolıdın yörüdi, haķķ rahmetige kētdi.

“Ay Han iyi, adil, ciddi ve *terbiyeli* bir *kişi*ydi. Babası ve ağabeyinin verdiği öğütleri tutup uzun yıllar babasının izinden yürüdü ve hak rahmetine gitti.” (ŞT: 240-241).

↻ *Edeplik kişi* birlikteliği “terbiyeli kişi” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki örnekte Ay Han’ın terbiyeli olmasıyla birlikte diğer olumlu özelliklere de sahip bir kişi olduğu belirtilmiştir.

► *hünerlik kişi* “hünerli kişi”

→ (45) Tört künde şehr halkını şaħrağa çıkarıp boldılar, *hünerlik kişidin* dört yüz kişini alıp qaldılar. Andın özge er ve hātūn ve oğlan uşaq barçasını leşkerge kısmet kıldılar. Her Moğolğa dört yüz kiři tēgdi her kiři özige tēgen hişşesini öltürdiler.

“Dört günde şehir halkını sahraya çıkardılar. *Hünerli kişilerden* dört yüz kişi aldılar. Bunların dışındaki erkek, kadın, çoluk-çocuk hepsini askerler arasında paylaştırdılar. Her Moğol’a dört yüz kişi düştü. Herkes kendi payına düşeni öldürdü.” (ŞT: 109).

↻ “Hünerli kişi” anlamına gelen bu terim bağlamda bir defa kullanılmıştır. Bu ifade de hünerli, yetenekli kişilerin diğer insanlar arasında ayrıcalıklı bir konuma sahip oldukları vurgulanmaktadır.

► *i'tibārlı kişi* “güvenilir kişi”

→ (46) Hānnıñ vefātıdın soñ Ƙamare'd-din ħurūc kılıp İlyās H^vāce bin Tokluk Hānnı şehid kıldı ol kim Tokluk Temür Hānnıñ neslindin uluğ kiçik on sekkiz kişini derece-yi şehādetke yetkürdiler ve taķı *i'tibārlı kişiler*ni koydı kim her yerde Tokluk Temür Hānnıñ neslindin mevcūd bolsa öltürün tēp.

“Han’ın ölümünden sonra Kamareddin başkaldırıp Tokluk Han’ın oğlu İlyas Hoca’yı şehit etti, o gün Tokluk Temür Han’ın soyundan büyük küçük on sekiz kişiyi şehitlik mertebesine ulaştırdılar, ayrıca *güvenilir kişilerini* Tokluk Temür Han’ın neslinden kim varsa ‘öldürsünler’ diye görevlendirdi.” (ŞT: 127-128).

✎ *I'tibārlı kişi* “güvenilir kişi” anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Bu eşdizim yapısı kişinin karakterini tanımlamak için kullanılmıştır. Bu örnekte kişinin dürüst, sadık olduğu ifade edilmektedir.

► *ķarı kişi* “yaşlı kişi”

→ (47) Hān temürceñiñ her bizi üçün bir eşrefi bērdi ve taķı ol kim bir *ķarı kişi* bar erdi anıñ hēç ferzendi ve ķarındařı yok erdi. Bir kün Ƙaannıñ dergāhıģa kelip ‘arz kıldı kim ķolumda destmāyem bolsa sevdāgerçılık kılır erdim tēp.

“Han demircinin her biri için bir altın para verdi. Ve bir diğeri de şu, *yaşlı bir kişi* vardı. Onun hiç oğlu ve kardeşi yoktu. Bir gün Hakan’ın huzuruna gelip ‘elimde sermayem olsa ticaret yapardım’ diye arz etti.” (ŞT: 117).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *ķarı* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘yaşlı, ihtiyar; yaşlı olan herhangi bir şey’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 269). Yine Eski Türkçe kelime olan *kişi* sözcüğü ise ‘kişi, adam, insan, kimse; halk; karı, kadın’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 335).

Ķarı kişi birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘yaşlı kişi’ birlikteliğı *ķarı kişi* (Wilkens, 2021, s. 336) şeklinde geçmektedir.

Ķağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğın alıntı yoluyla *ķarı kişi* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Ķarı kişi* birlikteliğı “yaşlı kişi” anlamına gelen bir tamlamadır. Bu

birliktelikte *karı* sözünün özel bir anlam kazandığını ve *kişi* sözünün anlamını koruduğunu görmekteyiz. Metin bağlamında bir defa kullanılmıştır.

Köngül “gönül”

► *katık köngül* “katı gönül”

→ (48) Hân aytdı sen imānsız kişi itdin kem turur tediñ ol sözünj ma’nāsı ne turur tedi erse şeyh imānnı andağ ta’rif kıldı kim hānnıñ taş dek *katık köñli* mumday yumşak boldı.

“Han ‘sen imansız kişi itten değersizdir dedin, o sözün anlamı nedir?’ deyince Şeyh imanı öyle tarif etti ki, Han’ın taş gibi *katı* olan *gönlü* mum gibi yumuşak oldu.” (ŞT: 126).

❧ “Katı gönül” anlamına gelen bu kullanım metinde bir kez geçmektedir. Bu birliktelikte *katık* sözünün özel bir anlam kazandığını ve *köngül* sözünün anlamını koruduğunu görmekteyiz. Yukarıdaki örnekte kişinin duygusal olarak sert, soğuk olduğu ifade edilmiştir. Metin bağlamında mecâzi anlam kullanımı söz konusudur.

► *mecrûh köngül* “yaralı gönül”

→ (49) Çün bu mātemde *mecrûh köngül* āzārı ve maḥzûn ḥātır ıztırāb ve ıztırārı ḥaddin aştı.

“Bu matemde *yaralı gönül* incinmesi ve hüznü gönül ıstırap ve ıztırarı haddini aştı.” (HM: 20).

❧ *Mecrûh köngül* söz grubu “yaralı gönül” anlamına gelmektedir. Yaralı gönülden kastedilen ise kişinin üzüntülü, dertli olma durumudur. Burada gönül rahatlığının olmadığı, ıstırap içinde kederli olunduğu izah edilmiştir. Ayrıca bu birliktelik mecâzi bir anlam taşımaktadır.

Kün “gün”

► *her kün* “her gün”

→ (50) Faḫr hoş- ḥāl bolup *her kün* haber tutar irdim.

“Fakir memnun olup *her gün* haber beklerdim.” (HM: 50).

→ (51) Sevinç Hân barıp on kün geçe uruştı. *Her künde* Moğol gâlib keldi.

“Sevinç Han gidip on gün kadar savaştı, Moğollar *her gün* galip geldi.” (ŞT: 55).

→ (52) Ve eger biş on kün, belki bir ay, iki ayğaça tevaqquf kılsalar irdi, bu me’külât alarınıñ ileyige külfetsiz *her kün*, iki, belki üç katla tartılır irdi.

“Eğer beş-on gün veya bir-iki ay kalsalar idi, bu yiyecekler onların önüne zahmetsiz *her gün* iki veya üç defa çıkarılır idi.” (HPM: 112).

↻ Yukarıdaki metinlerinde *her kün* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Bu kullanım üç farklı metinde de karşımıza çıkmaktadır.

► *yahşı kün* “iyi gün”

→ (53) Möñlik Eçiğe Çingiz Hänniñ hizmetidin hêç ayrılmas erdi. Çingiz Hänniñ anasını alğanda Hân on üç yaşında erdi. Ol vaqtdın tâ özi ölgünçe uruşlarda ve yaman künde ve *yahşı kün*lerde hêç Hândın ayrılmay Hänniñ oñ tarafında barçadın yokkaru olturur erdi.

“Möñlik Eçiğe Çingiz Han’ın hizmetinden hiç ayrılmazdı. Çingiz Han’ın anasıyla evlendiğinde Han on üç yaşındaydı. O zamandan ta kendisi ölünceye kadar savaşlarda, *iyi günde* ve kötü günde Han’dan hiç ayrılmadan Han’ın sağ tarafında herkesten yukarıda otururdu.” (ŞT: 68).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *yahşı* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘iyi, güzel, her şeyin güzeli’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 730). Yine Eski Türkçe kelime olan *kün* sözcüğü ise ‘kүн, güneş, gündüz’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 397).

Yahşı kün birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘iyi gün’ birlikteliği *ädgü kün* (Wilkins, 2021, s. 97) şeklinde geçmektedir.

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *yağşı kün* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Yağşı kün*, “iyi gün” birlikteliği ile Möñlik Eçiçe’nin Çingiz Han’ın hizmetinden hiçbir zaman ayrılmadığı ifade edilmiştir.

► *yaman kün* “kötü gün”

→ (54) Anaları eger kızlarını kargasalar ayturlar erdi: Yılkı ve koylı kişige tuşup et yèyip kıımız içip başınga *yaman kün*ler tuğkay tèt.

“Anneleri eğer kızlarına beddua etmek isterse şöyle derlerdi: Atlı koyunlu kişiye düşesin (=kişiyle evlenesin) et yiyip kıımız içerek *kötü gün*ler göresin.” (ŞT: 60-61).

☞ *Yaman kün* “kötü gün” anlamına gelen sıfat + isim birlikteliğinden oluşan mecâzi bir yapıdır. Kişinin yaşayacağı zor durumları ifade etmek üzere kullanılmıştır.

Niyet “niyet, kasıt”

► *bed-niyyet* “kötü niyet”

→ (55) Berdibek Hân ‘aceb zâlim tabî‘at ü fâsık ve içi kara *bed-niyyet* kişi erdi.

“Berdibek Han çok zalim tabiatlı, kötü, içi kara ve *kötü niyetli* bir kişiydi.” (ŞT: 136).

☞ *Bed-niyyet* birlikteliği “kötü niyet” anlamına gelmektedir. Bu birliktelik ile kişilerin iyi düşünmeme, art niyetli olma durumları ifade edilmiştir. Örnekte Berdibek Han’ın kötü niyetli olduğu vurgulanmaktadır.

► *tüz niyyet* “iyi niyet”

→ (56) Ve bu hâl, Türklerning şıdık u şafâ ve *tüz niyyetidin* ve Sartların ‘ilm ü funûn ve hikmetidin zâhir durur.

“Bu durum, Türklerin doğruluk ve *iyi niyetinden*, Sartların da ilim, fen ve hikmetinden bellidir.” (ML: 169).

☞ *Tüz niyyet* yani “iyi niyet” anlamına gelmektedir. Bu birliktelik Türklerin doğruluğu gözeterek iyi niyette olduklarını ifade etmek için kullanılmıştır.

Pādiṣāh “padiṣah”

► *uluḡ pādiṣāh* “büyük padiṣah”

→ (57) Andın soñ özine Gür Hān tēp laḡab qoydı. Gürniñ ma‘nāsı Hıtāy tilinde *uluḡ pādiṣāh* tēmek bolur.

“Ondan sonra kendisine ‘Gür Han’ lakabını taktı. Gür’ün anlamı Hıtay dilinde ‘büyük padiṣah’ tır.” (ŞT: 65).

✎ *Uluḡ pādiṣāh* terimi “büyük padiṣah” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte *uluḡ* sözünün özel bir anlam kazandığını ve *pādiṣāh* sözünün anlamını koruduğunu görmekteyiz. Metin bağlamında bir defa kullanılmıştır.

Söz “söz”

► *çüçük söz* “tatlı söz”

→ (58) ... yumşaq ve *çüçük* sözler bile şayd kılıp irdiler. (HSHB: 99).

“... yumuşak ve *tatlı* sözler ile ele geçirmişlerdir.”

✎ Mecazi bir anlama sahip olan *çüçük söz* yani “tatlı söz” gönül alıcı, hoş a giden sözleri ifade etmek için kullanılan bir birlikteliktir.

► *yaḡşı söz* “güzel söz”

→ (59) Anıñ aytğan *yaḡşı* sözleri köp turur.

“Onun söylediği çok *güzel* sözler vardır.” (ŞT: 170).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *yaḡşı* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘iyi, güzel, her şeyin güzeli’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 730). Yine Eski Türkçe kelime olan *söz* kelimesi ise ‘söz’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 535).

Yaḡşı söz birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘güzel söz’ birlikteliği *ögäk sav* (Wilkins, 2021, s. 524) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *edgü söz* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ Ne *edgü söz* aymış köni er tili
köni er tili urdı sözke ulı

“Doğru insan ne kadar *güzel söz* söylemiş; değerli söze temel atan doğru insanların dilidir.” (KB: 921).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *yağşı söz* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Yağşı söz*, “iyi / güzel söz” anlamında kullanılan eşdizimli bir yapıdır. Bu birliktelikte *yağşı* sözünün özel bir anlam kazandığını ve *söz* kelimesinin anlamını koruduğunu görmekteyiz. Bu ifade de kişinin söylediği güzel ve faydalı sözlerin olduğu izah edilmiştir.

Su “su”

► *têreñ su* “derin su”

→ (60) Andın soñ oğlı Orda Hân pâdişâh bolup bir neçe yıllar ‘arax ve kıymızını içip Hıñtay kemhânı biçip *têreñ sularnı* keçip atası artındın kêtđi.

“Ondan sonra oğlu Orda Han padişah olup birkaç yıl rakı ve kıymız içerek Çin ipeği biçip *derin suları* geçip babasının arkasından gitti.” (ŞT: 44).

↻ *Têreñ su* “derin su” anlamına gelmektedir. Bu birliktelik ile yukarıdaki örnekte Orda Han’ın zorlu bir durumu aşarak başarıya ulaştığı anlatılmak istenmiştir.

Şehr “şehir”

► *uluğ şehr* “büyük şehir”

→ (61) Ağanay Sultānnıñ ölgeni bütmes yara ve ağır emgek boldı. Ürgenç *uluğ şehr* tēz oq kahtlık bolakaldı. Bir eşekniñ kellesi kırk ellig teñe boldı tapılmadı.

“Ağanay Sultan’ın ölmesi iyileşmez yara ve büyük bir acı oldu. Ürgenç *büyük şehirdi*, bu yüzden kısa sürede kıtlık oldu. Bir eşeğin kellesi 40-50 para oldu, ama yine de bulunmuyordu.” (ŞT: 152).

↻ “Büyük şehir” anlamına gelen bu yapı bağlamda bir defa karşımıza çıkmaktadır. Ürgenç şehrinin büyük olması kısa sürede kıtlığa neden olmuştur. Şehrin fiziki yapısının büyük olduğu ifade edilmektedir.

Tağ “dağ”

► *bülend tağ* “yüksek dağ”

→ (62) Ammā bir *bülend tağı* bolur.

“Ama yüksek bir *dağı* var.” (ŞT, 1996: 142).

✎ *Bülend tağ* “yüksek dağ” anlamında kullanılan bir söz grubudur. Bu birliktelik dağın fiziki özelliğini ifade eden bir kavramdır.

Tün “gece”

► *karangu tün* “karanlık gece”

→ (63) Yana Levāmi’dür hem bu ıstılāhda kim her lem‘asının pertevi, sālikke hırmān *karangu tünide* hidāyet şem‘ining āsārıdur belki ‘ināyet meş‘alining envārı.

“Yine bu terimlerde Levami’nin her alevinin parlaklığı, yola girene (saliğe) harmanın *karanlık gecesinde* hidayet mumunun izleridir, hatta inayet meşalesinin ışıklarıdır.” (HM: 69).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *karangu* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘karanlık’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 267). Yine Eski Türkçe kelime olan *tün* kelimesi ise ‘gece’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 670).

Karangu tün birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘karanlık gece’ birlikteliği *k(a)rangtu tün* (Wilkens, 2021, s. 335) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *karañku tün* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ yula erdi halkka *karañku tün*i
yaruklukı yadtı yaruttı sēni

“O *karanlık gecede* halka meş‘ale idi ; etrafa ışık saçtı ve seni aydınlattı.” (KB: 35).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *karangu tün* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Karangu tün* ifadesi “karanlık gece” anlamındadır. Yukarıda

verilen örnekte Levami'nin karanlık gece gibi olan zamanlarda yolunu bulmak isteyenlerin aydınlanmasını sağlayan bir rehber olduğu vurgulanmıştır.

Uyku “uyku”

► *süçüg uyku* “tatlı uyku”

→ (64) Barıp şeyhni alıp keldi Hân aytdı sen bizni *süçüg uykudın* ne üçün oyğatdın tedi erse şeyh Reşide'd-din atalarının aytğan sözini Hānga bir bir beyān kıldılar.

“O kişi gidip şeyhi alıp geldi. Han, ‘sen niçin bizi *tatlı uykudan* uyandırdın’ deyince Reşideddin atalarının söylediği sözleri bir bir anlattı.” (ŞT: 127).

☞ *Süçüg uyku* “tatlı uyku” anlamına gelen bu söz grubu metin bağlamında bir defa kullanılmıştır. Han’ın tatlı uykudan uyandırılmasıyla birlikte rahatının bozulduğu ifade edilmektedir. Bu tamlama mecâzi anlamda oluşturulmuş bir yapıdadır.

Yaş “yaş, ömür”

► *kiçig yaş* “küçük yaş”

→ (65) Alar *kiçig yaşlıg* ikende hem alardın müfriṭ fehm ü ṭab ‘āṣārı zāhir bolur irmiş.

“Onlar *küçük yaşta* iken de onlardan aşırı anlayış ve yaradılış izleri görünür imiş.” (HM: 21).

→ (66) Ve *kiçik yaş*tın okumaq bitimekke ṭab‘ları mülāyim ü māyii irmiş. (HSHB: 91).

“Ve *küçük yaş*tan okuma yazmaya tabiatları uygunmuş.”

→ (67) Bā-vücūd ol ki öz fennideki kuştı bolğay ve şöhreti kim ol ism biledür ve ança yek-fenlīg ve merd-efgenlīg, *kiçik yaşlıg* irkende kim şāgird-i kuştı-gır irkendür ve bu fenni verziş kıılır irkendür.

“Bununla beraber o bu sahada, yani şöhreti o isimle olan güreşçilikte, öylesine ihtisas kazanmış ve insan yere yıkma tekniğini daha *küçük yaş*ında, güreşçi çırağı iken elde etmişti.” (HPM: 103).

☞ *Kiçig yaş* terimi “küçük yaş” anlamına gelmektedir. Bu birliktelik ile yukarıda verilen örneklerin tamamında insanların yaşlarının ufak olma durumu ifade edilmiştir. “Küçük yaş” terimi sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir yapıdır.

Yêr “yer, yeryüzü”

► *açuk yêr* “açık yer”

→ (68) *Ėarası min̄ bar veyā yetti yüz sekiz yüz savutlı kıyaqlı ve çārāyinelı ve dobulğalı ve butlık ve tizlikli közindin özge açuk yêri yok.*

“Görünen bin ya da yedi yüz sekiz yüz kişiydi. Zırhlı ve silahlıydılar, miğferleri ve dizlikleri vardı, gözlerinden başka *açık yer*leri yoktu.” (ŞT: 213).

☞ *Açuk yêr* “açık yer” anlamına gelen bir söz grubudur. Metin bağlamında bir defa geçen bu yapı kişilerin vücutlarında gözlerinden başka açık yerlerinin olmadığını ifade etmek için kullanılmıştır.

► *kêñ yêr* “geniş yer”

→ (69) *Atalarımızdın eşitip-miz, Ergenekonniñ taşında kêñ yêrler ve yahşı yurtlar bar ermiş.*

“Atalarımızdan Ergenekon’un dışında *geniş yer*ler ve iyi yurtlar varmış diye işittik.” (ŞT: 56).

☞ *Kêñ yêr* “geniş yer” anlamında kullanılan eşdizimli bir yapıdır. Bu birliktelik ile mekânın fiziki durumu ifade edilmiştir.

► *yıraç yêr* “uzak yer”

→ (70) *Andağ ayturlar kim uşbu vaқта tağı Kürelniñ pâdişâhları Şeybân Hänniñ neslindin ermiş. Yıraç yêr turur anıñ rāstın ve yalğanın Teñri yahşı bilür. Şeybân Hân oşbu ayılğan yurtlarını yaylap ve kışlap olturdı tağı neçe yıldın soñ öldi.*

“Ayrıca bu zamanda Kürel’in padişahlarını da Şeyban Han’ın neslinden olduğunu söylerler. *Uzak* bir yer olduğundan doğrusunu yanlışını Tanrı iyi bilir. Şeyban Han adı geçen bu yurtlarda yaylaya kışlaya yaşadı ve birkaç yıl sonra vefat etti.” (ŞT: 139).

→ (71) Bir kün Oğuz *yırak* yerge avğa kitdi.

“Bir gün Oğuz *uzak* bir yere ava gitti.” (ŞT, 1996: 127).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *yırak* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘uzak, irak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 786). Yine Eski Türkçe kelime olan *yér* kelimesi ise ‘yer, yeryüzü, toprak’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 774).

↻ *Yırak yér* birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *yırak yér* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ tilek birle mañsa *yırak yér* yakın
kaçan körse yüzün bulur cân ilek

“İstekle yürüyünce, uzak yer yakın olur; arzuladığı yüzü görünce, can sahibini bulur.” (KB: 3325).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *yırak yér* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. İki farklı metinde de karşımıza çıkan *yırak yér* ifadesi sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır.

Yığaç “ağaç”

► *çirik yığaç* “çürük ağaç”

→ (72) Kün savuğ erdi kirmekke öy yok erdi. *Çirik yığaç*nın içinde oğlan tuğurdu.

“Hava soğuktu, sığınacak ev yoktu. *Çürük* bir *ağacın* içinde bir oğlan doğurdu.” (ŞT: 48).

↻ *Çirik yığaç* “çürük ağaç” anlamına gelen bu yapı metin bağlamında bir defa kullanılmıştır. Kadının zor koşullar altında bir çocuk dünyaya getirmesi hayata tutunmasını sağlamaktadır.

► *kalıñ yığaç* “sık ağaç”

→ (73) Bu élniñ yurtları *kalıñ yığaç*nın içinde turur, anıñ için Ormankat at koydılar.

Bu halkın yurdu *sık ağaç*ların arasındadır. Bu yüzden ‘Ormankat’ adını verdiler. (ŞT: 62).

✎ *Kalıp yıgaç* “sık ağaç” anlamında kullanılan eşdizimli bir yapıdır. Ağaç ismi metinde sıfata bağlanarak tamlama oluşturulmuş ve ağacın niteliği ifade edilmiştir.

Yol “yol”

► *yırağ yol* “uzak yol”

→ (74) Alarning kemālâtı āvāzesin işitip *yırağ yollar* kaç kılıp mübârek şöhetleriğa müşerref bolurğa kilgenler alarnı aşhâb arasında gâyet-i ta’ayyünlükdın muṭlaқа tanımaslar irdi kim olturur қoparda ayıtmak ve işitmek ve yimek ve kiymekde ve özleri bile sâyir mülâzımları arasında tefâvüt yok irdi.

“Onların olgunluklarının sesini, ününü işitip *uzak yollardan* gelip kutlu sohbetleriyle şereflemeye gelenler onları (Câmî’yi) meclistikiler arasında (onu) özelliklerinden hiç tanı(ya)mazlardı, (çünkü) oturup kalkmada, konuşup dinlemede yemekte ve giyinişte kendileri ile diğer mülazımları arasında fark yoktu.” (HM: 23).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *yırağ* ifadesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘uzak, irak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 786). Yine Eski Türkçe kelime olan *yol* kelimesi ise ‘yol; sefer; ani yola çıkma’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 798).

✎ *Yırağ yol* birleşimiyle oluşan bu yapı sıfat + isim birlikteliğine dayalı oluşturulmuş bir eşdizim yapısıdır. Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘uzak yol’ birlikteliği *irak yol* (Wilkens, 2021, s. 290) şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *yırağ yol* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Yırağ yol* “uzak yol” anlamına gelen bu söz grubu ile yolun uzak bir mesafede olduğu belirtilmiştir. Yolun uzaklığının vurgulanmasıyla yolun özellikleri yani niteliği açıklanmaktadır.

Yıldız “yıldız”

► *yaldurağ yulduz* “parlak yıldız”

→ (75) Ol vakıtda ‘Abdullāh Hān çerigin keltürüp *yaldurağ yulduz* tuğğan vakıtda Buḥārādın atlandı.

“O vakit Abdullah Han ordusunu toplayıp *parlak yıldızın* doğduğu sırada Buhara’dan atlandı.” (ŞT: 186).

➤ *Yalduraq yulduz* ifadesi “parlak yıldız” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte *yalduraq* sözünün özel bir anlam kazandığını ve *yulduz* sözünün anlamını koruduğunu görmekteyiz. Yukarıdaki örnekte parlak yıldızın doğduğu sırada ifadesi, Abdullah Han’ın ordusunu toplayıp Buhara’dan ayrıldığı zaman dilimini ifade etmektedir.

3.3. İsim + Fiil Birlikteliğine Dayalı Eşdizimler

Aç- “açmak, aralamak, çözmek”

► *dervāze aç*- “kapı açmak”

→ (76) Sultān Celāle’ d-dīnniñ halkı el bolmas-miz qal’anı aqa bernes-miz tédiler ammā shehr halkı *dervāzelerni açıp* özleri barıp Toluy Hānnı kördiler.

“Sultan Celaleddin’in halkı, ‘biz ona tâbi olmayız, kaleyi de ona vermeyiz’ dediler. Ama şehir halkı *kapıları açıp* kendileri gidip Toluy Han’a tâbi oldular.” (ŞT: 110).

➤ *Dervāze aç*- “kapı açmak” anlamına gelen isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. Bu örnekte eylemin şehir halkı tarafından gerçekleştirildiği ifade edilmiştir.

► *köz aç*- “görmek, dikkatli olmak”

→ (77) Mevlānā Ziyāü’ d-dīn Yūsuf kim alarning erc-mend ferzendleridürler ayaqları sarı közlerige utru oturup irdi, alar kaçan *köz açsalar* iltifāt yüzidin bakadurlar irdi.

“Mevlana Ziyaüddin Yusuf ki onların seçkin evlatlarındandırılar ayakları tarafına gözlerine karşı oturmuşlardı, onlar ne zaman *gözlerini açsalar* dikkatle bakmaktaydılar.” (HM: 72).

→ (78) Bu gāyetde kim ölüp baraturganda atalığı Atabay tēgen cānı bar mu eken yok mu eken köreyin tēp qolını yovurqannıñ astığa salıp ayakın tutup ölüp bara turğan kişi *közini açıp* aytıpdur ölmesdin burun ābrüyımnı ve hayāmnı kēterdüñ.

“Öyle ki öleceği sırada Atabay adındaki atalığı ‘canı var mı yok mu acaba göreyim’ deyip kolunu yorganın altına koyup ayağını tuttuğunda ölmek üzere olan kişi *gözünü açıp* ‘ölmeden önce haysiyetimi ve hayâmı yok ettin’ demiş.” (ŞT: 174).

→ (79) Ol hem yigirmi yıl dünyâlık şarâbına esrep yörüp esrüklikdin ayıldı irse *közin* açıp kördi, uluğ atalarının⁶ katında yatıp turur.

“O da yirmi yıl dünya şarabıyla sarhoş olarak yaşayıp, sarhoşluktan *gözünü açıp* uyandığında büyük babalarının yanında yattığını gördü (öldüğünü anladı).” (ŞT, 1996: 203).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *köz* kelimesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘göz’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 369). Yine Eski Türkçe olan *aç-* fiili ise ‘açmak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 2). Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *köz aç-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ tapuğçı *köz açsa* begini körür
negü aysa begler anı ok kılur

“Hizmetkâr *gözünü açınca*, karşısında beyini görür; beyler ne emrederlerse, onu aynen yerine getirir.” (KB: 3966).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *köz aç-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Köz aç-* birlikteliği “göz açmak” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelikte “göz” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Açmak” anlamına gelen *aç-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Üç farklı metinde de karşımıza çıkan bu eşdizim yapısı “göz açmak, dikkatli olmak” anlamlarında kullanılmıştır.

► *yol aç-* “yol açmak, neden olmak”

→ (80) Pādşāh-zādeler yasavulluk kılip ilni qorup *yol açıp* nefis medfengā yitti.

“Padişah oğulları yasavulluk (zaptiyelik) edip topluluğu düzenleyip *yol açınca* cenaze defin yerine ulaştı.” (HM: 73).

☞ *Yol aç-* “yol açmak” anlamda kullanılan bir birlikteliktir. Yukarıda verilen örnekte eylemin cenazenin defin yerine güvenli ve kolay bir şekilde ulaşmasını sağlamak amacıyla yapıldığı ifade edilmiştir.

Ak- “akmak”

► *kan ak-* “kan akmak”

→ (81) Ol kècesi bir barmağça qar yağıp erdi bir kişi avılını çetinde bir yalan ayaknı izin alıp izlep barur erdiler. Kölge kirgen soñ ol kişiniñ ayağdın buzını üstige kızıl *kan aqa* bėrdi.

“O gece bir parmak kalınlığında kar yağmıştı. Bir kişi köyün kenarında bir yalın ayağın izini görüp izleye izleye gittiler. Göle girdikten sonra o kişinin ayağından buzun üstüne *kan aktığını* gördü.” (ŞT: 145).

☞ *Kan ak-* “kan akmak” (Ünlü, 2013, s. 573) anlamında kullanılan söz grubunu temsil etmektedir. Bu ifade metin bağlamında sadece bir kez kullanılmıştır.

Al- “almak, fethetmek, istemek”

► *behre al-* “hisse almak”

→ (82) Mır Murtāz ve Hāce Şehābü’ddīn ‘Abdu’llāh Merdāriyye ve Mevlānā Bennāyī dağı bu fende risāleler bitidiler ammā çün barça ızhār-ı isti’dād kılıp irdiler, mübtedī bat *behre almak* düşvār irdi.

“Mir Murtaz ve Hoca Şehabü’l-din Abdullah Merdariyye ve Mevlāna Benayi de bu fende risaleler yazdılar ama hepsi kabiliyet göstermişlerdi, yeni başlayan öğrenci için hemen *hisse almak* (öğrenmek) güç idi.” (HM: 68).

→ (83) Kim dānā hüküm-i ‘adālet yüzidin köz salsa ve burunğı Farsı ve songğı Türkı laṭāyif ve daḳāyıkıdın *behre alsa*, hüküm sürer zamānı ve her ḳaysınıñ mertebesini ta’yın kılur evānı ümidim oldur...

“Eğer âlim, âdil bir hüküm vermek için göz atsa, önce Farsça, sonra Türkçe eserlerdeki güzellik ve inceliklerden *nasibini alsa*, hüküm verme zamanında ve hiçbirinin derecesini belirleme anlarında ümidim şudur ...” (ML: 181).

☞ *Behre al-* terimi “hisse almak, üleşmek, paylaşmak” (Ünlü, 2013, s. 117) anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Burada hisse alma eylemi “kişinin payına düşen kısmı alması, kabullenmesi” anlamında kullanılmıştır.

► *fetvā al-* “fetva almak”

→ (84) Andın soñ Emirü’l-mü’minin Nāsire’d-din Ebū’l- ‘Abbās halife birlen yaman bolup müftülerdin *fetvā alıp* Termiz seyyidlerindin ‘Alıyü’l-mülk tēgenni halife köterip olarnıñ atların hutbe ve sikkedin çıkardı.

“Ondan sonra Emirü’l-mü’minin Nasıreddin Ebu’l-Abbas halife ile kötü olup müftülerden *fetva alarak* Termiz seyyidlerinden Aliyülmelik adlı kişiyi halife atayıp onların adlarını hutbe ve sikkeden çıkardı.” (ŞT: 94).

☞ *Fetvā al-* “fetva almak” anlamına gelen bu ifade metinde yalnızca bir kez geçmektedir. *Fetvā al-* birleşimiyle oluşturulan bu ifade dini alanda kullanılmaktadır.

► *haber al-* “haber almak, bilgi almak”

→ (85) Ol hātūn üç begni miñ kişiğe baş kılıp kēme birlen yiberdi. Alakçınğa barıñ koluñızdın kelse çapuñ kelmese *haber alıp* keliñ tēp.

“O kadın, üç beyini bin kişinin başına koyup gemiyle gönderdi. Alakçın’a gidin, elinizden gelirse yağmalayın, elinizden gelmezse *bilgi alıp* gelin dedi.” (ŞT: 62).

☞ *Haber al-* “bilgilenmek, bilgi almak” (Ünlü, 2013, s. 418) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Metinde olaylar ve gelişmeler hakkında bilgi edinmek amacıyla kullanılmıştır.

► *kız al-* “kız almak, evlendirmek”

→ (86) Ürgenç pādīşāhlarındın Tekeş Hān Kanklınıñ bir ulıgınıñ *kızın aldı* Terken atlık.

“Ürgenç padişahlarından Tekeş Han Kanklılardan bir büyüğün Terken adındaki *kızını aldı*.” (ŞT: 58).

→ (87) Çün Oğuz yigit yetişdi irse Kara Hân inisi Kür Hânning kızını alıp berdi.

“Oğuz gençlik çağına geldiğinde Kara Han küçük kardeşi Kür Han’ın kızını (Oğuz’a) aldı.” (ŞT, 1996: 125).

☞ *Kız al-* ifadesi “kız almak” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “kız” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Almak” anlamına gelen *al-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. “Kız almak” ifadesi, bu özel kullanımıyla evlilik sürecini ifade eden bir yapıdır.

► *öç al-* “öç almak”

→ (88) Kocaş Mirzā gālib keldi, Mūsā Bey kaçıp çıkdı öz ornına kaytdı taķı kişilerige kēneştı kayda barsam bolğay men bu öçümni alğay-men tēp.

“Kocaş Mirza kazandı. Musa Bey kaçıp çıktı, kendi mekânına döndü ve ‘nereye gitsem öcümü alırım’ diye adamlarıyla konuştu.” (ŞT: 143).

☞ *Öç al-* “öç almak” anlamına gelen bu eşdizim kötü niyetle gerçekleşen bir eylemdir. Metinde kullanılan bu yapı, Musa Bey’in kendisine yapılan kötülüğe karşılık aynı derecede kötü bir eylemde bulunma düşüncelerinin olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

► *piş-keş al-* “hediye almak”

→ (89) Dāniş-mend Hācib barıp Şehrniñ halkığa köp naşihatler kılıp qorqınçlar bērgendin soñ şehrniñ tamām halkı çıkıp köp *piş-keşler* alıp kelip Hānnı körnüş kıldılar.

“Danışmend Hacib gidip halka oldukça çok öğüt verip onları korkuttuktan sonra şehrin halkının tamamı yanlarına birçok *hediye* alarak gelip Han’la görüştüler.” (ŞT: 94).

☞ *Piş-keş al-* birlikteliği “hediye almak” anlamına gelen bir söz grubudur. *Piş-keş al-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıya günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır. Burada hediye alma eylemi, halkın Han’a karşı iyi niyetli olarak hareket ettiğini göstermektedir.

► *ruḥṣat al-* “izin almak”

→ (90) Begler hem ḥāndın *ruḥṣat alıp* deryādın ötüp Belḥ bardı andın Herāt vilāyetige bardılar.

“Beyler de Han’dan *izin alıp* ırmağı geçip Belh’e gittiler, oradan Herat vilayetine ulaştılar.” (ŞT: 104).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *ruḥṣat* kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup ‘izin; ruhsat’ anlamına gelmektedir (Mutçalı, 2015, s. 353). Eski Türkçe olan *al-* fiili ise ‘almak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 17). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘izin almak’ birlikteliği *boşug yarlag al-* (Wilkens, 2021, s. 190) şeklinde geçmektedir. Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *ruḥṣat al-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Bağlamda bir kez geçen bu yapı “izin almak” anlamına gelmektedir. Kullanılan bu eşdizim, yolculuk için gereken onayı alma sürecini ifade etmektedir.

► *satḳun al-* “satın almak”

→ (91) Seyyid Ğıyās kim ol bāğning ta‘mīri ve bāğbānlığı anga müte‘ayyin irdi yolda yoluktı kim arabalarğa uluğraq serv yığacların bāğlardın *satḳun alıp* қongarıp yüklep Cihān-ārāy bāğığa iltedür irdi.

“Seyyid Gıyas ki o bağın bakımı ve bahçıvanlığı ona verilmişti, yolda rastladı ki daha büyük servi ağaçlarını bağlardan *satın alıp* yerlerinden söktürüp arabalara yükleyip Cihan-aray bağına götürmekteydi.” (HM: 26).

↻ *Satḳun al-* “satın almak” anlamına gelen bir söz grubunu temsil etmektedir. Örnekte “satın alma” eylemi büyük servi ağaçlarını elde etmeyi ifade etmek için kullanılmıştır.

At- “atmak, fırlatmak”

► *oḳ at-* “ok atmak, oku fırlatmak”

→ (92) Kereyit Oḡ Ḥān bizniḡ neyimiz erdi Nayman Tayaḡ Ḥān neyimiz erdi barıp aḡa қоşulup Çingiz Ḥānğa *oḳ atḡay*-miz.

“Kereyit Oñ Han bizim neyimizdi, Nayman Tayan Han neyimizdi ki gidip onlara katılıp Çingiz Han’a *ok atacağız?* ” (ŞT: 84).

→ (93) *Meşelâ*, at lafz ki bir ma’nâsı ‘alemdür yana bir ma’nâsı merkebdür ve yana bir ma’nâsı emrdür ki taşnı yâ *oñmı at* dip buyurgaylar.

“Meselâ, at kelimesi; bir mânası ‘nişan, alâmet, özel isim’dir. Yine bir mânası ‘binek hayvanı at’tır. Yine bir mânası ‘taşı veya *oku at!*’ buyurduklarındaki emirdir.” (ML: 174).

↻ *Oğ at-* terimi “ok atmak” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *oğ at-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Bu eylemi gerçekleştiren kişi örnekten de anlaşılacağı gibi gücünü ispat etmeye çalışmaktadır.

Ay- “söylemek, konuşmak”

► *tekbîr ay-* “tekbir getirmek, tekbir almak”

→ (94) Hasan Hâcî Sıgnağğa barıp halkğa nasîhat aytıp turğanda bazarîler savâb turur tēp *tekbîr aytıp* Hasan Hâcının üstige tökülüp öltürdiler ve taqı dervâzeni berkitip qabalıp turdılar.

“Hasan Hacı Sıgnağ’a gidip halka nasihat ettiği sırada pazardakiler ‘doğrudur’ deyip *tekbir getirdiler*. Hasan Hacı’nın üstüne saldırıp öldürdüler ve kapıları sağlamlaştırıp içeri kapandılar.” (ŞT: 97).

↻ *Tekbîr ay-* “tekbir getirmek, yüceltmek” (Ünlü, 2013, s. 1102) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. *Tekbîr ay-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıya günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır. İslam kültüründe ve ibadetlerinde tekbir, Allah’ın büyüklüğünü ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır.

► *yalğan ay-* “yalan söylemek”

→ (95) Emdî köñliñizge kelmesün kim fakîr taraf tutup *yalğan aytğan* bolğay-men veya özümni ğalat ta’rîf êtken bolğay-men.

“Şimdi gönlünüzden bu fakirin taraf tutarak *yalan söylemiş* olacağı ya da kendini yanlış anlattığı düşüncesi geçmesin.” (ŞT: 39).

➤ *Yalğan ay-* terimi “yalan söylemek” anlamına gelen bir söz grubudur. “Yalan söylemek” dini literatürde hoş karşılanmayan bir eylemdir. *Yalğan ay-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıya günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır. Bu birliktelik yukarıdaki örnekte fakirin taraf tutarak yalan söyleme eyleminde bulunmayacağını ifade etmektedir.

Ayt- “söylemek, demek”

► *cevāb ayt-* “cevap vermek”

→ (96) Akatay Hān oşbu *cevābnı aytı*dı, Hān kaytmasın bilgenindin soñ kelip babasının cılavıdın tutup kaytarıp şehrge alıp kelip erbābnıñ öyige tüşürdi.

“Akatay Han da hep bu *cevabı* verdi. Han’ın dönmeyeceğini anladıktan sonra gelip dedesinin atının yularından tutup geri döndürüp alıp şehre geldi, bir dostunun evine yerleştirdi.” (ŞT: 166).

→ (97) Bu şi’rga Hāzret-i Maḥdūmı nūren *cevāb aytı*pdurlar ve atın Lūccetü’l-aḥrār bitipdürler.

“Bu şiire Hāzret-i Maḥdūmı *cevap* vermişler ve adını Lūccetü’l-aḥrār yazmışlardır.” (ML: 182).

➤ *Cevāb ayt-* birlikteliği “cevap vermek” (Ünlü, 2013, s. 202) anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Örneklerde *cevāb ayt-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Burada cevap verme eylemi soruya veya açıklamaya karşılık verme durumunu ifade etmektedir.

► *ders ayt-* “ders anlatmak”

→ (98) Süryāni tili birlen atı Ahnoḥ erdi, ‘ilm-i dínı vü hikmet ü tıbbnı köp *ders aytur* erdi.

“Süryani diliyle adı Ahnoh’tu. Din ilmi, hikmet ve tıp konusunda çok *ders anlatırdı*.” (ŞT: 42).

➤ *Ders ayt-* “ders anlatmak” anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Bu birliktelikte “ders” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Anlatmak” anlamına gelen *ayt-* fiili

ise daha özel bir anlam kazanmıştır. *Ders ayt-* birlikteliği ile Ahnoh adlı kişinin bilgilerini başkalarına aktardığı görülmektedir.

► *kelime-yi şehādetni ayt-* “kelime-i şahādet getirmek”

→ (99) Hān özi *kelime-yi şehādetni aytp* müsülmān boldı taķı emirlerini bir bir çağırıp müsülmān kıldı ammā bir begi bar erdi Curās atlık.

“Han kendisi *kelime-yi şahadet getirip* Müslüman oldu ve emirlerini tek tek çağırıp Müslüman yaptı, ama Curas adlı bir beyi vardı.” (ŞT: 127).

☞ *Kelime-yi şehādetni ayt-* “kelime-i şahādet getirmek” anlamına gelen bir söz grubudur. Dini alanda karşımıza çıkan bu yapı Han’ın ve emrinde olan kişilerin kelime-i şahādet getirerek İslam’a giriş yaptıkları bir harekettir.

► *naķş ayt-* “şarkı söylemek”

→ (100) Oğlını beglerniñ aldıǵa alıp keldi de aytdı kim Hān maņa bir kēçe *naķş* aytdurdılar da maņa meyl kıldılar.

“Oğlunu alıp beylerinin önüne geldi ve Han bana bir *şarkı söyletti* ve bana meyletti.” (ŞT: 171).

☞ *Naķş ayt-* “şarkı söylemek” anlamına gelen bu söz grubu bağlamda bir kez kullanılmıştır. Şarkı söyleme eyleminin Han’ın isteği üzerine gerçekleştiği ifade edilmiştir.

► *naşîhat ayt-* “nasihat etmek”

→ (101) Ol altı oğlıǵa köp *naşîhat aytp* ve beglerige biligler öǵretip yurtlar ve şehirler ve eller ve en‘āmlar bērdi.

“Altı oğluna çok *nasihat edip* beylerini bilgilendirdi; yurtlar, şehirler, memleketler ve büyükbaş hayvanlar verdi.” (ŞT: 51).

✎ İsim + fiil birlikteliğinden oluşan *naşîhat ayt-* terimi “nasihat etmek” anlamına gelmektedir. *Naşîhat ayt-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıya günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır. Yukarıdaki örnekte kişinin oğullarına çeşitli konularda öğüt vermesi söz konusudur.

► *özr ayt-* “özür dilemek”

→ (102) Andın soñ Ürgenç kelip atasın kördi, atası haber sorganda aytdı. Muhammed Gâzî Sultân evvel ağrığan kişi dek iş kılıp erdi soñ at ton bérdi yahşı sıyladı *özr aytıp* uzatdı atası inandı.

“Ondan sonra Ürgenç’e gelip babasını gördü, babası bilgi istediğinde Muhammed Gazi Sultan önce zarar görmüş kişi gibi hareket etti, sonra at ve elbise verdi, çok saygı-sevgi gösterdi, *özür dileyip* gönderdi, babası inandı.” (ŞT: 158).

→ (103) Kozıcı aytdı: Maşlaḥat ol turur kim men ilgeri barıp ilge sening tilingdin ‘*özr aytayın*’.

“Kozıcı: Benim, önce gidip halktan senin adına *özür dilemem* uygundur.” (ŞT, 1996: 198-199).

✎ *Özr ayt-* ifadesi “özür dilemek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *özr ayt-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan “özür dilemek” yapısı, bir hata veya yanlış davranış nedeniyle başkalarına karşı duyulan pişmanlığı ifade etmek amacıyla kullanılan bir birlikteliktir.

► *söz ayt-* “söz söylemek”

→ (104) Alar mütebessim bolup ayıttılar kim ‘aceb söz aytting biz bu üç tört künde bu kaşidesini okup asru hoş-hâl bolup gâyet hoş kilgenidin cevâb aytıp biz dip müsevvedeni bir ḥod-reng varaḫda çıkarıp faḫirning iligige birdiler kim okup kör.

“Onlar tebessüm ederek dediler ki şaşılacak söz söyledin, biz bu üç dört gündür bu kasidesini okuyup çok memnun olup, çok hoş geldiği için cevap yazdık deyip bir başka kâğıttaki müsveddeyi çıkarıp okuyup gör (diye) fakirin (benim) elime verdiler.” (HM: 32).

→ (105) Andın soñ Míkâ'il 'aleyhi's-selâmnı yiberdi ol hem şol sözni aytdı.

“Ondan sonra Mikâ'il a.s.'ı gönderdi. O da bu sözü söyledi.” (ŞT: 41).

→ (106) Andın soñg üç kiçik oğlu Kök ve Tag ve Tingiz bu üçüsini çarlap aqalarına aytkan sözni aytıp kün batışı tarafige yiberdi.

“Ondan sonra üç küçük oğlu Kök, Tag ve Teniz'i çağırıp ağabeylerine söylediği sözü söyleyip batı tarafına gönderdi.” (ŞT, 1996: 146).

→ (107) ... hacâlet yitmesün dip köp söz aytmas irmişler, belki köp meclisde tekellüm hem kılmaz irmişler. (HSHB: 92).

“... utanç gelmesin diye çok söz söylemezlermiş, belki mecliste çok fazla konuşma da yapmazlarmış.”

→ (108) Eger yüzdin belki mingdin biri bu tilni örgenip söz aytsa hem her kişi işitse bilür ve anıñ Sart ikenin fehm kıılır.

“Eğer yüzde, belki binde biri bu dili öğrenip bir-iki cümle söylese ve herhangi bir kimse işitse, onun Türk olmadığını anlamakla kalmaz, Sart olduğunu da çıkarır.” (ML: 169).

☞ Söz ayt- birlikteliği yukarıdaki metinlerde “söz söylemek” anlamını karşılamaktadır. Bu birliktelikte “söz” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Söylemek” anlamına gelen ayt- fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Bu eşdizim yapısına günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır.

► *va'z ayt-* “vaaz vermek, dini öğüt vermek”

→ (109) Kādı Muḥiddin tēgen şehr-i Sarāycıqğa kaçıp bardı ve anda sākin boldı ammā künde *va'z aytur* erdi.

“Kadı Muhiddin adlı kişi kaçıp Saraycık şehrine gitti ve oraya yerleşti, ama her gün bir *vaaz* verirdi.” (ŞT: 135).

☞ *Va'z ayt-* terimi “vaaz vermek” anlamına gelmektedir. Dini literatürde karşılaşılan bu “vaaz verme” eylemini Kadı Muhiddin'in her gün gerçekleştirdiği görülmektedir.

Bağışla- “bağışlamak, affetmek”

► *günâhını bağışla-* “günâhını bağışlamak, suçunu bağışlamak”

→ (110) Hân hem şehre kirip Sultân Celâle’ddinnin on êkki min kişisini öltürdi taķı şehir halkının *günâhını bağışlap* Melik Ebübekir tégenni hâķim kılıp öz mülâzımlarından Mengütey tégén Moğolnı daruğa kılıp özi atası ıarafıge müteveccih boldı. Talıkanda atasığa ıoşuldı.

“Han da şehre girip Sultan Celaledin’in on iki adamını öldürdü ve şehir halkının *suçunu bağışlayıp* Melik Ebubekir’i hükümdar yapıp kendi görevlilerinden Mengütey adlı Moğol’u da sübaşı olarak bırakıp kendisi babasının bulunduğu yere yöneldi. Talikan’da babasına katıldı.” (ŞT: 110).

☞ *Günâhını bağışla-* “günâhını bağışlamak, suçunu bağışlamak” anlamlarına gelen bu ifade bağlamda bir kez geçmektedir. Bu birlitelik ile şehir halkının Han karşısında olan durumu ifade edilmiştir. Suçu bağışlamak, “bir hata veya yanlış davranışı affetmek” anlamına gelmektedir.

► *kanın bağışla-* “canını bağışlamak”

→ (111) Şâh Baht Hân ol kılğan işini yahşı körüp *kanın bağışlap* en’âm bérdi andın soñ barçaları Börkeni izlemek birlen boldılar.

“Şah Baht Han onun yaptığı işi beğenip *canını bağışladı* ve ona hediyeler verdi. Ondan sonra hepsi Börke’yi aradılar.” (ŞT: 145).

☞ *Kanın bağışla-* “canını bağışlamak” anlamına gelen bu terim Han’ın merhametini, affediciliğini belirtmek için kullanılmaktadır.

Bağla- “bağlamak, tutmak”

► *girev bağla-* “bahse girmek”

→ (112) Fakîr alar bile *girev bağlap* meclis keyfiyyetin ve ol bahşning sebebin ve ol beytde hûn lafzın ya dür lafzın münâsib ve muvâfıkraķ mudur dip maķşûdnıng istinâdın hem ol zamân bitip ol hâzret hıdmetleriğa yiberildi.

“Fakir onlar ile *bahse girince* meclisin halini ve o bahsin sebebini ve o beyitte hun kelimesi mi dürr kelimesi mi daha uygun ve yakışandır diyerek maksadın dayanağını da aynı zamanda yazıp o hazretin huzuruna arz ettim.” (HM: 26).

☞ “Bahse girmek” anlamına gelen bu ifade metinde bir kez kullanılmıştır. Bu birliktelikte “bahis” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Girmek” anlamına gelen *bağla-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. “Bahse girmek” bir konu veya olay üzerinde iddiaya girmek anlamına gelmektedir.

Bağ- “bakmak, dikkatle bakmak”

► *fāl bağ-* “fal bakmak”

→ (113) Yamanlığı bu gayetde erdi kim avıldağı hātūnlara otğa may salıp senin oğlun bolur ve senin kızın bolur ve senin fülān nemersen fülān bolur tēp *fāl bağ*ıp kuşnaclık kılıp yörür erdi.

“Öyle kötü bir kişiydi ki, ateşe yağ atıp obadaki hanımlara ‘senin oğlun olacak, senin kızın olacak; senin filan şeyin filan olur’ diye *fāl bağ*ıp falcılık yapardı.” (ŞT: 145).

☞ *Fāl bağ-* “fal bakmak” anlamına gelmektedir. Günlük hayatta karşımıza çıkan bu yapı genellikle belirli bir unsurdan hareketle kişinin içinde bulunduğu zamanla veya gelecekle ilgili tahminlerde bulunma işi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dizelerde fal bakan kişinin kötü bir karaktere sahip olduğu, insanları kandırarak onlardan para aldığı ve bunu meslek haline dönüştürdüğü anlaşılmaktadır.

Bar- “varmak, gitmek”

► *avğa bar-* “ava gitmek”

→ (114) Bir kün Şāh Baht Hān halkığa cār kıldı bu kün barçaları kelip eşikte yatsunlar tañla *avğa bara* men tēp.

“Bir gün Şah Baht Han halkına ‘bugün herkes gelip kapıda yatsın, sabah *ava gideceğim*’ diye haber verdi.” (ŞT: 144).

→ (115) Ol keçe hân ivde yok irdi. *Avğa barıp* irdi.

“O gece Han evde yoktu. *Ava gitmişti.*” (ŞT, 1996: 188).

↻ *Avğa bar-* terimi “ava gitmek” anlamında kullanılan eşdizimli bir yapıdır. Yukarıdaki metinlerinde *avğa bar-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Burada her iki örnekte de Han’ın bu eylemi gerçekleştirmek için vahşi hayvanların bulunduğu bölgeye gittiği ifade edilmiştir.

► *behiştke bar-* “cennete gitmek”

→ (116) İblisniñ Âdemğa secde kılmaganı ve Âdemniñ *behiştke barıp* yana qayta bu dünyāğa kelgeni aydın rüşen-raķ ve âfitâbdın meşhūrraq turur.

“İblisin Âdem’e secde etmemesi ve Âdem’in *cennete gidip* tekrar bu dünyaya geldiği aydan daha parlak ve güneşten daha meşhurdur (=iyi bilinir).” (ŞT: 41).

→ (117) Anlarnıñ *behiştğa barğanları* ve andın çıkğanları ve yeryüzinde yörgenleriniñ hikâyetleri halk içinde meşhūr turur, anıñ üçün aytmaduk.

“Onların *cennete gidenleri*, oradan çıkanları ve yeryüzündeki yaşayanlarının hikâyeleri halk içinde meşhurdur (halk arasında bilinir). Onun için anlatmadık.” (ŞT, 1996: 113).

↻ Metin bağlamında iki kez kullanılan *behiştke bar-* ifadesi “cennete gitmek” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *behiştke bar-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Dini literatürde sıklıkla karşılaşılan bu eylem, iyi ameller ve güzel davranışlar sonucu gerçekleşmektedir.

Bas- “basmak, hücum etmek”

► *mühr bas-* “mühür basmak”

→ (118) ... atların bitip *mührlerin basıp* ‘ahd-nāmeni Kün Hānnıñ hazinesinde koydılar.

“... adlarını yazıp *mühürlerini basarak* antlaşmayı Kün Han’ın hazinesine koydular.” (ŞT, 1996: 163).

➤ *Müht bas-* “mühür basmak” anlamına gelen bir söz öbeğidir. Günlük hayatta karşımıza çıkan bu yapı genellikle resmî işlerde kullanılmaktadır. Burada “mühür basma” eylemi adlarını yazdıkları belgeye resmiyet kazandırmak amacıyla yapılmıştır.

► *öy bas-* “ev basmak”

→ (119) Ol vaktde Habeş Sultān Amu suyunıñ kıble tarafıda Türk kal‘asının rü-be-rüyında oturup erdi. Yarım kèçe kelip Habeş Sultānnıñ *öyin bastı* öyünde yok erdi.

“O zaman Habeş Sultan Amu suyunun kıble tarafında Türk kalesinin karşısında oturuyordu. Gece yarısı gelip Habeş Sultan’ın *evini bastı*. Evinde yoktu.” (ŞT: 196).

➤ *Öy bas-* kavramı “ev basmak” anlamına gelmektedir. Ahlaki açıdan olumsuz bir davranış olan bu eylem aynı zamanda hukuk açısından da işlenmiş bir suçtur. Bağlamda Habeş Sultan’ın izni olmadan evine girdikleri ifade edilmiştir.

Bat- “batmak, görünmez olmak”

► *āfitāb bat-* “güneş batmak”

→ (120) Ol vaktde *āfitāb batdı* karāngu bolğandın soñ dīvārnı her yerdin teşdi taķı kirdi. Hānnı atğa mindürüp cılavını alıp yarım kèçede Hıvaķda Ėlbars Sultānnıñ aldığa alıp keldiler.

“O sırada *güneş battı*, karanlık olduktan sonra duvarı her yerden delip içeri girdiler. Han’ı ata bindirip yuları tutup gece yarısı Hive’de Elbars Sultan’ın huzuruna geldiler.” (ŞT: 193).

➤ *Āfitāb bat-* “güneş batmak” anlamına gelen isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. Bağlamda gerçekleşen tüm olayların günün sona erdiği vakitte gerçekleştiği ifade edilmiştir. Bu birliktelik metin bağlamında toplam bir defa geçmektedir.

► *kün bat-* “gün batmak”

→ (121) Ürgençke barmağını karar bërıp ol kün Tükde turup *kün batğ*andın soñ ılğap yarım aḥşāmda Ürgençniñ kible tarafıdın keldiler taķı atdın tüşdiler piyāde ḥandaķ lebine keldi.

“Ürgenç’e gitmeye karar verdi, o gün Tük’te kalıp *gün battı*ktan sonra hızla ilerleyip akşam geç vakitte Ürgenç’in kible tarafından geldiler, ondan sonra attan indiler, yaya olarak hendeğın kenarına ulaştılar.” (ŞT: 165).

↻ *Kün bat-* ifadesi “gün batmak” anlamına gelmektedir. “Gün batma” eylemi güneşin ufku arkasına çekilip görünmez olması ve günün sona ermesi anlamına gelmektedir.

Ber- “vermek”

► *arķa ber-* “destek vermek”

→ (122) Ol vaķtda yav keldi atlanıp küreng *arķa berip* yasadılar taķı uruştılar.

“Bu sırada düşman geldi, atlarına binip oluşturdıkları kürene *destek verip* savaşı düzeni alıp savaştılar.” (ŞT: 79).

→ (123) Yağma anğ *arķa berip* Oğuz Ḥānğ *baķınmadı*.

“Yağma buna *güvenip* Oğuz Han’a itaat etmedi.” (ŞT, 1996: 139).

↻ *Arķa ber-* ifadesi “destek vermek” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *arķa ber-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Bu eylem, insanlar arasındaki ilişkinin güçlenmesini ve olumlu süreçlerin yaşanmasını sağlayan bir tür dayanışma biçimidir.

► *cān bër-* “can vermek”

→ (124) Andın soñ Ḥudāy ta‘ālā kudret ḳolı birlen ol tofraķnı ḥamir ḳılıp ādemniñ şüretin yasap ottuz toḳḳuz kün Mekke birlen Ṭāyifniñ arasında ḳoydı. Ḳırḳ kün bolğanda aḡa *cān bër*di.

“Ondan sonra yüce Tanrı kudret eliyle o toprağı hamur haline getirdi ve Âdem’in suretini yapıp otuz dokuz gün Mekke ile Tayif’in arasına koydu, kırk gün dolunca ona *can* verdi.” (ŞT: 41).

→ (125) Bir niçe yıllar ötkendin song Hudā-yı Te‘ālā angā *cān berdi* ve ming yıl bu dünyada turdı.

“(Aradan) birkaç yıl geçtikten sonra Yüce Tanrı ona *can* verdi ve bin yıl bu dünyada yaşadı.” (ŞT, 1996: 112).

↻ *Cān bër-* “can vermek” anlamına gelen söz grubudur. Yukarıdaki metinlerinde *cān bër-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. İlk örnekte Tanrı’nın bir toprak parçasını alıp ona Âdem’in suretini verdiği ve daha sonra ona can vererek ilk insanı yarattığını ifade etmektedir. İkinci örnekte ise yine Tanrı’nın bir varlığa can verme eylemi anlatılmıştır.

► *dādın bër-* “hakkını vermek”

→ (126) Dād u ‘adlnıñ *dādın bërdi* ve êkki mertebe İrān yurtığa Ebū Sa‘id Hān üstige bardı taķı İrānnı alabilmey kaytıp keldi āhirü’l-emr dünyādın naķl kıldı.

“Doğruluk ve adaletin *hakkını* verdi. İki defa İran ülkesine Ebu Said Han’ın üstüne yürüdü. İran’ı alamadan geri dönüp geldi. Sonunda dünyadan göçtü.” (ŞT: 135).

→ (127) Andaq ki Hāssān Sābit dik ve Laķız dik melikü’l-kelām suhan-güzārlar ve ma’nâ-āferin faşāhat-şi‘ārlar peydā boldılar ve öz tilleri bile nazım edāsının *dādın* birdiler.

“Şöyle ki, Hāssān Sābit, Laķız gibi hak sözün sahibi söyleyiciler ve mâna yaratıcı büyük fasihler ortaya çıktı ve kendi dilleri ile nazım söylemenin *hakkını* verdi.” (ML: 188).

↻ *Dādın bër-* ifadesi “hakkını vermek” anlamına gelen bir söz grubunu temsil etmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *dādın bër-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Hakkını vermek, “bir kişiye veya bir şeye hakkı olan değeri vermek” anlamına gelmektedir.

► *en ‘ām bër-* “hediye vermek”

→ (128) ... Üçok oğlanları ve nökerleri birlen kümüş taquknı at birlen çapıp atdılar, taquqlarnı urğan kişilerge köp *en ‘āmlar bër*di.

“... Üçok oğulları da buyruğundakiler ile gümüş tavuğu atla koşup vurdular. Tavukları vuran kişilere birçok *hediye verdiler.*” (ŞT: 52).

✎ *En ‘ām bër-* birlikteliği “hediye vermek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelikte “hediye” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Vermek” anlamına gelen *bër-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Burada bu eylem Üçok oğulları ile buyruğunda olan kişiler arasındaki ilişkiyi güçlendirmektedir. Hediye verme sürecinin tamamında koşula bağlılık söz konusudur.

► *haber bër-* “haber vermek”

→ (129) Tayañ Hān Çingiz Hānnıñ kelgenidin haber tapdı taqı atlanıp karşı çıqdı. Karavullar körüp kelip Çingiz Hānga *haber bër*diler.

“Tayañ Hañ, Çingiz Han’ın geleceğini işitince atlanıp onu karşılamaya hazırlandı. Gözcüler bunu görünce gelip Çingiz Han’a *haber verdiler.*” (ŞT: 84).

✎ *Haber bër-* birlikteliği “haber vermek, bilgilendirmek” (Ünlü, 2013: 418) anlamına gelen bir söz grubunu temsil etmektedir. Önceki örneklerde de benzer kullanımlar olduğunu görmüştük. *Haber kıl-* örneği benzer bir kullanımdır. Yukarıdaki örnekte gözcülerin Çingiz Han’a bilgi iletme amacıyla *haber ver-* yapısı “haber vermek” anlamında kullanılmıştır.

► *kêş bër-* “akıl vermek”

→ (130) ‘Ubeyd Hān Ürgençni alıp elni Māverāü’n-nehirge eltgende özini kişige bildürmeyin Semerqanddın kaçıp Derūnda Dın Muhammed Hān katına barıp atlanıp yurt taleb kılmak kerek tēp *kêş bër*ip Dın Muhammed Hānnı atlanturup keltürüp Hıvaq birlen Hezāresb arasında ‘Ubeyd Hān birlen uruşturun basmaqlıqğa sebep bolğan Hācim Hān erdi.

“Ubeyd Han Ürgenç’i alıp halkı Maveraünnehir’e gönderdiğinde kimseye haber vermeyerek Semerkant’tan kaçıp Derun’da Din Muhammed Han’ın yanına gidip ‘Atlanıp

yurdu istemek gerekir’ diye ona *akıl vererek* Din Muhammed Han’ı atlandırıp getirip Hive ile Hezaresb arasında Ubeyd Han ile savaştırıp (Ubeyd Han’ı) yenmesine sebep olan Hacim Han’dı.” (ŞT: 179).

☞ Bu örnekte kullanılan *kêşêş bër-* yapısı “akıl vermek” eylemine karşı gelmektedir. Akıl alınıp verilen bir şey değildir. Bu yapıyla anlatılmak istenen düşünce birine yol göstermektir. Bağlamda Ubeyd Han’ın Din Muhammed Han’a tavsiye de bulunduğu izah edilmiştir.

► *kömek bër-* “yardım etmek”

→ (131) Sübedey Bahādur Kıpçağa kişi yiberip aytdı kim bizniñ qarındaşıımız turur siz. Alan bir yat halk turur alarga *kömek bërmeñ* bizniñ birlen muvāfaqat kılıñlar tēp köp piş-keşler yiberdiler.

“Sübedey Bahadır Kıpçak’a adam gönderip ‘siz, bizim kardeşimizsiniz, Alanlar yabancı bir halktır onlara *yardım etmeyin* bizimle anlaşın diyerek birçok hediye gönderdiler.” (ŞT: 106).

☞ *Kömek bër-* “yardım et” anlamına gelen ifade, örnekte yabancı halka yardım edilmemesi istenen bir eylemdir.

► *revāc bër-* “değer vermek”

→ (132) El-kıssa Güyük Hān atasının ornında pādīshāh boldı taķı hazinesinin eşikin açıp qarındai ve bigāne ve faķir ve miskin ve uluğ ve kiçikke andağ en‘ām bērdi kim hēç kim mundağ kılmamış erdi ammā dīn-i naşārāğa *revāc bērür* erdi ve müddet-i pādīshāhlıķı bir yıl erdi kim dünyādın rıhlet kıldı.

“Kısaca Güyük Han babasının yerine padişah oldu ve hazinesinin kapısını açıp kardeş, yabancı, fakir, miskin, büyük ve küçüğe öyle mal verdi ki şimdiye kadar hiç kimse böyle yapmamıştı ama hristiyan dinine *değer verirdi*. Padişah olalı bir yıl olmuştu ki dünyadan göç etti.” (ŞT: 118).

☞ *Revāc bër-* ifadesi “değer vermek” anlamına gelen bir birlikteliktir. Burada “değer verme” eylemi din üzerinde gerçekleşmektedir. Ayrıca bu eylemi gerçekleştiren kişinin

herkesi eşit şekilde değerlendirip kimseyi ayırt etmeksizin adil davrandığı vurgulanmaktadır.

► *ruḥṣat bér*- “izin vermek, müsaade etmek”

→ (133) ... Altan Hān açığılanıp Çakar H^v āceğa aytdı kim Çingiz Hān meni özge Tūrüklerdey bilmesün eger uruşur hevesi bolsa tēz kelsün men anıñ birlen uruşmaqğa tayyār bolup turup-men tēp Çakar Hāceğa *ruḥṣat bér*ip Çakar Hāce hem Hıṭāynıñ yollarını ve menzıllerini ve tağlarını ve sularını yaḥşı körüp bilip kaytıp kelip Çingiz Hānga Altan Hānnıñ aytğan sözlerini bir bir arz kıldı.

“... Altan Han öfkelenip Çakar Hoca’ya ‘Çingiz Han beni diğer Türkler gibi bilmesin, eğer savaşmak istiyorsa derhal gelsin ben onunla savaşmaya hazırım’ deyip Çakar Hoca’ya (gitmesi için) *izin vermiş*. Çakar Hoca’da Hıṭay’ın yollarını ve menzillerini, dağlarını ve ırmaklarını iyice öğrenip geri gelip Çingiz Han’a Altan Hanı’nın söylediği sözleri bir bir arz etti.” (ŞT: 87).

☞ *Ruḥṣat bér*- birlikteliği “müsaade etmek, fırsat vermek” (Ünlü, 2013, s. 926) anlamına gelmektedir. Örnekte Altan Han’ın Çakar Hoca’ya izin vermesi söz konusudur. İzin vermek, “genellikle bir kişinin karar almasına veya eylemi gerçekleştirmesine onay verme” anlamına gelmektedir.

► *rüşvet ber*- “rüşvet vermek”

→ (134) ... Ayazğa köp *rüşvetler ber*ip aytdılar kim eger sen bigiñgi öltürseng bir ildin alğan mällarnı ve ivdin keltürgen қоşını barçasın sanğa bereling.

“... Ayaz’a çok *rüşvet vererek* ‘eğer sen beyini öldürürsen bir yıldan (beri) aldığımız malları ve (bir) evden getirdiğimiz eşyaların hepsini sana verelim.” (ŞT, 1996: 219).

☞ *Rüşvet ber*- “rüşvet vermek, haksız kazanç sağlamak” (Ünlü, 2013: 930) anlamına gelen bir söz öbeğidir. Ayaz’a teklif edilen rüşvet, beyini öldürmesi halinde elde edilecek malların ve eşyaların tamamının verilmesiyle ilgilidir. Yukarıdaki örnekte koşula bağlılık söz konusudur.

► *sivinçi ber-* “müjde vermek”

→ (135) İrki başlık barça bigler *sivinçi berdiler*.

“İrki başta olmak üzere bütün beyler *müjde verdiler*.” (ŞT, 1996: 172).

❧ *Sivinçi ber-* “müjde vermek” anlamına gelen isim + fiil birlikteliğinden oluşan eşdizimli bir yapıdır.

► *söz bër-* “söz vermek”

→ (136) Coyrat Camuğa Çeçenni aytduk. Oñ Hänniñ oğlu Señünge *söz bër*ip buzuklıknı başlağan ol erdi.

“Coyrat Camuka Çeçen’i anlattık. Oñ Han’ın oğlu Señün’e *söz verip* karışıklığı başlatan oydu.” (ŞT: 84).

→ (137) Duyılı Qayı Hänniñ bayrı kişileri Tumaña *söz berdiler*.

“Duyılı Kayı Han’ın emektar adamları Tuman’a *söz verdiler*.” (ŞT, 1996: 174).

❧ *Söz bër-* terimi “söz vermek” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *söz bër-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Bu birliktelik, Han’ın adamlarının bir şeyi yapma konusundaki kararlılığını ifade etmek için kullanılmıştır.

► *zekât bër-* “zekât vermek”

→ (138) Sufyān Hān Türkmence kişi yiberdi ol vaktde Ersarı halkı Ebu’l-hānda otururlar erdi Teñri buyruğında *zekât bër*mek farz turur her yılda mällarındın *zekât bër*sünler.

“Sufyan Han Türkmenlere adam gönderdi. O sırada Ersarı halkı Ebu’l-han’da oturuyordu. Tanrı’nın emrine göre *zekât vermek* farzdır. Her yıl mallarının *zekâtını* versinler.” (ŞT: 152).

❧ *Zekât bër-* “zekât vermek” (Ünlü, 2013, s. 1275) anlamına gelen bir söz grubudur. *Zekât bër-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla dini alanda karşılaşılmaktadır. Bu yapı bağlamda bir kez geçmektedir. Yukarıdaki örnekte eylem Tanrı’nın emrine göre gerçekleşmektedir.

Bil- “bilmek, keşfetmek”

► *haber bil-* “(bir şey hakkında) haber almak, bilgisi olmak”

→ (139) Sultān aytdı oşbu kün ve tañla yörügeli eger *haber bilsek* aña ‘amel kılalı *haber bilmesek* kaytalı tedi.

“Sultan ‘bugün ve yarın yürüyelim eğer *haber alırsak* ona göre davranalım, yoksa geri dönelim’ dedi.” (ŞT: 143).

✎ *Haber bil-* “haber almak” anlamına gelen bu eşdizim yapısı daha önce de farklı kavramlarla belirtilerek kullanılmıştır. Bu birliktelikte “haber” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Almak” anlamına gelen *bil-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Metinde kişilerin “haber alma” durumuna göre hareket edecekleri aksi takdirde geri dönüşlerin olacağı ifade edilmiştir.

► *til bil-* “dil bilmek”

→ (140) Andın soñ Hān sordı kim sen Moğol tilini bilir müsen tēp sordı. Ol kişi bilmen tedi. Hān aydı bu kişini öltürün tedi anıñ üçün yalğan aytıp turur. Çingiz Hān Moğol tilindin özge *til bilmes* erdi tedi ve taķı Ögedey yarlık kılıp erdi hēç kişi koyını boğazlap öltürmesün ve sínésindin yarıp öltürsün tēp.

“Ondan sonra Han ‘sen Moğol dilini bilir misin’ diye sordu. O kişi ‘bilmem’ dedi. Han ‘bu kişiyi öldürün, çünkü yalan söylüyor, Çingiz Han Moğol dilinden başka *dil bilmezdi* dedi ve ayrıca Ögedey, ‘hiç kimse koyunu boğazlayarak öldürmesin ve göğsünden yarıp öldürsün’ diye emir vermişti.” (ŞT: 117).

✎ *Til bil-* “dil bilmek” anlamına gelen bu birliktelik isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. Dil bilmek, kişisel gelişim açısından oldukça önemlidir. Metin bağlamında toplam bir defa geçen bu kullanım ile Çingiz Han’ın sadece Moğol dilini bildiği ifade edilmiştir.

Bir- “vermek, etmek, bırakmak”

► *cevāb bir-* “cevap vermek, yanıt vermek”

→ (141) Mevlānā Sāğarī mundaķ *cevāb birdi* kim bāk yoktur.

“Mevlana Sagari şöyle *cevap* verdi ki şüphe yoktur.” (HM: 29).

→ (142) Begler *cevāb bēr*mesdin burun oğlan andağ revān kelip tilge keldi...

“Beyler *yanıt* vermeden önce oğlan yürüyüp dile geldi ...” (ŞT: 45).

→ (143) İmdi munga ni at koyar siz tip bigler *cevāb ber*mesdin burun oğlan aytdı: Mening atım Oğuz turur.

“Şimdi buna ne ad koyacaksınız. Beyler (henüz) *cevap* vermeden (önce) çocuk -benim adım Oğuz’dur- dedi.” (ŞT, 1996: 123).

→ (144) Bizing bir su’ālımız bar, *cevāb bir*. Didim, bilsem, birey, siz barı su’ālınızın ayting.

“Bizim bir sualimiz var, *cevap ver*! Dedim ki bilsem, cevap vereyim; siz bütün sualinizi sorunuz!” (HPM: 115).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *cevāb* kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup ‘sorulan şeye verilen karşılık’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 154). Eski Türkçe olan *bēr-* fiili ise ‘vermek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 83). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘cevap ver-’ birlikteliği *kekinč ber-* (Wilkens, 2021, s. 362) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *yanıt ber-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ *Yanıt berdi* ögdülmiş ilig kutı,
bilig hem ukuş ol bu erdem atı

“Ögdülmiş *cevâp* verdi : — Ey devletli hükümdar, bu faziletin bir adı da bilgi ve akıldır.” (KB: 1679).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *cevāb bir-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Cevāb bir-* terimi “cevap vermek, yanıt vermek” (Ünlü, 2013: 202) anlamına gelen bir söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelikte “cevap” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Vermek” anlamına gelen *bir-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Günlük hayatta sıklıkla kullanılan bu eylem yukarıdaki örnekler de “bir soruya yanıt vermek veya karşılık vermek” anlamında kullanılmıştır.

► *fāyide'ī bir-* “fayda vermek”

→ (145) Ni özge bīdād kılmakdın fāyide'ī belki ni özni öltürmekdin netice'ī bu fakīrğa vāķi' bolğan şu'ūbet şerhi çün mümkün irmes ve şürü' anga taḥayyür ve ta'daddın özge *fāyide'ī birmes*.

“Ne kendine zulmetmekten hatta ne kendini öldürmekten ortaya çıkan hal, bu fakire gelen zorluğun açıklanması için mümkündür ona başlamak, şaşkınlık ve saymadan başka bir *fayda vermez*.” (HM: 72).

→ (146) Sizni tutup mālınızni algandın soñ emdi ne qaldı? Tañla mundın yaman işler bolur peşimān kıtur-siz *fā'ide bērmes* tēdim.

“Sizi yakalayıp malınızı aldıktan sonra geriye ne kaldı? Yarın bundan daha kötü işler olur, pişman olursunuz, *fayda etmez* dedim.” (ŞT: 194).

→ (147) ... çün alar pādişāh-ı ḥaķīķī kulluğınınḡ mübtelāsı bolup irdiler, *fāyide birmedi*. (HSHB: 100).

“... çünkü onlar hakiki padişah kullarının mübtelâsı olmuşlarıydı, *fayda vermedi*.”

✎ *Fāyide'ī bir-* birlikteliği “fayda vermek, işe yaramak” (Ünlü, 2013, s. 359) anlamına gelen bir söz grubudur. Fayda vermek, “herhangi birine destek sağlamak, yararlı olmak” anlamına gelmektedir.

► *qarār bir-* “karar vermek”

→ (148) Ve şabr u taķsīm bile öz qaşımda ḥazret-i maḥdūmgā *qarār birür* irdim, ammā gūstaḥlıķ kıla almas irdim.

“Sabır ve düşünme ile kendi kendime, mahdum hazretlerine *karar verirdim*, ama saygısızlık edip söyleyemezdim.” (HM: 48).

→ (149) Andın soñ Altan Ḥān memleketini perişān körüp Temiñ tēgen şehrge barmaqğa *qarār bērdi*.

“Ondan sonra Altan Han memleketini perişan görünce Temiñ/ng adlı şehre gitmeye *karar verdi*.” (ŞT: 88).

❧ *Ḳarār bir-* “karar vermek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *ḳarār bir-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. İlk örnekte kişinin Mahdum Hazretlerine karar verme sürecini sabırla yönettiğini ifade etmektedir. İkinci örnekte Altan Han’ın karar verme sürecini ise memleketin içinde bulunduğu koşullar belirlemektedir.

► *meded bir-* “yardım etmek”

→ (150) Ḥazret-i ‘Abdü’l-‘azīz çün kördiler kim ḥāl özge nev’dür, özleri *meded birip* onların başın maşırık cānibidin şimāl cānibiğa kılıp yüzlerin kıble sarı kıldılar.

“Hoca Abdülaziz hazreti gördüler ki durum başka türdür, kendileri *yardım edip* onların başını doğu tarafından kuzey tarafına çevirip yüzlerini kible tarafına döndürdüler.” (HM: 72).

→ (151) Öziniñ oğlu Güyük Ḥān ve Toluy Ḥānnıñ oğlu Menjü Ḥān Çağatay Ḥānnıñ oğlu Baydarnı bu seferde Batu Ḥānga *hizmet kılın ve meded bérin* tēp қоştı.

“Kendi oğlu Güyük Han’ı, Toluy Han’ın oğlu Menjü Han’ı, Çağatay Han’ın oğlu Baydar’ı bu seferde Batu Han’a *hizmet ve yardım etsinler* diye Batu Han’ın yanına gönderdi.” (ŞT:133).

❧ *Meded bir-* “yardım etmek” anlamına gelen bu birliktelik isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. Yukarıdaki metinlerinde *meded bir-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. *Meded bir-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

► *netice bir-* “sonuçlanmak, fayda görmek”

→ (152) Ümid ol kim andaḳ kim alar oḳuğuçılardıñ istid’a kılıpdurlar kim her kişiğe bu ‘azīzler *zıkr* ve menākıbıdın ḥoş bolsa, bā’is ü maḳşadını du‘ā-yı ḥayr birle yād kılsunlar dip bu faḳīrga hem küllī *netice birgey*.

“Ümit odur ki onlar okuyuculardan dilerler ki bu azizler sözü ve menkıbelerinden her kim ki hoşnut olsa sebep olanını ve amacını hayır dua ile ansınlar diyerek bu fakire de *sonucu ulaşsın*.” (HM: 49).

☞ *Netice bir-* “sonuca ulaşmak, fayda görmek” (Ünlü, 2013, s. 838) anlamına gelen bir söz grubunu temsil etmektedir. Örnekte bir olay veya durum karşısında bir beklentinin olduğu bu söz grubu ile ifade edilmiştir.

► *selām bir-* “selam vermek”

→ (153) Ol Һazretķa *selām birip* alar iltifāt kılıp muṭāyebe bile didiler kim yana hīç serv yıǵaķı kaldı munı bile serv yıǵaķı yüklep sin, āyā nime yıǵaķ bolǵay.

“O, hazrete *selam* verince, onlar, yakınlık gösterip şaka yollu dediler ki hiç servi ağacı kalmadı, bununla servi ağacı yüklemiştir, ey nasıl olacak?” (HM: 26).

→ (154) Ol nökerleri birlen ҡavup Һänniң kėyinidin yėtip babasıǵa *selām bėrdi*.

“O, adamlarıyla kovalayıp Han’ın arkasından yetişip dedesine *selam* verdi.” (ŞT: 166).

☞ *Selām bir-* “selam vermek” anlamına gelmektedir. Selam vermek, sosyal ilişkilerde oldukça önemli bir davranıştır. *Selām bir-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

► *yol bir-* “yol vermek”

→ (155) ... anı suhūlet bile ötkerip öziǵe tereddūd *yol birmegeyler*. (HSHB: 97).

“... onu kolaylık ile devam ettirip kararsızlıklar kendine *yol* vermeyecek.”

☞ *Yol bir-* ifadesi “yol göstermek, yol vermek” (Ünlü, 2013, s. 1258) anlamına gelen bu söz grubunu temsil etmektedir. Yol alınıp verilebilecek bir unsur değildir. Yol vermek; öncelik tanımak veya geçiş hakkı vermek demektir. Yol verme eyleminin bu örnekte devam eden kararsızlıklar nedeniyle gerçekleşmeyeceği ifade edilmiştir.

Bol- “olmak”

► *āciz bol-* “aciz olmak, çaresiz kalmak, gücü yetmemek”

→ (156) Toluy Һән kördi kim Һıṭāy leşkeri sovuķdın *āciz boldı* çerigige Һüküm kıldı kim Һıṭāy leşkerige her ṭarafdın at salınlar tēp.

“Toluy Han Hıtay askerinin soğuktan *aciz düştüğünü* gördü ve ordusuna ‘Hıtay askerine her taraftan saldırın’ diye emir verdi.” (ŞT: 115).

→ (157) Ve gāhı huffāzdın nimeler kırā’at bābıda sorar irdi kim alar cevābıdın ‘*āciz bolur* irdiler ve Pehlevāndın istifāde kıılır irdiler.

“Bazen hafızlardan kıraat husûsunda bir şeyler sorar idi ki onlar cevap vermede *âciz kalırlardı* ve Pehlivan’dan istifade ederlerdi.” (HPM: 110).

↻ *Āciz bol-* “aciz düşmek” anlamına gelen bir söz grubudur. Aciz düşmek, “bir kişinin güçsüz hale gelmesi, çaresiz kalması” anlamına gelmektedir. Yukarıda verilen ilk örnekte aciz düşmenin soğuğa bağlı olarak gerçekleştiği ifade edilirken diğer örnekte ise sorular karşısında cevap verme yeteneğinin olmaması kişinin aciz düşmesine neden olmaktadır.

► *āgāh bol-* “farkında olmak”

→ (158) Toluy Hān êkki yüz kişi birlen Herātın dervāsiğa çapıp kelip başındın tolıgasını alıp qal’adağı halkğa kıçkıırıp aytdı kim Herāt halkı bilin *āgāh bolun* men Çingiz Hānnıñ oğlu Toluy Hān turur-men, eger özüniz ölmey oğlan uşakınız esir olca bolmayın ferāğat bolayın téseniz qal’adın çıkıp meni körün maña el bolup her yılda Sulţān Celālê’ddinge bère turğan mālınñ yarımını Çingiz Hānga bəriñ tēp aytdı.

“Toluy Han iki yüz kişiyle Herat’ın kapısına gelip başında miğferini çıkarıp kaledeki halka bağırarak Herat halkı bilin ve *farkında olun*, ben Çingiz Han’ın oğlu Toluy Han’ım. Eğer kendiniz ölmeden çoluk çocuğunuz esir olmadan kurtulayım, rahat olayım dersiniz kaleden çıkıp bana tâbi olup hizmet edin, bana tâbi olup her yıl Sultan Celaleddin’e verdiğiniz malın yarısını Çingiz Han’a verin’ dedi.” (ŞT: 110).

↻ *Āgāh bol-* terimi “farkında olmak” anlamına gelen bir söz grubunu temsil etmektedir. Örnekte Herat halkının olaylar karşısında bilinçli ve uyanık olmalarını ifade etmek için kullanılmıştır.

► *āşkäre bol-* “açığa çıkmak”

→ (159) Meniñ sırrım *āşkāre boldı* ėkki düşmān ortasında turabilmedim köçüp atam kèyinidin kètdim, Kāt vilāyetini en‘ām kıldılar.

“Benim sırrım *açıġa çıktı*. İki düşman arasında duramadım, göçüp babamın arkasından gittim, Kāt vilayetini bana verdiler.” (ŞT: 194).

→ (160) Kızġa kişi yiberip sözleşmekke sırrım *āşkāre bolur* tip kórktı.

“Sırrı *ortaya çıkar* diye konuşmak için kıza birini gönderip (yanına) çağırmaktan korktu.” (ŞT, 1996: 126).

↻ *Āşkāre bol-* “belli olmak, ortaya çıkmak” (Ünlü, 2013, s. 64) anlamlarına gelen bir söz grubudur. Her iki örnekte de sırrın ortaya çıkma durumu ifade edilmiştir.

► *baş bol-* “başına geçmek”

→ (161) Ergeneķondın çıkıp Tatarı kırıp ata yurtında oturgandın soñ Moġol Tatar yèrine barça èllerge *baş boldı*.

“Ergene’den çıkıp Tatar’ı yenip ata yurdunda oturduktan sonra Moġollar, Tatarların yerine bütün halkların *başına geçtiler*.” (ŞT: 57).

→ (162) Sizler halkġa *baş bolup* barıp otav soķunıñ faķır ve mískin kış azuķı alsunlar.

“Sizler halka *baş olup*, gidip otaġ kurun. Fakir fukara kış yiyeceġini alsın.” (ŞT, 1996: 193).

↻ *Baş bol-* ifadesi yukarıdaki örnekler de “önder olmak” anlamında kullanılmıştır. Başa geçme eyleminin amacı her iki metinde de olayların kontrolünü ele almaktır.

► *bí-çāre bol-* “çaresiz olmak, çaresiz kalmak”

→ (163) Andın soñ Mucirü’l-mülk köp pişkeşler birlen ġal‘adın çıkıp barıp Hānnı kórdı. *Bí-çāre bolup* Toluy Hānġa elçi yiberdi men el ve tābi‘ boldum tēp.

“Çaresiz kalıp Toluy Han’a ‘ben sizin halkınız olmayı ve size bağlanmayı kabul ediyorum’ diye elçi gönderdi. Ondan sonra Mucirü’l-mülk birçok hediye ile kaleden çıkıp gidip Han’ı gördü.” (ŞT: 108).

☞ Yukarıdaki örnekte *bí-çāre bol-* kullanımı “çaresiz kalmak” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “çare” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Kalmak” anlamına gelen *bol-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Bu ifade Mucirü’l-mülk’ün çaresiz durumda olduğunu göstermek için kullanılmıştır.

► *hāmīle bol-* “hamile kalmak, gebe kalmak”

→ (164) Anıñ Satılmış Hātūn tēgen hātūnı bar erdi, anıñ oğlanı bolmas erdi. Ol sebebdin Meñli atlıg kenizeki bar erdi anı orduda saqlap erdi, aña baqar erdi. Nā-gāh ol kenizek *hāmīle boldı*.

“Onun Satılmış Hatun adlı bir hanımı vardı, onun oğlu olmuyordu. Bu yüzden Meñli adlı cariyesini karargâhta saklamıştı, ona bakardı. O cariyeye birdenbire *hamile kaldı*.” (ŞT: 125).

→ (165) Ol za‘ife yurtığa bargandın song Mur Yavı Hāndın *hāmīle bolup* turur men tidi.

“O kadın yurduna gittikten sonra ‘ben Mur Yavı Han’dan *hamile olmuşum*’ dedi.” (ŞT, 1996: 183).

☞ *Hāmīle bol-* terimi “gebe kalmak” (Ünlü, 2013, s. 432) anlamına gelen bir söz grubudur. Hamilelik neslin devamını sağlayan önemli bir süreçtir. Her iki metinde de kadının gebe olma durumu ifade edilmiştir.

► *hāşıl bol-* “ortaya çıkmak, ele geçmek”

→ (166) Bu tārīhde ġarābet bar kim tārīhning ay ve künining zikridin yılı hisābı cümel kâ‘idesi bile *hāşıl bolur*.

“Bu tarihte değişiklik var ki tarihin ay ve gününün verilmesinden yılının hesabı cümel kuralı ile *ortaya çıkar*.” (HM: 37).

→ (167) Ve her harf ki lafzda kilgey, egerçi kitābetde bolmağay, taqtı’de hisābğa kirgey, niçük kim müşedded hurūf, ve elif dik ki hemze işbā‘ıdın *hāşıl bolur*, andağ kim:

“Yazıda yer almayan, fakat sözde bulunan her harf (ses), taktide hesaba girer, şeddeli harfler ve hemze işbâından *hâsıl* olan elif gibi; şöyle ki:” (ME: 30).

→ (168) Çeşmelerdin hem ni çaqlı aşlık *hâşıl bolsa* anıñ yarını bizge bering ve taqı aran tikmek üçün ikki ming kemiş bering.

“Su kaynaklarından da ne kadar yemeklik *ortaya* çıkarsa onun yarısını bize verin ve ayrıca ağıl kurmak için iki bin kemiş verin.” (ŞT, 1996: 227).

→ (169) Ve alar fevtining tārīhi bu ebyātdın *hâşıl bolur* kim: (HSHB: 105).

“Ve onların vefatının tarihi bu beyitte *ortaya* çıkar ki”

↻ *Hâşıl bol-* ifadesi, “bir şeyin açığa çıkması, bilinir hale gelmesi” anlamına gelen bir isim + fiil eşdizim yapısıdır. Bu ifade, bir durumun ve ya olayın ortaya çıkmasını, fark edilir hale gelmesini ifade etmektedir.

► *hoş-ḥāl bol-* “memnun olmak”

→ (170) Barı alar bu iltimāsdın *hoş-ḥāl bolup* qabūl kılıp meşāyih ḥālātı şerhıde ekābir kütübin cem‘ kılıp bu ḥaṭır emr-i ‘aẓīm şuğlga meşğūl boldılar.

“Sonunda onlar bu yakınlıktan *memnun olup* kabul edip şeyhlerin hallerinin şerhi hakkındaki büyüklerin kitaplarını toplayıp bu zor iş ve büyük uğraşıya koyuldular.” (HM: 49).

→ (171) Hān Sultān Muḥammedniñ ‘ahd u peymānıdın *hoş-ḥāl bolup* köñlide muqarrer kıldı kim Sultān Muḥammedniñ köñlindin yamanlık çıkmay aña yamanlık kılmağay.

“Han da Sultan Muhammed’in bu sözünden ve yemininden *memnun olup* artık Sultan Muhammed’in gönlünde kötülük olmayacak, ben de ona kötülük yapmayacağım diye gönlünden geçirdi. ” (ŞT: 91).

→ (172) Barça ḥalq bunı işitip Korkutğa āferin āferin tip *hoş-ḥāl bolup* Tumañga köp du‘ālar kıldılar.

“Halk bunu işitip Korkut’a ‘aferin aferin’ diyerek *memnun olup* Tuman’a çok dua ettiler.” (ŞT, 1996: 174).

☞ *Hoş-hāl bol-* ifadesi Türkiye Türkçesinde “memnun olmak” anlamına gelmektedir. Bağlamda bu ifade sıkça kullanılmıştır. Memnun olma eylemi pozitif durumlar sonucunda gerçekleşmektedir.

► *işāret bol-* “işaret etmek, belirtilmek”

→ (173) Menzilğa tüşkendir songra bitip bir bigdin ol Һazret Һıdmetleriğa yiberildi kim tükenürge lāyık bolsa ve ve *işāret bolsa* meşğüllük kılayın yok irse Һayr.

“Menzile indikten sonra yazıp bir beyle o hazretin huzurlarına gönderdim ki eğer bitirmeye layıkça, *işaret edilirse* uğraşayım, değilse uğraşmayayım.” (HM: 37).

☞ *İşāret bol-* terimi “işaret etmek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Örnekte herhangi bir uğraşın olup olmayacağı durumunun başkası tarafından gelecek talimatlarla değişkenlik gösterebileceği ifade edilmiştir.

► *kābil bol-* “kabul etmek”

→ (174) Çingiz Һān aytdı men hem Teңrini bir bilür-men ve taķı aytdılar kim peygāمبر Teңriniñ elçisi turur. Teңri ta‘ālā öziniñ emrini ve nehyini bendelerige aytmaq üçün yiberip turur. Çingiz Һān bu sözge hem *kābil boldı*.

“Çingiz Han ‘ben de Tanrı’yı bir bilirim’ dedi. Onlar, ‘Peygamber Tanrı’nın elçisidir, yüce Tanrı kendisinin emrini ve yasaklarını kullarına bildirmek için göndermiş’ dediler. Çingiz Han bu sözü de *kabul etti*.” (ŞT: 111).

☞ “Kabul etmek” anlamına gelen bu ifade metinde bir kez geçmektedir. Önceki örneklerde de benzer kullanımlar olduğunu görmüştük. *Ƙabūl ƙıl-* örneği benzer bir kullanımdır. Yukarıda verilen örnekte Çingiz Han’ın başkalarının görüşlerini kabul ettiği ifade edilmiştir.

► *kem bol-* “eksik olmak”

→ (175) Ayturlar kim ādem zamānıdın tā bu demgeçe hēç yamğur *kem bolmas* erdi ança Һavzlar ve siķāyeler ƙazıp oltursalar erdi suğa iħtiyāc bolmas erdi.

“Derler ki ‘Âdem zamanından ta bu zamana kadar yağmur hiç *eksik olmazdı*, eğer çok sayıda havuz ve kuyu kazsalar, suya hiç ihtiyaçları olmadan yaşarlardı.” (ŞT: 105).

☞ Kem bol- terimi “eksik olmak” anlamına gelmektedir. Burada bu eylem yağmurun hiç eksik olmadığı dönemlerde insanların suya ihtiyaç duymadan yaşayabileceklerini ifade etmek için kullanılan eşdizimli bir yapıdır.

► *konak bol-* “misafir olmak”

→ (176) Yâdigâr Hânın oğlu Ebû’l-gâzî turur hêç kaçan bizge kelip bu cemâ’atdın kişi *konak bol*ğanı yok erdi. Bizdin bargan köp turur bu sizniñ *hizmetde bol*ğanı yahşı tedi.

“Bu, Yedigâr Han’ın oğlu Ebu’l-gazi Bahadır Han’dır. Hiçbir zaman bu boydan kimsenin bize gelip *misafir olduğu* yok, bizden giden çoktur. Bunun sizin hizmetinizde olması iyi olur, dedi.” (ŞT: 206).

☞ Bağlamda bir kez geçen *konak bol-* ifadesi “misafir olmak” anlamına gelmektedir. *Konak bol-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yukarıdaki örnekte bu kullanım toplum nazarında misafirliğin önemli olduğunu göstermektedir.

► *ma’lûm bol-* “mümkün olmak, bilinmek”

→ (177) Kişi ‘ulûm-ı zâhirî ve ma’nevîdin bir mes’ele ilkâ kılmagunça hergiz alar aqdın qaranı ma’lûm kılganları *ma’lûm bol*madı.

“Bir kişi zahiri ve manevi ilimlerden bir mesele ortaya atmadıkça asla onların aktan karayı ayırmaları *mümkün olmamıştır*.” (HM: 23).

→ (178) Çün beytlerni bu fen bile mîzân kılip mevzûnın nâ-mevzûndın ayırurlar, gûyâ ki kıymet ü bahâsı *ma’lûm bol*ur, bu münâsebet bile ‘Arûz dipdürler.

“Evlerini bu fennin esaslarına göre düzene koyup, ölçüyü ölçsüzden ayırırlar imiş, böylece değeri *belli olurmuş*, bu münasebetle ‘Arûz’ derlermiş. (ME: 13).

→ (179) Çingiz Hân anıñ sözidin fehm kıldı kim Hândın kız tiley turur Hân hem bir kıızın aña bérdi *ma'lūm bolsun* kim idi-ķutnıñ ma'nāsı Moğol tilinde devletlik tēmek bolur.

“Çingiz Han onun bu sözünden Han'dan kız istediğini anladı ve bir kızını ona verdi. Moğol dilinde idi-kut'un anlamının 'saadetli, devletli' olduğu *bilinsin*.” (ŞT: 86).

→ (180) ‘Āķıbet andaķ *ma'lūm boldı* kim ignimi ulay-durganda cıbimde kāğız körünüptür, āhesteliğ bile ol kāğıznı çıkarıp açıp körüptür, *ma'lūm* kılıptur ki uşbu yakında ayılğan şı'rdür.

“Sonunda şu şekilde *anlaşıldı* ki omuzunu tuttuğunda kağıt cebimde görünmüş, yavaşça kağıdı çıkarıp görmüş ve yukarıda söylenilen şiir olduğunu bilmiş.” (HPM: 116-117).

→ (181) Andaķ *ma'lūm bolur* ki Türk Sartdın tız-fehmraķ ve bülend-idrākreķ ve hılķatı şāfraķ ve pākreķ maħlūk boluptur. (ML: 169).

“*Bilindiği* üzere, Türk Sart'tan daha pratik düşünceli, daha yüksek kavrayışlı ve yaradılış bakımından daha saf ve temiz yüreklidir.”

↻ *Ma'lūm bol-* birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “mümkün olmak, belli olmak” anlamlarına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır.

► *mest bol-* “sarhoş olmak”

→ (182) Ol sebebdin bir kēçe Emır Şeyh Hāsan *mest bolup* kelip yatğanda bu ‘Arab zen, Şeyh Hāsan-ı Kūçekniñ hāyasındın tutup taplay taplay öltürdi.

“Bu yüzden bir gece Emir Şeyh Hasan *sarhoş olmuş* yatarken bu Arap kadın Şeyh Hasan-ı Kuçek'in hayâsından tutup eze eze öldürdi.” (ŞT: 132).

→ (183) ... andaķ ki ba'zı iki ķatla, ba'zı üç ķatla *mest bolup* meclisdin çıkıp uyup yana uyğanıp meclisģa kilürler irdi ve alar öz hāllarıda irdiler. (HSHB: 97).

“... öyle ki bir kısmı iki defa bir kısmı üç defa *sarhoş olup* meclisten çıkıp uyuyup yine uyanıp meclise gelirlerdi ve onlar kendi hallerindeydiler.”

☞ *Mest bol-* terimi “sarhoş olmak, akli başından gitmek” (Ünlü, 2013, s. 747) anlamına gelen bir yapıdır. Sarhoşluk, sağlığa zarar verdiği ve günlük yaşamda kinin davranışlarını etkilediği için hoş olmayan bir durum olarak kabul edilmektedir. Kontrolsüz davranışların ortaya çıkmasına neden olabilir. “Sarhoş olma” birlikteliği, fiziksel kontrolünü kaybeden insanların durumunu ifade etmek üzere kullanılan bir ifadedir.

► *meşgûl bol-* “meşgul olmak, bir işle uğraşmak”

→ (184) Bu yakında bir iski dīvānı bizing iligimizge tüşüptür gāhī anga *meşgûl bol*adur biz.

“Bu yakında bir eski divanı bizim elimize geçmiştir, zaman zaman onunla *meşgul* olmaktadır.” (HM: 31-32).

→ (185) Ammā Tavîl ve Medîd ve Basît bahrı çün ‘Arab şu‘arāsının mahşûsıdır, alar ‘Arûzlarında dāyireğa kivürüpdürler ve ‘Acem şu‘arāsı anga *meşgûl bol*maydurlar.

“Tavîl, Medîd ve Basît bahirleri Arap şairlerine mahsustur ve onlar Arûzlarında bu bahirleri dâireye koyupturlar, ancak Acem şairleri bu bahirlerle *meşgul ol*mamaktadırlar.” (ME: 29).

→ (186) İdris behiştki bargandın soñ oğlı Matûşalah atası ornıda oturup dād u ‘ādlğa *meşgûl boldı*.

“İdris cennete gittikten sonra oğlu Matuşalah babası yerinde oturup adalet işleriyle *meşgul oldu*.” (ŞT: 42).

→ (187) Bir ay kiçe kûndüz toyda barçası yahşsı ve yaman ‘ıyş u ‘işretğa *meşgûl bol*up qarılar yaşın unutdı...

“Bir ay gece gündüz ziyafette iyi, kötü herkes yeme, içme eğlenceyle *meşgul olup*, yaşlılar yaşını unuttu ...” (ŞT, 1996: 173).

→ (188) ... namāzın edā kılıp öz hōcreleriğa āsāyışka *meşgûl bol*urlar idi. (HSHB: 97).

“... namazını yerine getirip kendi hücrelerinde huzur için *meşgul ol*urlardı.”

→ (189) Ammā çün tağayısı Pehlevān Bū Sa'id kim zamānning pehlevān ve müsellemler kuştı-giri irkendür ve Pehlevān kiçik yaşlıg irkende ol kabiliyyeti hem alā mertebede bar irkendür, anı ma'lūm kılıp ol iş verzişi buyurup terbiyetiga *meşgūl boluptur*.

“Dayısı pehlivan Bū Sa'id, zamanının pehlivanı ve üstünlüğü herkesçe kabul edilmiş güreşçisi idi. Pehlivan'ın, küçük yaşta iken bu yoldaki kabiliyetinin çok üstün derecede olduğunu bilip o işle uğraşmasını buyurup yetişmesine *çalışmıştır*.” (HPM: 102).

→ (190) Ve hünersiz Türkning sitem-zaríf yigitleri āsānlıkka bola Fārsí alfāz bile nazm ayturğa *meşgūl bolupturlar*.

“Türk'ün hünersiz, züppe gençleri kolaylığa kaçarak Farsça sözler ile şiir söylemeğe *meşgul olmuşlardır*.” (ML: 179).

↻ *Meşgūl bol-* birleşimiyle oluşan bu birliktelik günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Anlamsal olarak “meşgul olmak, bir işle uğraşmak” (Ünlü, 2013, s. 748) anlamlarına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır.

► *meşhūr bol-* “meşhur olmak, ün kazanmak”

→ (191) Ol zamānda Çingiz Hānnıñ Moğolistān ve Hıtāyğa barganı ve cemí' yahşılıqları 'ālem hālkınıñ arasında *meşhūr boldı* erse İdi-Kut Kür Hānnıñ nökeri Şādkemni öltürüp...

“O sırada Çingiz Han'ın Moğolistan ve Hıtay'a gitmesi ve yaptığı bütün iyi işlerin cihan halkının arasında yayılıp *meşhur* olmasıyla İdi-Kut, Gür Han'ın hizmetkarı Şadkem'i öldürüp ...” (ŞT: 86).

→ (192) Ögürçıkning ataları irgeni hem rāst, ammā qaysı kişi kim il içinde *meşhūr bolsa* anı bitip turur ve ğayr-ı meşhūr kişileri bitimey tururlar.

“Ögürçık'ın ataları olduğu da doğru ama (tarih yazarlar) halk arasında kim *meşhursa* onu yazmışlar, meşhur olmayan kişileri yazmıyorlar.” (ŞT, 1996: 208).

→ (193) ... 'ālī- qadr pād-şāhlar ve refi'-mertebe encüm-sipāhlar rengin ebyāt ve şirin ğazeliyyāt aytılar ve zamānlarıda *meşhūr boldılar* ve rüzgārları avrāqıda mashtūr.

“... değerli padişahlar ve yıldızlaşmış askerler güzel beyitler, hoş gazeller söylediler, zamanlarında *meşhur* oldular, tarihin sahiselerine yazıldılar.” (ML: 188).

☞ *Meşhūr bol-* terimi “meşhur olmak, ün kazanmak” anlamlarına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Eylemin gerçekleşmesi insanların davranışlarına, yaptıkları işlere bağlıdır. Yukarıdaki örnekte padişahların ve askerlerin güzel beyitler ve hoş gazeller söyleyerek meşhur oldukları ifade edilmiştir.

► *mihmān bol-* “misafir olmak”

→ (194) Bir nökeriniñ öyige *mihmān bolup* yatıp erdi. Yavniñ kerrenāy ve sūrnāynıñ āvāzın eşitdi atlanıp kaçıp inisi Ėlbars Sultān katığa bardı.

“Bir adamının evine *misafir olup* orada yatmıştı. Düşmanın savaş borazanlarının sesini işitti ve atlanıp kaçıp kardeşi Elbars Sultan’ın yanına gitti.” (ŞT: 196).

☞ Bağlamda bir kez kullanılan *mihmān bol-* ifadesi “konuk olmak, misafir olmak” (Ünlü, 2013, s. 758) anlamına gelen bu söz grubudur. Misafir olmak, bir toplum içinde ve sosyal ilişkilerde önemli bir kültürel değeri temsil etmektedir. Bu ifade, kişinin başka birinin evine misafir olarak gitme eylemini karşılamak üzere kullanılmıştır.

► *muşāhib bol-* “arkadaş olmak”

→ (195) Ol vāqı’a tārīhi yiti yaşıngız yıldın songra Hāce Dihdār bu faķīrgā *muşāhib boldı* ve ol tüşni ızhār kıldı.

“O rüya tarihinden yedi yıl sonra Hoca Dihdar bu fakire *arkadaş oldu* ve o düşü anlattı.” (HM: 71).

☞ *Muşāhib bol-* ifadesi “arkadaş olmak” anlamına gelen bir söz öbeğidir. Metin bağlamında bir defa karşımıza çıkan bu söz grubunda yapı, Hoca Dihdar’ın fakire arkadaş olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

► *mute‘riz bol-* “itiraz etmek”

→ (196) Çene Noyan takı *mute‘riz bol*may Sultân Muhammed sarı yörüy bërdi ammā Toğaçar Kongirat soñ qalıp erdi.

“Çene Noyan’da *itiraz et*meden Sultan Muhammed’in üzerine yürüdü, ama Togaçar Kongirat arkada kalmıştı.” (ŞT: 104).

↻ *Mute‘riz bol-* terimi “itiraz etmek” anlamına gelmektedir. *Mute‘riz bol-* birleşimiyle oluşan bu yapıyla kişinin herhangi bir düşünceye karşı çıkma durumu ifade edilmektedir. Bu eylemi gerçekleştiren kişi Sultan Muhammed’in üzerine yürüyen Çeçen Noyan’ın bizzat kendisidir.

► *müteneffir bol-* “nefret etmek”

→ (197) Mübtedî tab‘ı ol nazmnı duşvârlıg bile bağlamaqdın kûft tapıp *müteneffir bolur* ve âsânraq sarı meyl kıılır.

“Mübtedî tabiatı o nazmı müşkiller içinde bağlamaktan incinip *nefret eder* ve daha kolay doğru meyleder.” (ML: 179).

↻ *Müteneffir bol-* kullanımı “tiksinmek, iğrenmek” (Ünlü, 2013, s. 810) anlamına gelmektedir. Nefret etmek olumsuz duyguları barındırarak toplumsal birliği bozmaktadır. *Müteneffir bol-* birleşimiyle oluşan bu yapıyla kişinin bir kimseye karşı nefretle dolu ifade edilmektedir.

► *nā-būd bol-* “yok olmak, bulunmamak”

→ (198) Ve mümkindür kim felek semîri ıztırabıdın ve zamân havâdişi inşılâbıdın bu evrağ hem *nā-būd bolğay* ve hayfdur kim bu büzürg-vâr t̄âyifening atları ve ferhunde ahvâlleri ve sıfâtları kim maqşūd âferinişdin alarning şerif vücûdlarıdur aradın çıkqay.

“Ve ihtimal dâhilindedir ki felek arkadaşının ıstırabından, zaman haberlerinin değişmesinden bu sayfalar da *yok olur* ve yazıktır ki bu büyüklerin adları ve kutlu halleri ve nitelikleri ki yaradılışın gereği, şerefli varlıkları ortadan kalkar.” (HM: 48).

↻ *Nā-būd bol-* “yok olmak, bulunmamak” (Ünlü, 2013, s. 814) anlamına gelen bu eşdizim, metinde zamanın değişmesiyle birlikte belirli sayfaların kaybolma ihtimalini ifade etmektedir.

► *nöker bol-* “hizmet etmek”

→ (199) Sultān Muḥammed Ḥārezmşāhğa Kanklıdın kelip *nöker bol*ğan ellig miñ ve altmış miñ bar erdi.

“Kanklı boyundan gelip Sultan Muhammed Harzemşah’a *hizmet eden* elli-altmış bin kişi vardı.” (ŞT: 59).

→ (200) Hindüstānning Dehli tigen şehrinde Kutbe’ddin atlı bir müsülmān pādīşāh bar irdi Muḥammed barıp anğa *nöker boldı*.

“Hindistan’ın Delhi şehrinde Kutbeddin adlı Müslüman bir padişah vardı. Muhammed gidip onun *hizmetine girdi*.” (ŞT, 1996: 141).

☞ “Hizmet etmek” anlamına gelen bu ifade bağlamda bir kez kullanılmıştır. Önceki örneklerde de benzer kullanımlar olduğunu görmüştük. *Hidmet kıl-* veya *hizmet kıl-* örnekleri benzer kullanımlardır.

► *perişān bol-* “perişan olmak”

→ (201) Otrarın içinde altmış miñ kişi birlen Ğāyır Hān qabalıp erdi, şāh-zādeler beş ay qabap yatdılar. Otrarın içindeki halk *perişān bola* başladılar.

“Gayır Han, altmış bin kişiyle Otrar’ın içinde kapanmıştı, şehzadeler beş ay şehri kuşatmaya çalıştılar. Otrar’ın içindeki halk *perişan olmaya* başladı.” (ŞT: 96).

☞ Bağlamda bir kez kullanılan *perişān bol-* ifadesi “dağılmak, perişan olmak” (Ünlü, 2013, s. 892) anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Bu yapı da kişinin maddi veya manevi olarak her şeyinin kötü olduğu ifade edilmiştir. Perişan olma eylemi, kuşatma sonucu gerçekleşmiştir.

► *peşimān bol-* “pişman olmak”

→ (202) Şabāh kılğan işindin *peşimān bolup* bir tabaḵ altun ve cevāhirni Şeyḥ Necme’d-dīn-i Kübrāğa yiberip aytdı kim meniñ günāhımnı ‘afv kılsunlar.

“Sabah yaptığı işten *pişman olup* bir tabak altın ve cevheri Şeyh Necmeddin-i Kübra’ya gönderip ‘benim bu günahımı affetsinler’ dedi.” (ŞT: 93-94).

☞ *Peşimān bol-* birleşimi metin bağlamında bir defa geçmektedir. Anlamsal olarak “yapılan bir davranış veya alınan bir karar nedeniyle duyulan üzüntü” anlamına gelen bu yapı yukarıdaki örnekte insanın yaptığı işten pişman olma sürecini ifade etmek için kullanılmıştır.

► *peydā bol-* “ortaya çıkmak”

→ (203) Ve tūrfe kavā‘id ve ıstılāhāt *peydā bol*uptur, ammā ıstılāhātın tertīb bile edā kılmaydurlar.

“Ve yeni kurallar ve terimler türemiştir ama terimleri düzenleyerek *ortaya çıkarmamışlardır.*” (HM: 56).

→ (204) Bir pādīşāhnın atına bir dānişmend kişi bir kitāb bitip turur ve yana bir neçe yıllardın son şol pādīşāhnın evlādının yana bir pādīşāh bolğanda takı bir dānişmend müverrih *peydā bol*up-men ol burunķı müverrihdin yahşı aytur-men tēp bu pādīşāhnın atına takı bir tārīh aytıp turur.

“Bir padişahın adına âlim bir kişi bir kitap yazmış, aradan birkaç yıl geçtikten sonra yine o padişahın soyundan biri padişah olduğunda bilgili bir tarihçi *ortaya çıkıp* ‘ben o önceki tarihçiden daha iyi anlatırım’ diyerek bu padişahın adına da bir tarih yazmış.” (ŞT: 39).

→ (205) Şāh Melik buzuklığında Dingli Big başlık ‘İrakğa bargan Salur ili köp yıllar anda olturgandın song olarnıñ içinde Ögürçık atlı bir toğuşlı yigit *peydā boldı*.

“Şah Melik yenilince Dingli Bey başkanlığında Irak’a giden Salur halkı orada uzun yıllar oturduktan sonra onların içinde Ögürçık adlı cesur (bir) genç *ortaya çıktı.*” (ŞT, 1996: 207).

→ (206) Hayātlarınıñ āhırıda hac seferi müdde‘āsın kıldılar, ammā köp mevāni‘ *peydā boldı* ve müyesser bolmadı. (HSHB: 104).

“Hayatlarının sonunda hac yolculuğu iddia ettiler ama çok fazla engeller *ortaya çıktı*, kolay olmadı.”

→ (207) Andın songra kim Türk tilining cāmi‘iyyeti munça delāyil bile şābit boldı, kirek irdi kim bu hālk arasındın *peydā bol*ğan tab‘ ehli şalāhiyyet ve tab‘ların öz tilleri turğaç özge til bile zāhir kılmasa irdi ve işke buyurmasalar irdi.

“Hem Türk dilinin olgunluk ve yüksekliği bunca delillerle ispat edildi. Bu halk arasından *ortaya çıkan* yaratıcı kişilerin (şairlerin), sanatçıların güçlerini, yaratıcılıklarını kendi dilleri dururken başka dil ile göstermeleri, böyle bir işe yönelmemeleri gerekirdi.” (ML: 179).

➤ *Peydā bol-* birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “ortaya çıkmak” anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır. Yukarıdaki metinlerinde *peydā bol-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır.

► *ra‘iyyet bol-* “itaat etmek”

→ (208) Türkmenniñ bir neçesi *ra‘iyyet bolup* māl bërür erkendür. Bir neçe yav bolup ekendür, ra‘iyyetçilikine ne mikdār māl bërürin karar kıлмаған ekendür gāh köp ve gāh az bërür ekendür.

“Türkmenin çoğu *itaat edip* mal verirmiş, bir kısmı ise düşman olmuş. Halkın ne kadar mal vereceği konusunda kararsızmış, bazen çok bazen az verirlmiş.” (ŞT: 150).

➤ *Ra‘iyyet bol-* terimi “itaat etmek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Örnekte halkın itaat etme durumlarına göre mal verme eyleminin gerçekleştiği ifade edilmiştir.

► *rū-yı gerdān bol-* “yüz çevirmek”

→ (209) Māl ādem ferzendiniñ ma‘şuķı, bërmeķ yaman, almaķ yaķşı. Māl bërmeķ üçün Çingiz Hāndın *rū-yı gerdān bolup* қатındın көчүп yıraқ yërge barıp olturdılar.

“Mal insanoğlunun aşkıdır; vermek kötü, almak iyidir. Mal vermemek için Çingiz Han’dan *yüz çevirip* yanından göçüp gidip uzak yere oturdular.” (ŞT: 78).

➤ *Rū-yı gerdān bol-* “yüz çevirmek” anlamına gelen bir söz grubudur. Yüz çevirmek genel anlamda “kişiye gösterilen ilginin kesilmesi, olumsuz tepki verilmesi” anlamlarında kullanılmaktadır. *Rū-yı gerdān bol-* birleşimiyle oluşan bu yapıyla insanların mal vermemek için Han’a yüz çevirdikleri görülmektedir.

► *rüsvā bol-* “rezil olmak”

→ (210) Hālk içinde *rüsvā bol*masun tidim.

“Halk içinde *rezil olmasın* dedim.” (ŞT, 1996: 190).

➤ *Rüsvā bol-* “rezil olmak” (Ünlü, 2013, s. 930) anlamına gelen bir söz grubudur. Rezil olmak, bir kişinin itibarının zedelenerek toplumda veya kişisel ilişkilerde olumsuz bir algıya maruz kalmasına neden olmaktadır. Bu eşdizim yapısı metin bağlamında bir defa geçmektedir.

► *tābi‘ bol-* “tâbi olmak, uymak, itaat etmek”

→ (211) Şāh-zādeler Ürgençke elçi yiberdiler aytdılar kim bizge *tābi‘ bolup* el bolsañız özüniz amān bolup oğlan uşaqıñız olca esir bolmas.

“Şehzadeler Ürgenç’e elçi gönderdiler ve ‘bize *tabi* olup halkımız olursanız kurtulursunuz çoluk çocuğunuz da ganimet ve esir olmaz’ dediler.” (ŞT: 100).

→ (212) Oğuz ilining Mangkışlak ve Ebu’l-hānda olturğanları Ürgençde her kim pādīşāh bolsa anğa *tābi‘ boldılar*.

“Oğuz boyunun Mankışlak ve Ebulhan’da oturanları Ürgenç’te kim padişah olursa ona *bağımlı oldular*.” (ŞT, 1996: 206).

➤ *Tābi‘ bol-* “tâbi olmak” anlamına gelen bir söz grubudur. “Bir otoriteye bağımlı olmak, itaat etmek” anlamına gelen bu eşdizim isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir yapıdır.

► *telef bol-* “telef olmak, yok olmak”

→ (213) Sultān Muḥammed Gilānda bir neçe kün turup İstidāreğa müteveccih boldı, yolda hazınesi *telef boldı*.

“Sultan Muhammed Gilan’da birkaç gün durup İstidare’ye yöneldi. Yolda hazinesi *telef oldu*.” (ŞT: 105).

➤ *Telef bol-* terimi “telef olmak, yok olmak” anlamına gelir ve metinde hazinenin yok olmasını ifade eder.

► *vāki‘ bol-* “meydana gelmek, vaki olmak, ortaya çıkmak”

→ (214) Alar tebessüm kılp didiler kim ‘aceb emr-i ittifākī bizing bile sining arangda *vāki‘ bolğan* irmiş.

“Onlar, tebessüm edip dediler ki şaşılacak benzer durum, bizimle senin aranda *meydana gelmiştir*.” (HM: 24).

→ (215) Ve tarīkī budur kim mülāhaza hareketning nefsiğa *vāki‘ bolğay*, yok kim ahvālīga kim ol fetħa ve zamme ve kesredür; ve melfüz i‘tibār kılgaylar, yok ki mektüb.

“Yolu budur ki harekenin kendisine *vāki ola*, üstün, ötre ve kesre’den ibaret olan ahvaline değil; ve lafzına itibar kılalar, yazılışına değil.” (ME: 30).

→ (216) Bu *vāki‘a* yılan yılı tārīḥ altı yüzde on yéttide *vāki‘ boldı*.

“Bu olay yılan yılı 617 tarihinde *vuku buldu*.” (ŞT: 106).

→ (217) İttifāken bu faķırning menzili ol dervişler hānķāhning civārıda *vāki‘ bolup* irdi. (HSHB: 102).

“Bu fakirin menzili o birleşen derviş tekkelerinin civarında *ortaya çıkmıştı*.”

→ (218) Ve köp *vāki boluptur* kim hālā ‘uşşāķı arasında bardur.

“Ve bu husûs çok defa *ortaya çıkmıştır* ki hālâ âşıkları arasında bilinmektedir.” (HPM: 106).

→ (219) Ol ferḥunde ‘ibāret ve ol ḥuceste alfāz u işāret bile *vāki‘ boluptur*.

“O mübarek anlatım ile o kutlu söz ve işaretler ile *vāki olmuştur*.” (ML: 167).

☞ *Vāki‘ bol-* birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “meydana gelmek, vaki olmak, ortaya çıkmak” anlamlarına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır.

► *vefāt bol-* “ölmek, vefat etmek”

→ (220) Ma‘lūm bolsun kim Batu Hānnıñ Macar ve Başķırd Urus ve Kürel ve Nimiş bu yurtlarını alğanı ve öziniñ *vefāt bolğanı* mundın tömenrekde ayılıp turur.

“Batu Han’ın Macar, Başkırd, Rus, Kürel ve Nimiş ülkelerini alması ve *vefat* etmesinin, aşağıda anlatılacağı bilinsin.” (ŞT: 134).

→ (221) İkki yüz elig yıl anda turdı taķı *vefāt* boldı.

“250 yıl orada yaşadı ve *vefat* etti.” (ŞT, 1996: 118).

☞ *Vefāt bol-* “ölmek, vefat etmek” (Ünlü, 2013, s. 1210) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Bu birliktelikte “vefat” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Etmek” anlamına gelen *bol-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Bu eşdizim yapısına günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır.

► *yaķşı bol-* “hoş olmak, memnun olmak”

→ (222) Teşbīhī kim kişining öz keşr-i nefsi cihetidin bir cemā‘atķa ihānet yitkey, *yaķşı bol*mağay.

“Bir teşbih ki kişinin kendi nefsinı öne çıkarması, önemsemesi bakımından bir topluluğā haksızlık olur, *hoş olmaz*.” (HM: 41).

→ (223) Biz ata ve oğul bolup birbirimizge *yaķşı bolsak* yollar emın bolup müsülmānlar ferāğāt u āsāyişde bolurlar tēp elçi ve bāzergānlarını yiberdi, olar Otrar bardılar.

“Biz baba ve oğul olup birbirimizle *iyi geçinirsek* yollar güvenli, Müslümanlar rahat ve huzur içinde olurlar diyerek elçi ve tüccarları gönderdi. Onlar Otrar’a gittiler.” (ŞT: 92).

→ (224) Nuħ peygāmbere üç oğlı ve üç kelini birlen *yaķşı boldılar*, andın özge kişilerning barçası öldiler.

“Nuh peygamber, üç oğlu, üç gelini ile *iyileştiler*, onların dışında(ki) kişilerin hepsi öldü.” (ŞT, 1996: 117).

☞ *Yaķşı bol-* “hoş olmak, memnun olmak” (Ünlü, 2013, s. 1220) anlamında kullanılan bir söz grubudur.

► *yok bol-* “yok olmak”

→ (225) Çingiz Hân kelip ol Talasda olturğan Kanklını aldı barça yurtlarını aldı ve kırdı. Kanklı hem şol halk birlen birge *yok boldı*. Bu yörügen Kanklılar son yığılıp el bolğanları turur.

“Çingiz Han gelip Talas’ta oturan Kanklıları aldı. Bütün çadırlarını aldı ve insanları kırdı. Kanklı da bu halkla birlikte *yok oldu*. Günümüzde yaşayan Kanklılar daha sonra bir araya gelip boy olanlardır.” (ŞT: 59).

☞ *Yok bol-* kavramı “yok olmak” anlamında kullanılan ve varlığın sona erme durumunu ifade eden eşdizimli bir yapıdır.

► *yoldaş bol-* “yoldaş olmak”

→ (226) Alarning Şafıyyü’-d-din Muhammed atlıg ferzendleri Tingri rahmetiğa barganda ‘azā sorar āyinin becā kiltürürge atlanıp alar hıdmetiğa bara durğanda ‘aziz Şeyhim Süheyli yolıda yolıqtı, kıyan bara durğannı bilgeç *yoldaş boldı*.

“Onların Safiyyüddin Muhammed adlı oğulları Tanrı’nın rahmetine vardığında başsağlığı dileme görevini yerine getirmek için yola çıkıp onlar huzuruna gitmekteyken değerli Şeyhim Süheyli o yolda karşıma çıktı, nereye gitmekte olduğumu öğrenince *yoldaş oldu*.” (HM: 31).

☞ *Yoldaş bol-* “arkadaş olmak, arkadaşlık etmek” anlamlarında kullanılan bir eşdizimli yapıdır. *Yoldaş bol-* birleşimiyle oluşturulan bu yapı genellikle sosyal hayatta karşımıza çıkmaktadır.

► *zāhir bol-* “ortaya çıkmak”

→ (227) Alar külüp didiler kim mundaķ ittifākī iş az vāķi‘ bolmış bolğay ki şübhe def’i bolup müdde‘ā i isbātı *zāhir bolmış* bolğay.

“Onlar gülüp dediler ki bunun gibi uygun iş az olmuştur ki şüphe giderilmiş, iddia ispatı *ortaya çıkmış* olsun.” (HM: 31).

→ (228) Ve ol yā’lar kim ħastaı ve besteı ve āvāreı ve dāneı ve yanaı lafzı dikde, tenkır ve şıfat ħālıda *zāhir bolur*, taķtı‘ çağıda dāħil ħalurlar, andaķ kim:

“Ve yâ harfleri, hastaî, besteî, âvâreî, dâneî ve yanaî sözlerinde *bulunan* harfler gibi, taktî anında dâhil edilir, şöyle ki:” (ME: 30).

→ (229) ... tağayyür hâllarığa *zâhir* bolmadı. (HSHB: 103).

“... değişik halleri de *ortaya* çıkmadı.”

→ (230) Ve ol fende künden künge andın ğarîb âsâr ve ‘acîb nümüdârlar *zâhir* bolur irkendür...

“O fende günden güne ondan garip eserler ve tuhaf belirtiler *ortaya* çıkmıştır ki ...” (HPM: 102).

→ (231) Bu hâk-sârga şibâ avâyılıda kim ağız hokkasıdın birer gevher *zâhir* bola başlar.

“Ben perişanın ilk çocukluk dönemlerinde, ağız hokkasından teker teker inci *ortaya* çıkmağa başlar.” (ML: 179).

❧ *Zâhir bol-* birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “ortaya çıkmak” anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır.

► *zâyi‘ bol-* “kaybolmak, yok olmak”

→ (232) Özi ok munda bolsa çün hoş-nüvıs kişidür. Köp ihtiyât cihetidin şâyed rûzgârı haylî *zâyi‘ bol*gay.

“Kendisi de burada ol(ur)sa mademki iyi yazıcıdır, çok ihtiyat yüzünden ömrü hayli *zayi* olacak.” (HM: 30).

→ (233) Şâh aytdı ‘Abdullâh Hân tirik turganda yurtını talep kılmak oğşamas eger alsalar hem başların bérürler emdi olar mendin bî-ruhşat kêtîdiler kaytıp meniñ katımğa kelmekke uyalurlar özge yerge kéterler taķı *zâyi‘ bol*urlar.

“Şah, Abdullah Han hayattayken yurdu istemek uygun olmaz, alsalar bile başlarını verirler, şimdi onlar benden izinsiz gittiler, dönüp benim yanıma gelmeye utanırlar başka yere giderler ve *yok olurlar*.” (ŞT: 185).

➤ *Žāyi‘ bol-* “kaybolmak, yok olmak; ölmek” (Ünlü, 2013, s. 1274) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Örnekte başka yere gidilerek kişinin varlığının sona erebileceği düşüncesi yatmaktadır.

Bul- “bulmak”

► *fırşat bul-* “fırsat bulmak”

→ (234) Ol vaktde Hân bir az kişi birlen ilgeride özge halk ubay-cubay soñ ğāfil yetip keldiler. Atдын түшүп yığılur *fırşat bul*madı.

“O sırada Han az sayıda kişiyle önce, diğerleri ise daha sonra yavaş yavaş gaflet içinde yetişip geldiler. Attan inip toparlanmaya *fırsat* olmadı.” (ŞT: 216).

➤ *Fırşat bul-* ifadesi “fırsat bulmak” anlamında kullanılan bir söz grubunu temsil etmektedir. *Fırşat bul-* birleşimiyle oluşturulan bu yapı bir avantajı veya elde edilecek bir imkânı ifade etmektedir.

Çık- “çıkma, ortaya çıkmak”

► *avğa çık-* “ava çıkmak, avlanmaya gitmek”

→ (235) Künlerde bir kün *avğa çıkıp* keyik öltürüp kebāb kılıp yep oturur erdi.

“(Tütek) günlerden bir gün *ava çıkıp*, geyik öldürüp kebab yapmış yiyordu.” (ŞT: 43).

→ (236) Bu vākı‘atдын bir niçe yıllar ötkendin soñ Oğuz Hân *avğa çıkıp* kaytıp kelür irdi.

“Bu olaydan uzun yıllar geçtikten sonra Oğuz Han *ava çıkmış* dönüp geliyordu.” (ŞT, 1996: 125-126).

➤ Şecere-yi Türk ile Şecere-i Terâkime eserlerinde geçen örneklerde bu terim, hayvanları avlamak için doğaya çıkmak anlamında kullanılmıştır. Yukarıdaki metinlerinde *avğa çık-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır.

► *taşkarı çık-* “dışarı çıkmak”

→ (237) Künniñ ve ayniñ sâ‘atin qarap *taşkarı çıqtılar*.

“Günün ve ayın zamanına bakıp *dışarı çıqtılar*.” (ŞT: 57).

→ (238) Atası yolındın *taşkarı çıkmadı*.

“Babasının yolundan *dışarı çıkmadı*.” (ŞT, 1996: 120-121).

☞ *Taşkarı çık-* “dışarı çıkmak” (Ünlü, 2013, s. 1087) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. *Taşkarı çık-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

► *yolğa çık-* “yola çıkmak”

→ (239) Bir yıl Sufyān Hān kişi yiberdi her yılda uluğ uruqlarğa bir kişi ve kiçik uruqlarğa êkkisine bir veyā üçüsine bir kişi yiberür erdi. Bu yıl hem şundağ kıldı. *Yolğa çıqğandın* soñ sanadılar. Yağşı va yamanı kırk kişi boldı.

“Bir yıl Sufyan Han adam gönderdi, her yıl büyük boylara bir kişi, küçük boyların ikisine bir ya da üçüne bir kişi gönderirdi. Bu yıl da öyle yaptı. (Onlar) *yola çıktık*tan sonra saydılar. İyisiyle kötüsüyle kırk kişi oldular.” (ŞT: 152).

☞ *Yolğa çık-* “yola çıkmak” anlamına gelmektedir. Bu birliktelik, Han’ın emrindeki kişilerin fiziksel olarak harekete geçtiklerini ifade etmek için kullanılmıştır.

Êt- “etmek, yapmak”

► *êmgek êt-* “emeği geçmek”

→ (240) Sultānniñ êkki oğlu bar erdi uluğınıñ atı İskender ve kiçikiniñ atı Sancar. İskender atasındın altı aydın soñ öldi. Sancar dīvāne erdi andağ hem bolsa Naymān Kul Muhammed Bey *êmgek êtgen* egemniñ oğlu êdi tēp Nisāyda pādīşāh kıldı.

“Sultan’ın iki oğlu vardı, büyüğünün adı İskender, küçüğünün adı Sancar. İskender babasından altı ay sonra öldü. Sancar deliydi, buna rağmen Nayman Kul Muhammed Bey, bana *emeği geçen* sahibimin oğludur deyip onu Nisay’da padişah yaptı.” (ŞT: 175).

✎ *Ėmgek ėt-* “emeği geçmek” anlamında kullanılan bir söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelikte “emek” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Geçmek” anlamına gelen *ėt-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Bu eşdizim yapısına günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır. Yukarıdaki örnekte bu terim, Nayman Kul Muhammed Bey'in Sancar'ın üzerindeki katkılarını vurgulamak için kullanılmıştır.

► *ħayāl ėt-* “hayal etmek”

→ (241) Aytdılar kim sen kerrenāynı tarta turğıl ol yav tevelerni yasav *ħayāl ėt*ip bizlerni irevil *ħayāl* kılusun tédiler.

“Sen borazanı çaladur. Düşman, o develeri ordu; bizi de öncü kuvvet *sansın* dedi.” (ŞT: 220).

✎ *Ĥayāl ėt-* “hayal etmek, gerçekleşmeyecek düşünceye dalmak” (Ünlü, 2013, s. 450) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. *Ĥayāl ėt-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta karşımıza çıkmaktadır. Hayal etmek manasına gelen bu yapının bireyin üzerinde birçok olumlu etkisi vardır. Hayal, motivasyonun ana kaynağı olup kişinin yeni fikirler üretmesini sağlamaktadır.

Eyle “eylemek, yapmak, etmek”

► *luţf eyle-* “iyilik etmek”

→ (242) *Luţf eyleben* ay nesím-i ģudsí-āsār ... (HSHB: 91).

“Ey, kutsal eserler rüzgârı *iyilik ederek* ...”

✎ *Luţf eyle-* “iyilik etmek, iyilikte bulunmak” (Ünlü, 2013, s. 701) anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “iyilik” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Etmek” anlamına gelen *eyle-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. İyilik etmek bireyin olumlu kimlik kazanmasına yardımcı olmaktadır. Bu eşdizim yapısına günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır.

İç- “içmek”

► *ant iç-* “ant içmek”

→ (243) Ol Kubilay Noyanğa hoşulup özi kızını baş kılıp köp pış-keşler birlen kelip Hänni kördi taķı *ant* içdi ölgünçe bendelikdin boynumnu tolğamayın tēp.

“O Kubilay Noyan’a tâbi olup kendi kızı başta olmak üzere birçok armağanla gelip Han’ı gördü ve ölünceye kadar boynumu kölelikten ayırmam diye *ant* içti.” (ŞT: 59).

→ (244) Bir uluğ kâğazğa ‘ahd-nāme bitip Kün Hân başlık inileri ve oğulları ve bigleri ve ilning qarılarınınğ yahşıları ve yigitlerininğ yahşıları, barçaları haṭda atların bitip *ant* içdiler kim, tā tirikimiz uşbu ayılğan sözlerdin kaytmas biz.

“Büyük bir kâğıda antlaşmayı yazıp, Kün Han başta olmak üzere kardeşleri, oğulları, beyleri, halkın yaşlılarının iyileri hepsi fermana adlarını yazıp ‘yaşadığımız sürece verdiğimiz sözlerden geri dönmeyeceğiz’ diye *ant* içdiler.” (ŞT, 1996: 162-163).

✎ İsim + fiil birlikteliğinden oluşan *ant* iç- terimi “yemin etmek, söz vermek” (Ünlü, 2013: 45) anlamında kullanılan bir söz grubudur.

► *mey* iç- “şarap içmek”

→ (245) Şu‘arā ekābiridin ki ba‘zı mey ta’rifide mubālağa kılıpdurlar. Ve mu‘ tedü’n emrîdür ki *mey* içmek kavā’idide söz köp sürüp zarāfet nihāyetsiz zāhir kılurlar.

“Büyük şairlerden bazısı meyin tarifinde mübalâğa yapmışlardır. *Şarap* içmek kaidelerinde pek çok söz ortaya koyup sonsuz incelikler meydana getirmek âdettir.” (ML: 170).

✎ *Mey* iç- terimi “şarap içmek” anlamına gelmektedir. *Mey* iç- birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla şairlerin şiirlerinde şarap içme konusunda abartılı davranışlarda bulundukları ifade edilmiştir.

► *piyāle* iç- “içki içmek”

→ (246) Moğollar ‘ulemālar ve müctehidlerge at tutturup özleri *piyāle* içmekke meşğul boldılar.

“Moğollar, âlimlere ve din âlimlerine at tutturup kendileri *içki* içmekle meşgul oldular.” (ŞT: 95).

☞ *Piyāle iç-* “içki içmek” anlamına gelen bir söz grubudur.

► *şarāb iç-* “şarap içmek”

→ (247) Baba Sultān Hıvağda on kün turdı dağı inisi Hamza Sultān Hānqāhda bir neçe kün *şarāb içermen* tēp turdı. Baba Sultān Hezāresbge barıp yahşı ve yamağa serencām kılayın tēp Hezāresbniñ cihān-nümāyığa tüşüp erdi.

“Baba Sultan on gün Hive’de durdu, ayrıca kardeşi Hamza Sultan ‘Birkaç gün *şarap içirim*’ diyerek Hankah’da kaldı. Baba Sultan Hezaresb’e gidip havas ve avama (olan biteni) anlatayım diyerek Hezaresb’in her yeri görebileceği bir yerine gelmişti.” (ŞT: 186).

→ (248) Bir kün Horāsānning Durun tigen vilāyetinde bir niçe yigitler birlen *şarāb içip* oturup irdük.

“Bir gün Horasan’ın Durun adındaki vilayetinde birçok gençle oturmuş *şarap içiyorduk*.” (ŞT, 1996: 223-224).

☞ *Şarāb iç-* birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “şarap içmek” anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır.

İt- “etmek, yapmak”

► *dem-sāzlık it-* “arkadaşlık etmek”

→ (249) Köp hünerlig kimse şehlerğa *iter dem-sāzlık*. (HSHB: 91).

“Çok hünerli kimse hükümdarlara *arkadaşlık eder*.”

☞ *Dem-sāzlık it-* “arkadaşlık yapmak, dostluk yapmak” (Ünlü, 2013, s. 282) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Örnekte hünerli kişilerin hükümdarlarla iyi ilişkilerde bulunduğu ifade edilmiştir. Kurulan bu ilişki, kişileri toplumda önemli bir konuma getirmektedir.

Kal- “kalmak, durmak, yaşamak”

► *‘ārī kal-* “mahrum kalmak”

→ (250) Bu sebebdin aning reng-i beyāzı sevādğa mübeddel bolup tili şikestelik zāhir kılıp faşāhat u balāgat hılyesidin ‘ārī *kal*dı.

“Bu sebepten onun beyaz rengi siyaha döndü, dili bozulup fesahat ve belâgat süsünden *mahrum kaldı*.” (ML: 168).

✎ Bağlamda bir kez kullanılan ‘ārī *kal*- ifadesi “mahrum kalmak” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki örnekte kişinin fizyolojik ve dil değişimleri sonucu daha önceki güzel ve etkili sözlerinden yoksun kaldığı belirtilmiştir.

► *hayrān kal*- “çok beğenmek, şaşırmak”

→ (251) Yavlıning bu kılğan işin aytdılar irse uluğ ve kiçik ve yahşı ve yaman ve körge ve işitken taŋlap *hayrān kal*dı.

“Yavlı’nın yaptığı bu işi anlattıklarında büyük küçük, iyi kötü ve gören, işiten herkes şaşırp *hayrete düştü*.” (ŞT, 1996: 178-179).

✎ İsim + fiil birlikteliğinden oluşan *hayrān kal*- terimi “şaşa kalmak” (Ünlü, 2013, s. 453) anlamına gelmektedir. Yukarıdaki örnekte bu birliktelik ile yapılan eylemin beklenmedik sonuçlar doğurduğu ifade edilmiştir.

► *mirās kal*- “miras kalmak”

→ (252) Padişāhlık ataŋdın sanğa *mirās kal*ğan turur.

“Padişahlık atandan sana *miras kalmıştır*.” (ŞT, 1996: 174-175).

✎ Bağlamda bir kez kullanılan *mirās kal*- ifadesi “miras kalmak” anlamına gelmektedir. *Mirās kal*- birleşimiyle oluşturulan bu yapı günlük hayatta sıklıkla kullanılmaktadır. Bu ifade de kişinin ölümünün ardından padişahlığın miras kaldığı ifade edilmiştir.

► *tirik kal*- “hayatta kalmak, sağ kalmak”

→ (253) Herāt *kal*‘asını harāb kılıp yer birlen yeksān kıldılar. Herātda on beş kişi *tirik kal*dı andın özge bir kişi *tirik kal*madı.

“Herat kalesini harap edip yerle bir ettiler. Herat’ta on beş kişi *sağ kaldı*, bunun dışında sağ bir kişi bile kalmadı.” (ŞT: 110).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *tirik* kelimesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘diri, canlı, yaşayan’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 40). Yine Eski Türkçe olan *kal-* fiili ise ‘kalmak, bırakmak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 253). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘hayatta kal-’ birlikteliği *tirig tur-* (Wilkens, 2021, s. 721) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde ise bu birliktelik *tirig kal-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ ölürüg körügü *tirig kalğuçı*
kerek pend tutunsa kanı tutğuçı

“Ölümü görünce, *hayatta kalanların* bundan ibret almaları lâzım idi; alan hâni.” (KB: 6315).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *tirig kal-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Tirik kal-* “hayatta kalmak, hayatta olmak, canlı olmak” anlamında kullanılan bir söz grubudur. Söz konusu olan bu terim kalenin harap edilmesi sonucunda çok az sayıda kişinin hayatta kaldığını belirtmek için kullanılmıştır.

Kel- “gelmek”

► *āvāz kel-* “ses gelmek”

→ (254) Sultān ordada yalangaç yatıp erdi, at ayağının *āvāzı keldi*. Yalañ ayak kiş pūstinini arkasığa salıp yügürüp taşkarı çıkdı erse kördi yav turur.

“Sultan karargâhta çıplak yatmıştı o sırada atın ayağının *sesi geldi*, yalın ayak samur kürkünü arkasına atıp koşup dışarıya çıktığında gelenin düşman olduğunu gördü.” (ŞT: 144).

↻ *Āvāz kel-* ifadesi “ses gelmek” anlamına gelen bu söz grubunu temsil etmektedir. Metin bağlamında yukarıdaki örneğin dışında bu ifade kullanılmamıştır.

► *dünyāğa kel-* “dünyaya gelmek”

→ (255) Çingiz Hân târih beş yüz taķı tokkuzda toņuz yılında Moğol yurtında Yelün Yılduk tēgen yērde *dünyāğa keldi*.

“Çingiz Han 509¹⁶ tarihinde Domuz yılında Moğol yurdunda ‘Yelün Yılduk’ denen yerde *dünyaya geldi*.” (ŞT: 76).

→ (256) Seni *dünyāğa kelgendi* tā bu çaķķaķa köp imgekler birlen yaķşı asrap turur.

“Seni, *dünyaya gelişinden* ta bu zamana kadar çok eziyetler çekerek iyi bir şekilde büyümüşür.” (ŞT, 1996: 176).

↻ *Dünyāğa kel-* terimi “dünyaya gelmek, doğmak ve yaşamaya başlamak” anlamında kullanılan eşdizimli bir yapıdır. Yukarıdaki metinlerinde *dünyāğa kel-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Bu birliktelik ile kişinin yaşama başlaması ifade edilmektedir.

► *haber kel-* “(bir şey hakkında) bilgi ulaşmak, bilgi gelmek”

→ (257) Buķa Türkmenniņ leşkeri hadd u nihāyetdin taşķarı boldı vaķtāki Sulţān Muḥammeddin *haber keldi* Abeskunda dār-ı fenādın dār-ı beķāğa rıḥlet ķıldı.

“Buka Türkmen’in askerinin sayısı haddinden fazla oldu. Abeskun’da Sultan Muhammed’in bu dünyadan öbür dünyaya göçtüğü *haberi geldi*.” (ŞT: 107).

↻ İsim + fiil birlikteliğinden oluşan *haber kel-* terimi “(bir şey hakkında) bilgi ulaşmak” anlamına gelmektedir. *Haber kel-* birleşimiyle oluşan bu yapıyla günlük hayatta karşılaşılmaktadır. Örnekte Sultan Muhammed’in vefat haberinin duyulduğu ifade edilmiştir.

► *könġline kel-* “aklına gelmek”

→ (258) Anlarını Kara Hāndın ayrılır tip, hiķ kimning *könġline kelmes* irdi.

“Onların Kara Han’dan ayrılacağı hiķ kimsenin *aklına gelmezdi*.” (ŞT, 1996: 129).

↻ *Könġline kel-* terimi “aklına gelmek” anlamında kullanılmıştır. *Könġline kel-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bu örnekte Kara Han’dan ayrılmanın düşünülmediği veya beklenmediği belirtilmiştir.

► *tili kel-* “dili dönmek”

→ (259) Her kim eşitse ayturlar erdi oğlan turur *tili kelmeslik*kindin ne ayturun bilmeydür dërler erdiler, anıñ üçün kim lafz-ı Allāh ‘Arab tili turur.

“Bunu işiten herkes, ‘Allah’ sözü Arapça olduğundan ‘çocuktur, *dili dönmediğinden* ne söylediğini bilmiyor’ derlerdi. (ŞT: 46).

→ (260) Kara halknıñ *tili kelmeslik*kindin kâfnı cim okuy turur.

“Halk, *dili dönmediğinden* kafı cim okuyor.” (ŞT, 1996: 134).

✎ *Tili kel-* ifadesi “dili dönmek” anlamına gelen bir söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelikte “dil” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Dönmek” anlamına gelen *kel-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Bu eylem örneklerde ki gibi konuşmada güçlük çeken kişileri karşılamak üzere kullanılmıştır.

Kıl- “kılmak, etmek, yapmak”

► *‘ahd u peymān kıl-* “yemin ve ant etmek”

→ (261) Maḥmūdın bu sözündin Sultān Muḥammed açığın basıp Maḥmūd Yalavaç anıñ ğazabıdın kütuldı. Andın soñ êkki tarafdın *‘ahd u peymān kıldılar* bir birilerinin dostıĝa dost ve düşmānıĝa düşmān boldılar ve birbirige yamanlık kılmadılar.

“Sultan Muhammed, Mahmud’un bu sözünden dolayı sakinleşti böylece Mahmud Yalavaç onun hışmından kurtuldu. Ondan sonra iki taraf söz verip *yemin* ettiler birbirlerinin dostuna dost, düşmanına düşman oldular ve birbirlerine kötülük yapmadılar.” (ŞT: 91).

✎ *‘Ahd u peymān kıl-* terimi “yemin ve ant etmek” (Ünlü, 2013, s. 19) anlamına gelmektedir. Bu birliktelik her iki tarafın karşılıklı olarak anlaşma içinde olduklarını ifade etmek için kullanılmıştır.

► *‘amel kıl-* “yerine getirmek, gerekeni yapmak”

→ (262) Ol kişi yarlıĝa *‘amel kılıp* keldi.

“O adam emri *yerine getirip* geldi.” (ŞT: 50).

→ (263) Anuş taķı atası ve uluğ atasının şerî‘atıĝa ‘*amel kıl*p ol taķı atası teg tokkuz yüz on ikki yıl bu menzilde turup ol menzilge kitdi.

“Anuş da babası ve büyük babasının şeriatı için *çalı*şp o da babası gibi 912 yıl bu menzilde yaşıdıktan sonra o menzile gitti.” (ŞT, 1996: 114).

✎ ‘*Amel kıl*- “yerine getirmek” anlamına gelen bir söz öbeğidir. Yukarıdaki metinlerinde ‘*amel kıl*- eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan bu yapıyla kişinin herhangi bir sorumluluğu yerine getirdiği ifade edilmiştir.

► ‘*arz kıl*- “arz etmek”

→ (264) Nevāyî ĝufire zünübuhu ve sütün ‘uyübuhu andaķ ‘*arz kıl*ur.

“Nevāyî –Tanrı onun günahlarını bağışlasın ve ayıplarını örtün- şöylece *arz eder*. ” (HM: 19).

→ (265) Çingiz Hān Maħmūd Yalavaç tēgenni Sultān Muħammed Hārezmşāhĝa elçi kılıp aytıp yiberdi kim Hudāy ta‘ālā maşrıkdın tā seniñ vilāyetinĝeçe maña bērip turur. Emdi kerek kim meniñ oĝlum bolup yaħşılıĝĝa sa‘y kılĝaysen tā müsülmānlar tınç ve ferāĝāt olturĝaylar tēp. Maħmūd Yalavaç barıp bu sözni Sultānĝa ‘*arz kıl*dı.

“Çingiz Han, Mahmud Yalavaç’ı Sultan Muhammed Harezmsah’a elçi olarak ‘yüce Tanrı doğudan ta senin vilayetine kadar bana vermiş. Şimdi senin benim oğlum olup Müslümanların rahat yaşaması için iyilikle çalışman gerekir’ diyerek gönderdi. Mahmud Yalavaç gidip bu sözü Sultan’a *arz etti*.” (ŞT: 91).

→ (266) ... bir niçe kişiler kelip sultānĝa nöker bolup ‘*arz kıl*dılar kim biz Oĝuz ili Salur halkındın turur miz.

“... birkaç kişi gelip Sultan’ın buyruĝuna girerek ‘biz Oĝuz boyu Salur halkıdanız’ diye *arz ettiler*.” (ŞT, 1996: 203).

→ (267) Tekellüm ehli ĝırmanın hūşe-ĝını ve söz dürr-i semini maħzenining emini ve nazm ĝülistānının ‘andelib-i naĝme-serāyı ya‘ni ‘Alı-Şirü’l-Müteħalliş bi’n-Nevāyî mundaķ ‘*arz kıl*ur.

“Konuşma ehli harmanın başakçısı, değerli söz incileri hazinesinin emini, nazım bahçesindeki nağme sarayının bülbülü, Nevâyî mahlaslı ‘Alî Şîr şöyle *arz eder*:” (ML: 166).

➤ ‘*Arz kıl*- birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak arz etmek, “saygı duyulan birine saygı ve hürmetle bir şeyi anlatmak, istemek” (Ünlü, 2013, s. 55) anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır.

► ‘*azāb kıl*- “eziyet etmek”

→ (268) Cebrā’îl vākı’ātnı beyān kıldı erse yêr aña Teñri ta’ālādın ant bêrdi mendin almağıl anıñ üçün kim tañla ādem ferzendleri köp bolğandın soñ biri kâfir biri ‘âsi ve biri zālîm ve biri günāh-kār bolurlar anlarnı Hudāy ta’ālā ‘*azāb kılur*.

“Cebrail durumu açıkladığında yer, ona yüze Tanrı’nın adıyla yemin verdi yarın insanoğulları çoğaldığında biri kâfir, biri asi, biri zalim ve biri günahkâr olur. Tanrı bunlara *eziyet eder*.” (ŞT: 41).

➤ Bağlamda bir kez kullanılan ‘*azāb kıl*- ifadesi “eziyet etmek” (Ünlü, 2013, s. 81) anlamına gelmektedir. Bu birliktelik ile Tanrı’nın insanoğullarına karşı cezalandırmada bulunacağını ifade edilmiştir.

► *bahā kıl*- “değer biçmek”

→ (269) Çingiz Hân bâzergānlardan birisini çarlap keltürüp keltürgen nemerselerini *bahā kıldurdu*.

“Çingiz Han tüccarlardan birini çağırıp getirdikleri eşyalara *değer biçti*.” (ŞT: 92).

➤ *Bahā kıl*- “değer biçmek” anlamına gelmektedir. Örnekte eşya fiyatlarının tespit edilmesi söz konusudur. Bu birliktelikte “değer” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Biçmek” anlamına gelen *kıl*- fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Değer biçilebilecek bir şey değildir. Burada herhangi bir şeyin değerinin belirlenmesi söz konusudur.

► *baş kıl*- “başa geçmek”

→ (270) Bir uluğ begi bar erdi Arız atlı. Anı *baş kılıp* Ürgençke yiberdi, Ürgençni çaptı olca esir kıldı, kal‘asını kabap olturdi.

“Arız adında büyük bir beyi vardı. Onu *baş*a geçirip Ürgenç’e gönderdi. Ürgenç’e saldırdı, yağmaladı, esirler aldı ve kalesini kuşattı.” (ŞT: 65).

☞ Metin bağlamında bir kez kullanılan *baş kıl-* ifadesi “baş geçmek” anlamına gelmektedir. Eylem, Arız Bey’in Ürgenç’e saldırması ve kaleyi kuşatmasını ifade etmek için kullanılmıştır.

► *bīdād kıl-* “zulmetmek, işkence yapmak”

→ (271) Ni özge *bīdād kılma*kđın fāyide‘ī belki ni özni öltürmekdin netice‘ī bu fakīrga vāķi‘ bolğan şu‘übet şerhi çün mümkün irmes ve şürü‘ anga tahayyür ve ta‘daddın özge fāyide‘ī birmes.

“Ne kendine *zulmetmek*ten hatta ne kendini öldürmekten ortaya çıkan hal, bu fakire gelen zorluğun açıklanması için mümkündür ona başlamak, şaşkınlık ve saymadan başka bir fayda vermez.” (HM: 72).

→ (272) Bu Töde Meñü Hān bisyār zulm u *bī-dād kılma*kđı āgāz kıldı.

“Bu Töde Meñü Han çok *zulüm* etmeye va adaletsiz davranmaya başladı.” (ŞT: 135).

☞ *Bīdād kıl-* “zulmetmek, işkence yapmak” (Ünlü, 2013, s. 135) anlamına gelen bir söz grubudur. Zulm+et sözcüklerinin birleşimi sonucu meydana gelmiştir. Han’ın son zamanlarda işkencede bulunduğu bu birliktelik ile ifade edilmiştir. Yukarıdaki metinlerinde *bīdād kıl-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır.

► *cār kıl-* “haber vermek”

→ (273) Bir kün Şāh Baht Hān halkığa *cār kıl*dı bu kün barçaları kelip eşikde yatsunlar tañla avğa bara men tēp.

“Bir gün Şah Baht Han halkına ‘bugün herkes gelip kapıda yatsın, sabah ava gideceğim’ diye *haber* verdi.” (ŞT: 144).

→ (274) Bir yıl yurtında ikkinçi yıl ilge *car kıl*durdi.

“Bir yıl memleketinde kalıp ikinci yıl halka *haber gönderdi*.” (ŞT, 1996: 140).

☞ *Cār kıl-* birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “bildirmek, haber ulaştırmak” anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır. Günlük hayatta kullanılan *cār kıl-* yapısıyla sıklıkla karşılaşılmaktadır.

► *çep kıl-* “set çekmek”

→ (275) Anda Kürel Nemiş Urusnıñ pādışāhları yığılıp *çep kılıp* ve or kazdılar.

“Kürel, Nemiş ve Rus padişahları orada toplanıp *set çekip* çukur kazdılar.” (ŞT: 138).

☞ *Çep kıl-* “set çekmek” anlamında kullanılan bir söz grubudur. Söz konusu olan bu terim alanın sınırlandığını ifade etmek üzere kullanılmıştır.

► *dahl kıl-* “niyet etmek”

→ (276) ... mülk ü māl işige *dahl kıldılar*. (HSHB: 99).

“... mülk ve mal işine *niyet ettiler*.”

☞ *Dahl kıl-* “niyet etmek” anlamına gelen bir söz grubudur. Niyet etmek, genel anlamda “bir şeyi yapmayı zihinde tasarlamak, yapmayı düşünmek” anlamlarında kullanılmaktadır. Bu örnekte de kişilerin birtakım işler için niyet ettikleri görülmektedir.

► *def‘ kıl-* “yok etmek, uzaklaştırmak”

→ (277) Çingiz Hāndın soñ ba‘zı yerlerde fitneler peydā bolup erdi barçasın *def‘ kılıp* Sultān Celāle‘d-dīn def‘i üçün Çormağun-Bek ve Aytmasnı üç tümen kişi birlen İrānga yiberdi.

“Çingiz Han’dan sonra bazı yerlerde ortaya çıkmıştı. Hepsini yok edip Sultan Celaleddin’i de *yok etmek* için Çormagun-Bek’i ve Aytmas’ı otuz bin kişiyle İran’a gönderdi.” (ŞT: 114).

☞ *Def' kıl-* “uzaklaştırmak, yok etmek” anlamlarına gelen bir söz grubudur. Bağlamda “yok etme” eylemi zararı olabileceği düşünülen ve halk tarafından sevilmeyen kişilerin ortadan kaldırılması anlamlarında kullanılmıştır.

► *du‘a kıl-* “dua etmek”

→ (278) ... Nâşirü‘d-din Hâce ‘Ubeydu’llâh kıddise sırrahu hıdmetiğe yiberip irdi ehl ü il Kiçik Mîrzâdın bu tarîknı müstaşsen tutup anı *du‘a kıl*urlar irdi.

“... Nasıruddin Hoca Ubeydullah –Allah sırrını mübarek etsin- huzuruna göndermişti ve tanıdıklar ve halk Küçük Mirza ile bu yolu üstün tutup ona *dua ederlerdi*.” (HM: 41).

→ (279) Ol Kazanınğ devletine *du‘â kıl*ğıl.

“O Kazan’ın devletine *dua et*.” (ŞT, 1996: 210).

→ (280) ... Tîngrige tapşurup taleb-i gufrân için *du‘âlar kıl*ıp çıktılar. (HSHB: 103).

“... Tanrı’ya güvenip affedilmek için *dualar edip* çıktılar.”

→ (281) Her şınıfdın ehl-i tarîk pehlevânlar ve uluğ kişilerge şâyeste hıdmetler kılıp alarınğ bâreside *du‘â kıl*ıp fâtiha ve tekbîr okup himmetler tutup güşe-i hâtırların anınğ sarı maşrûf kılıp kisvetler havâle kılıp irdiler.

“Her sınıftan pekçok tarikat ehli pehlivanlar ve ulu kişilere, yaraşır hizmetler kılıp, onların hakkında *dua edip* fatiha ve tekbir okuyup himmetler tutup gönüllerini ona yöneltip kisvetler verirdi.” (HPM: 111).

☞ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *du‘a* kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup ‘Allah’a yalvarma, niyâz’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 215). Eski Türkçe olan *kıl-* fiili ise ise ‘kılmak, yapmak, etmek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 313). Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *du‘â kıl-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ *du‘â kıldı* ilig kör açtı tilig
şifâ koldı rabdın kötürdi elig

“Hükümdar *duâ etti*; elini kaldırarak, Tanrıdan şifâ diledi.”(KB: 1110).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *du ‘a kıl-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. İsim + fiil birlikteliğinden oluşan *du ‘a kıl-* terimi “dua etmek” (Ünlü, 2013, s. 306) anlamına gelmektedir. Dua insanlar için içsel güç kaynağıdır. Kişinin yaşamın anlamını fark etmesini sağlamaktadır. *Du ‘a kıl-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıya dini alanda ve günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır.

► *dünyādin naql kıl-* “dünyadan göçmek”

→ (282) Çingiz Hān tārīḥ altı yüz yegirmi törtde ve toñız yılı *dünyādin naql kıldı*. Toñız yılı dünyāğa keldi toñız yılı Hān boldı Hānnıñ müddet-i ‘ömri yetmiş üç yıl erdi ve yegirmi beş yıl pādīşāhlık kıldı.

“Çingiz Han 624’te domuz yılında bu *dünyadan göçtü*; domuz yılında dünyaya geldi, domuz yılında Han oldu, 73 yıl yaşadı ve yirmi beş yıl padişahlık yaptı.” (ŞT: 113).

✎ *Dünyādin naql kıl-* “dünyadan göçmek” anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Bu birliktelik ile Çingiz Han’ın yaşamının sona erdiği ifade edilmiştir.

► *ëmgek kıl-* “emek vermek, emek çekmek”

→ (283) Hācim Hān birlen kızılbaşğa bardı beş yıl kızılbaşda turgandın soñ ‘Abdullāh Hān öldi. Nūr Muḥammed Hān kelip Mervni aldı öziniñ cān tartıp *ëmgek kılğan* Özbek halkını kırdı.

“Hacim Han ile kızılbaşlara gitti. Abdullah Han beş yıl kızılbaşların arasında kaldıktan sonra öldü, Nur Muhammed Han gelip Merv’i aldı. Canını hiçe sayarak *emek veren* kendi Özbek halkını öldürdü.” (ŞT: 172).

✎ *Ëmgek kıl-* terimi “emek vermek, emek çekmek” anlamına gelmektedir. Bu birliktelik ile Özbek halkının çabası vurgulanmıştır. Emek alınıp verilen bir şey değildir. Günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkan *ëmgek kıl-* birleşimiyle oluşan yapıyla kişinin bir şeyi gerçekleştirmek için çaba sarf etmesi ifade edilmiştir.

► *ësır kıl-* “esir almak, esir etmek”

→ (284) Müsülmān bolğanlarını sıyladı, bolmağanlarını çapdı, özlerini öltürdi, oğlanların *esir kıldı*.

“Müslüman olanları sevdi, onlara saygı gösterdi; Müslüman olmayanlara saldırdı, onları öldürdü, oğullarını *esir aldı*.” (ŞT: 47).

→ (285) Özini Türkmenler *esir kılp* sevdāgerge satdılar...

“Kendisini Türkmenler *esir edip* tüccara sattılar ...” (ŞT, 1996: 168).

☞ *Esir kılp*- terimi “tutsak olarak almak, esir etmek” (Ünlü, 2013, s. 346) anlamına gelmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *esir kılp*- eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır.

► *ğulüv kılp*- “hücum etmek”

→ (286) Barça hümüm kılp faķırğa *ğulüv kıldılar*. Faķır ayttım kim çün siz barça bir cānib boldunguz, min yalguz sizge öz müdde‘āmnı *şābīt kıla* alman.

“Hepsi tasalanıp bana sözle *hücum* ettiler. Siz hepiniz bir taraf oldunuz, ben yalnız olarak size kendi fikrimi ispatlayamam dedim.” (HM: 26).

☞ *Ğulüv kılp*- “hücum etmek, taşkınlık yapmak, haddi aşmak” (Ünlü, 2013, s. 405) anlamlarında kullanılan bir birlikteliktir. Örnekte sözlü olarak yapılan eleştirel bir saldırının olduğu görülmektedir.

► *güstaḥlık kılp*- “saygısızlık etmek”

→ (287) Ve şabr u taksım bile öz kaçışında ḥazret-i maḥdümğa karar birür irdim, ammā *güstaḥlık kıla* almas irdim.

“Sabır ve düşünme ile kendi kendime, mahdum hazretlerine karar verirdim, ama *saygısızlık edip* söyleyemezdim.” (HM: 48).

☞ *Güstaḥlık kılp*- “saygısızlık etmek, edepsizlik yapmak” (Ünlü, 2013, s. 416) anlamında kullanılan bir söz grubudur. Örnekte bağlamdaki kişinin haddini aşmayan davranışlarının olması söz konusudur.

► *haber kı*- “haber vermek”

→ (288) Nāgāh Hānnıñ nokerlerindin bir kişiniñ tevesi yoqaldı ol kişi tevesin istey çıkıp erdi. Tevesin istey yörügende nāgāh Şiremünniñ ordasığa yētip keldi. Arabada turgan eslihalarnı körüp qayıp kelip Hānga *haber kı*ldı.

“Han’ın adamlarından birisinin aniden devesi kayboldu. Adam devesini aramaya çıkmıştı. Devesini ararken aniden Şiremün’ün karargâhına ulaştı ve arabada duran silahları görünce, dönüp gelip Han’a *haber verdi*.” (ŞT: 119).

→ (289) Pehlevānga bī-vāsıta ğaşy vāķi‘ bolup hūşı zāyıl boldı ve bī-höd yıķılıpdur. Sizge *haber kı*lduķ ki ṭabīb yibergey siz.

“Pehlivan sebepsiz bayılmış, akı başından gitmiş ve kendisinden geçip yıkılmış, doktor göndereseniz diye size *haber verdik*, dediler.” (HPM: 118).

✎ *Haber kı*- birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. “Haber vermek, bildirmek” anlamlarına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır. Yukarıdaki metinlerinde *haber kı*- eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır.

► *hamle kı*- “hamle yapmak”

→ (290) Sultān Celāle’-d-dīn kıçkırdı kim Moğollar hīle kılıp tururlar qoruķman andın soñ köñüllerin berkitip bir mertebe *hamle kı*ldılar taķı Moğollarnı orta yerge aldılar.

“Sultan Celaleddin ‘Moğollar hile yapmış, korkmayın’ diye bağırды, ondan sonra daha çok yüreklenip bir *hamle yaptılar* ve Moğolların etrafını çevirip onları ortaya aldılar.” (ŞT: 103).

✎ *Hamle kı*- “hamle yapmak, ileri atılmak, saldırmak” (Ünlü, 2013, s. 432) anlamında kullanılan bir söz grubudur. Yukarıdaki örnekte Sultan Celaleddin ve çevresinde olan kişilerin cesurca bir girişimde bulundukları ifade edilmiştir.

► *hayāl kı*- “hayal etmek”

→ (291) Kişi becāy kiltürmeydür şerīf zamīringizni nime *hayāl kılğay* kim mundın şāyesterak bolğay ve dūr-bār kalemīngiz ni nūkte tahrīr kılğay kim mundın bāyesterak bolğay.

“Kimse uygun yapmamıştır, şerefli varlığınız bir şey *hayal* etsin ki bundan daha uygun olsun ve inci saçan kaleminiz öyle bir nūkte yazsın ki bundan daha lüzumlu olsun.” (HM: 50).

→ (292) Halk andağ *hayāl kıldılar* kim Çingiz Hān Sultān Celāle’ d-dīn birlen hēc rū-be-rū bolabilmegey.

“Halk, Çingiz Han’ın Sultan Celaledin ile hiç yüzyüze gelemeyeceğini *sandı*.” (ŞT: 110).

❧ “Hayal etmek” anlamını taşıyan bu ifade bağlamda birçok kez geçmektedir. Önceki örneklerde de benzer kullanımlar olduğunu görmüştük. *Hayāl ét-* örneği benzer bir kullanımdır. Yukarıdaki metinlerinde *hayāl kıl-* eşdizimliliği aynı şekilde ve aynı anlamda kullanılmıştır.

► *hesāb kıl-* “hesap yapmak”

→ (293) Bu vāqı’ātdın bir neçe yıllar ötkendin soñ özge Tūrükmenlerniñ başlarına mällarına lāyık māl bēreturğan Türkmenlerniñ başınıñ ve mālınıñ yüzindin *hisāb kılıp* içki Salurğa on altı miñ koy saldılar.

“Bu olaydan birkaç yıl geçtikten sonra diğer Türkmenlerin başlarına ve mallarına layık mal veren Türkmenlerin kişi ve mallarına göre *hesap yap*arak İç Salur’a on altı bin koyun gönderdiler.” (ŞT: 154).

→ (294) Pes öziñiz *hesāb kılıñg*, Kozı Yavı Hān birlen Korkut Atanıñ hānı İnelniñ arası niçe yıl bolur.

“Kozı Yavı Han’la Korkut Ata’nın hanı İnel’in arasında kaç yıl olduğunu artık kendiniz *hesaplayın*.” (ŞT, 1996: 166).

❧ İsim + fiil birlikteliğinden oluşan *hesāb kıl-* eşdizimi “hesap yapmak” anlamına gelmektedir. *Hesāb kıl-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşımıza

çıkılmaktadır. Hesap yapmak kişinin bir konuyu, olayı ya da durumu düşünerek bir sonuca varmasını ifade etmektedir.

► *heves kıl*- “heves etmek, istemek”

→ (295) Māverāü’n-nehirniñ iḥbārātını eşitip *heves kılıp* leşker-i bî-nihāyet birlen Māverāü’n-nehirge keldi.

“Maveraünnehir’in durumunu işitince *heveslenip* büyük bir orduyla Maveraünnehir’e geldi.” (ŞT: 124).

↻ *Heves kıl*- “arzu etmek, istemek, arzulamak” (Ünlü, 2013, s. 465) anlamında kullanılan bir söz grubudur. Günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan bu yapıyla Maveraünnehir’in durumunun insanlarda uyandırdığı heves ve istek ifade edilmiştir.

► *hıdmet kıl*- “hizmet etmek”

→ (296) Hem fakr ü fenā ṭarīkıda kim az oğulğa bu devlet müyesser bolup irkin kim ata emri bile bu nev‘ şāyeste *hıdmet kıl*mış bolğay ve andaḳ pesendide emr becā kiltürmiş bolğay.

“Yokluk yolunda, az evlada bu devlet nasip olmuştur ki baba emri ile bu şekilde takdire şayan *hizmet* yapılmış olsun ve o kadar güç iş yerine getirilmiş olsun.” (HM: 70).

→ (297) Ol dağı barçasığa lāyık *hıdmetler kılıp* şöḥbetler tüzetip ni‘metler tartıp sāzendeliğ ve güyendeliğlar buyurup semā‘ ve şafā kılıp alarnı hoş-ḥāl ve münbasiṭ uzatur irdi.

“O da hepsine layık *hizmetler kılıp* sohbetler kurup nimetler sunup çalgı çalıp şarkı söyleyip sema‘ ve safa kılıp onları hoşluk ve sevinç içinde gönderir idi.” (HPM: 112).

↻ *Hıdmet kıl*- “hizmet etmek, hizmetinde bulunmak” (Ünlü, 2013, s. 467) anlamlarına gelmektedir. Bu eylemin verilen ilk örnekte baba emriyle gerçekleştiği görülmektedir. Diğer örnekte ise eylem insanları memnun etmek için özenli davranışların olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır.

► *hile kıl*- “hile yapmak”

→ (298) Bir kün Sevinç (Hān) başlık barça  llerni  h nları begleri avla da k ne diler aytdılar. Mo ol a *hile kıl*masa  i imiz yaman boldı t p.

“Bir gün Sevinç (Han) başkanlığında bütün boyların hanları, beyleri av yerinde toplanıp Moğol’a *hile yap*masa , i imiz kötü olur diye konu tular.” ( T: 55).

  Bağlamda bir kez kullanılan *hile kıl*- ifadesi “hile yapmak, aldatmak” anlamına gelen bu söz grubunu temsil etmektedir. Hile yapmak, etik değerlere aykırıdır. Bu ifade, Mo ollara karşı bir hile yapmaya ihtiyaç duydukları düşüncesini ifade etmektedir.

► *hizmet kıl*- “hizmet etmek”

→ (299) Her uru ları başka başka y rde oturup erdi amm  ya  ıları ve k preki Hı  ay a yakın Buyur-naur t gen y rde oturur erdi ve Hı   y p di  ahlarına it ‘at kılurlar ve *hizmet kıl*urlar erdi.

“Her bir boy başka başka yerde oturmuştu, ama iyileri ve çoğunluğu Hı  ay’a yakın ‘Buyurnaur’ adlı yerde otururlar; padi  ahlarına itaat ve *hizmet eder*lerdi.” ( T: 62).

  *Hizmet kıl*- “hizmet etmek” anlamına gelen isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir yapıdır. Bağlamda padi  aha gösterilen itaat ve hizmetten bahsedilmektedir.

► *h c m kıl*- “hücum etmek”

→ (300)  eyh ’l-isl m birlen k d  kaytıp barıp nam zg h derv zesini a dılar. Moğollar *h c m kıl*ıp derv zedin kirip  zge derv zelerni a dılar.

“ eyh ’l-islamla kad  dönüp gidip namazg hın kapısını açtılar. Moğollar *hücum eder*ek kapıdan girdiler ve diğer kapıları da açtılar.” ( T: 99).

  Bağlamda bir kez kullanılan bu yapı, “hücum etmek” anlamına gelmektedir.  nceki örneklerde de benzer kullanımlar olduğunu görmüştük. *G l v kıl*-  rne i benzer bir kullanımdır. Yukarıdaki  rnekte Moğolların saldırıda bulunduklarını ifade etmek amacıyla *h c m kıl*- yapısı “hücum etmek” anlamında kullanılmıştır.

► *hüküm kıl*- “hükmetmek, emir vermek”

→ (301) Bitip pādšāh hıdmetleriğa yibergendin songra maqbūl ve maṭbū‘ tüşüp pādšāh ḥazretleri bu faqīrğa *hüküm kıldılar* alarning bu ğazelin müseddes bağlağay min çün me’mūr u maḥkūm irdim, mu’af u ma’zūr bolmasam ‘aceb irmes.

“Yazıp padişahın huzurlarına gönderdikten sonra kabul edilince padişah hazretleri bu fakire onların bu gazelini müseddes yapayım diye *emir buyurdular*. Ben bu işe memur olduğum için (bu işten) muaf ve mazur olamam.” (HM: 69).

→ (302) Elge *hüküm kıldı* kim yeryüzige yayılın her yerde münāsib yer tapsañız ekin ekin ve kendler salın tēp, ḥalk andak kıldılar.

“Halka ‘yeryüzüne dağılın, uygun bir yer bulduğunuzda ekin ekin ve kentler kurun’ diye *emretti*. Halk (da) öyle yaptı.” (ŞT: 41).

→ (303) Halkğa *hüküm kıldı*, yeryüzige yayılınğ tip.

“Halka ‘yeryüzüne yayılın’ diye *emir verdi*.” (ŞT, 1996: 114-115).

↻ *Hüküm kıl*- “hükmetmek, emir vermek” (Ünlü, 2013, s. 492) anlamlarına gelmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *hüküm kıl*- eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır.

► *hükümet kıl*- “hüküm sürmek”

→ (304) Çingiz Ḥānnıñ kiçik oğlu Toluy Ḥānnıñ neslidin Īrān memleketinde *hükümet kılğanların zikri*...

“Çingiz Han’ın küçük oğlu Toluy Han’ın çocuklarından İran ülkesinde *hüküm sürenler* hakkında ...” (ŞT: 40).

↻ *Hükümet kıl*- ifadesi “hüküm sürmek, padişahlık yapmak” (Ünlü, 2013: 492) anlamında kullanılan bir söz grubunu temsil etmektedir.

► *hürmet kıl*- “hürmet etmek”

→ (305) Kence oğulnı Moğolnıñ resminde barça oğlanlarındın artuk ‘izzet ü *hürmet kılurlar*.

“Moğol geleneğine göre, küçük oğula bütün çocuklardan fazla izzet ve *hürmet* edilir.” (ŞT: 75).

➤ *Hürmet kıl*- “hürmet etmek” anlamına gelmektedir. Geleneğe göre küçük çocuğa diğerlerinden daha fazla hürmet edildiği izah edilmiştir.

► *iẖtiyār kıl*- “tercih etmek, karar vermek”

→ (306) Çağataynıñ kara yamanı Ebū Sa’id Mirzānıñ kelürige táb keltürmey kaçdı tēp hayāl kıldı tağı şol küni oq buzulup kētmekni Ebū Sa’id Mirzā tarafıge *iẖtiyār* kıldılar.

“Çağatay’ın avam halkı Coki Mirza Ebu Said Mirza’nın gelişine dayanamayıp kaçtığını düşündüler ve o gün ayrılıp Ebu Mirza’ya katılmaya *karar* verdiler.” (ŞT: 142-143).

→ (307) ... faqr tarıqın *iẖtiyār* kıldılar. (HSHB: 101).

“... fakirlik yolunu *tercih* ettiler.”

➤ İsim + fiil birlikteliğinden oluşan *iẖtiyār kıl*- “seçmek, tercih etmek, karar vermek” (Ünlü, 2013, s. 515) anlamında kullanılan bir söz grubudur.

► *ikrār kıl*- “kabul etmek”

→ (308) Ve ol mütekellim öz tili bile öz rüsvālıǵıǵa özi *ikrār* kılgan dıkdür.

“Böylece o konuşan kişi kendi ağzıyla kendi rüsvālıǵını bizzat *tasdik* etmiş olur.” (ML: 169).

➤ *İkrār kıl*- “ikrar etmek, kabul etmek” (Ünlü, 2013, s. 518) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. *İkrār kıl*- birleşimiyle oluşan bu yapı genellikle günlük hayatta karşımıza çıkmaktadır. Kişinin kendi ağzıyla kendi durumunu doğruladığını ifade etmek için kullanılan eşdizimli bir yapıdır.

► *iltifāt kıl*- “ilgi göstermek, iltifat etmek”

→ (309) Ve ba’zı yıǵaçlarǵa daǵı *iltifāt* kılıp yir körgüzür irmişler ki qayda ikkey.

“Ve bazı ağaçlara da *ilgi gösterip* nereye ekilsinler diye yer gösterirmiş.” (HM: 25).

→ (310) İdi-Ḳut köp piş-keşler birlen kelip Ḥānnı körüp baķındı erse Çingiz Ḥān hem İdi-Ḳutğa sansız ‘ināyetler ve *iltifātlar kıl*ıp köp ‘izzet ve hürmetler kıldı.

“İdi-Kut birçok hediye ile gelip Han’ı görüp ona tabi olunca Çingiz Han da İdi-kut’a sayısız hediyeler verip iltifatlar edip çok izzet ve *hürmet etti*.” (ŞT: 86).

→ (311) Ol pādīshāh bu ḥāletleridin alarğa ferzendāne *iltifātlar kıl*ur irmiş. (HSHB: 92).

“Padişah bu hallerinden onlara çocuk gibi *iltifatlar eder*miş.”

↻ *İltifāt kıl*- “ilgi göstermek, meyletmek” (Ünlü, 2013, s. 523) anlamına gelen bir söz grubudur. *İltifāt kıl*- birleşimiyle oluşturulan günlük hayatta karşılaştığımız bu yapıyla karşımızdaki kişinin kendisini değerli hissetmesi sağlayabiliriz.

► *iltimās kıl*- “hizmet etmek”

→ (312) Faķīr ol vaķt kim mülāzemetķa meşğul irdim, dāyim ol ḥāzretķa muḥlişim bābıda *iltimāslar kıl*ur irdim.

“Fakir (ben) o zaman hizmetteydim, daima o hazrete içtenliğimle *hizmet ederdim*.” (HM: 39).

↻ *İltimās kıl*- terimi “hizmet etmek” anlamına gelen bir yapıdır. Yukarıdaki örnekte “hizmet etme” eylemi içtenlik duygusuna bağlı olarak gerçekleşmektedir. Hazrete içtenlik duygusu ve samimiyetle hizmet edildiği ifade edilmiştir.

► *inābet kıl*- “tövbe etmek”

→ (313) Ėrsārı Bay barıp şeyḥ-i mezkūrge kırķ tıve niyāz berip *inābet kıl*ıp iltimās yüzindin ‘arz kıldı kim biz Türk ḥalkı turur biz.

“Ersarı Bay gidip adı geçen şeyhe kırk deve sunup iltimasdan dolayı *tövbe edip* rica olarak şunu arzetti: Biz Türk halkıyız.” (ŞT, 1996: 220).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *inābet* kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup ‘günahlara tövbe edip Hak yoluna dönme’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 500). Eski Türkçe olan *kıl-* fiili ise ‘kılmak, yapmak, etmek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 313). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘tövbe et-’ birlikteliği *kšanti kıl-* (Wilkens, 2021, s. 417) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *tevbe^ kıl-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ kalı tuşsa takşır yana ‘udri kol
tilin künde *tevbe^ kıl*ñıl yañı

“Eğer kusur edersen, Tanrıdan affını dile ve her gün tekrar-tekrar *tövbe et.*” (KB: 5289).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *inābet kıl-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Īnābet kıl-* “tövbe etmek” anlamına gelen bir söz grubudur. *Īnābet kıl-* birleşimiyle oluşturulan bu yapı dini alanda kullanılmaktadır. Bu örnekte Ersarı Bay’ın kötü davranışlarından dolayı pişmanlık duyarak af dileme eyleminde bulunduğu izah edilmiştir.

► *‘ināyet kıl-* “inayet göstermek, yardım etmek”

→ (314) Fenāiyye bāğçesin yasarda kim ol ḥazret ḥavīlīlerining içinde yir *‘ināyet kıl*ıpdurlar kim faḫīr özümge muḥtaşar menzil yasap min.

“Fenaiyye bahçesini kurarken ki o hazret avlularının içinde bir yer *bağışlamışlardı* ki ben kendime basit bir konaklama yeri kurmuşumdur.” (HM: 25).

→ (315) Bu dört mertebeni *‘ināyet kıl*ıp yibergen resūl Muḥammed Muştafānıñ dūrūdıdın soñ bu kitābı aytmaklıknıñ sebebi Arab Muḥammed Ḥān oğlu Ebu’l- ġāzī Bahādur Ḥān-ı Çingizi ve Ḥārezmī andaḫ ayta turur. (ŞT: 39).

“Bu dört payeyi *bahşedip* gönderdiği peygamber Muhammed Mustafa’ya dua ettikten sonra bu kitabın yazılmasının sebebini Arab Muhammed Han’ın oğlu Çingiz soyundan Harezmlî Ebu’l-gazi Bahadır Han şöyle anlatır:”

→ (316) Eger ‘Arabî mes’elelerni Türkî terceme kılıp *‘ināyet kıl*ısañgız irdi sevābğa şerîk bolur irdiñgiz tidi irse...

“Eğer Arapça (yazılmış) meseleleri Türkçeye çevirme *lütfundā bulunsaydınız* sevaba girerdiniz dediğinde ...” (ŞT, 1996: 220).

☞ Bağlamda birçok kez kullanılan bu yapı, “yardım etmek, iyilikte bulunmak” (Ünlü, 2013, s. 529) anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Önceki örneklerde de benzer kullanımlar olduğunu görmüştük. *Kömek bër-* ve *meded bir-* örnekleri benzer kullanımlardır.

► *isticāze kıl-* “izin istemek”

→ (317) Çün burunğı matla‘ ayılğanda alar hāzretığa yiberip niyāz yüzidin ‘arz kılıp tettebbu‘ kılurğa *isticāze kılıp* irdim.

“Önceki matları söylediğimde onların huzuruna gönderip duayla arz edip inceleme(leri) için *izin* istemiştin.” (HM: 39).

☞ *İsticāze kıl-* “izin istemek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelikte “izin” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “İstemek” anlamına gelen *kıl-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Yukarıdaki örnekte matlanın incelenmesi için onay alma durumunun olduğu ifade edilmiştir.

► *istimdād kıl-* “medet ummak”

→ (318) İmdi Tingri’ din tevfiķler tilep ve ‘azizler rūhıdın *istimdād kılıp* şurū‘ kılılır.

“Şimdi Tanrı’dan başarı dileyip azizlerin ruhundan *medet* umup işe başlayalım.” (ME: 12).

☞ *İstimdād kıl-* terimi “medet ummak” anlamına gelen bir söz grubudur. Örnekte kişinin Tanrı’nın ve azizlerin manevi güçlerinden yardım almak istemesi söz konusudur.

► *iṭā‘at kıl-* “itaat etmek, boyun eğmek”

→ (319) Her uruķları başķa başķa yërde oturup erdi ammā yaḥşıları ve köpreki Hıṭāyğa yakın Buyur-naur tēgen yërde oturur erdi ve Hıṭāy pādīşāhlarına *iṭā‘at kılurlar* ve *hizmet kılurlar* erdi.

“Her bir boy başka başka yerde oturmuştu, ama iyileri ve çoğunluğu Hıtay’a yakın ‘Buyurnaur’ adlı yerde otururlar; padişahlarına *itaat* ve hizmet *ederlerdi*.” (ŞT: 62).

✎ *İtā‘at kıl-* “itaat etmek, boyun eğmek” (Ünlü, 2013, s. 547) anlamına gelen isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. Bu birliktelik daha çok padişahlar adına yürütülen eylemleri temsil etmek için kullanılmıştır.

► *i‘tibār kıl-* “saygı göstermek, değer vermek”

→ (320) Ve tarîkı budur kim mülâhaza hareketning nefsiğa vâkı‘ bolğay, yok kim ahvâlîğa kim ol fetħa ve zamme ve keşredür; ve melfûz *i‘tibār kılğaylar*, yok ki mektûb.

“Yolu budur ki harekenin kendisine vâki ola, üstün, ötre ve kesre’den ibaret olan ahvaline değil ve lafzına *itibar kılalar*, yazılışına değil.” (ME: 30).

→ (321) Her kaçan bolsa seniñ köñlün bizdin özge bolur tēgen gümānımız yoktı ammā Şerîf Muhammedge *i‘tibār kılabilmey-miz* köñli bizdemişti ve yā Türkmendemişti.

“Ne zaman olursa olsun senin gönlünün bizden vazgeçmeyeceğine dair bir şüphemiz yok, ama Şerif Muhammed’e *güvenmiyoruz*, gönlü bizde miydi yoksa Türkmen’de miydi? ” (ŞT: 207).

✎ *İ‘tibār kıl-* “saygı göstermek, değer vermek” anlamına gelmektedir. *İ‘tibār kıl-* birleşimiyle oluşturulan bu yapı genellikle günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Saygı gösterme, değer verme eylemi güvenilir durumların olduğu ortamlarda gerçekleşecektir.

► *i‘tirāz kıl-* “itiraz etmek”

→ (322) Ol dipdür kim rece taşkarıdur tangla çirig kilse mîr şeyhim bāğ-bānlıkda vukūfluk kişidür körüp *i‘tirāz kılğusıdır*.

“O demiştir ki sınırdan dışarıdır, sabahleyin şehir(e) gelse, mir şeyhim bahçıvanlıkta bilgili kişidir, görüp *itiraz edecektir*.” (HM: 25).

→ (323) Bu haberni Hān-ı kişveristān eşitkeç Toluy Hānga *i'tirāz kıldı* aytdı eger sen ol halknı öltürseñ erdi mundağ fitneler peydā bolmas erdi tēp. Açığı kelip Elçigetey Noyannı seksen miñ kişi birlen Herāt üstige yiberdi taķı Herātın alıp bir kişi tirik qoyman tēdi.

“Cihan Hanı bu haberi işitince Toluy Han’a *itiraz etti* ‘eğer sen o halkı öldürseydin böyle fitneler ortaya çıkmazdı’ diyerek öfkelenip Elçigetey Noyan’ı seksen bin kişiyle Herat üstüne gönderdi ve Herat’ı alıp bir kişiyi bile sağ koymayın’ dedi.” (ŞT: 110).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *i'tirāz* kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup ‘bir fikri bir hükmü kabul etmeyip çürütmeye kalkışma’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 539). Eski Türkçe olan *kıl-* fiili ise ise ‘kılmak, yapmak, etmek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 313). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘itiraz et-’ birlikteliği *çam kıl-* (Wilkins, 2021, s. 220) şeklinde geçmektedir.

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *i'tirāz kıl-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *İ'tirāz kıl-* “itiraz etmek” anlamında kullanılan bir söz grubudur. Yukarıdaki metinlerinde *i'tirāz kıl-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Bu birliktelik ile kişilerin bir görüşe veya herhangi bir duruma karşı oldukları vurgulanmaktadır.

► *‘izzet kıl-* “hürmet etmek, değer vermek”

→ (324) Güçülük kurtulup Türkistānda Kara Hıtāy Gür Hānnıñ qatığa bardı. Gür Hān yaķşı *‘izzet kıldı* ve kızını bērdi ve oğul oķundı Çingiz Hān qayıtp ordasığa tüşdi.

“Güçülük kurtulup Türkistan’da Kara Hıtay Gür Han’ın yanına gitti. Gür Han, ona çok *hürmet etti*, kızını verdi ve onu oğul edindi. Çingiz Han dönüp karargāhına geldi.” (ŞT: 86).

↻ *İzzet kıl-* ifadesi “hürmet etmek, değer vermek” anlamlarına gelmektedir. Örnekte Gür Han’ın kızını vererek karşıdaki kişiyi ailesinin bir parçası olarak kabul ettiği ve ona değer verdiği ifade edilmiştir.

► *ķabūl kıl-* “kabul etmek”

→ (325) Şāyed ki ebnā-yı cins bu nisbetdin ‘ār kılıp *ḳabūl* ḳılmağaylar.

“Ola ki insanlar bu nispetten utanıp *kabul etmeyeler* diye itiraz etti.” (HM: 41).

→ (326) Cebrā’ıl ‘aleyhi’s-selām kelip aytdı: Hūdāy ta‘ālā seniñ du‘āñnı *ḳabūl* ḳıldı fülān vaḳtda barça yeryüzindeki ḥalknı suğa ğarḳ ḳılmaḳ boldı kēme yasaun tēp emr ḳıldı tēdi taḳı kēmeni neḳük yasarın öğretti.

“Cebrail a.s. gelip: ‘Yüce Tanrı senin duanı *kabul etti*. Filan vakitte yeryüzündeki bütün halkı suya batıracak, gemi yapsın diye emretti’ dedi ve gemiyi nasıl yapacağını öğretti.” (ŞT: 42).

→ (327) Sözingizni *ḳabūl* ḳıldım tidi.

“Sözünüzü *kabul ettim* dedi.” (ŞT, 1996: 176).

→ (328) Pehlevān istiḥḳāk bile pehlevānlığ sertekyesige olturuptur ve bu t̄āyife anıñ ser-ḥalkalığın t̄av‘ u rağbet bile *ḳabūl* ḳılıpdurlar.

“Pehlivan hakkiyle pehlivanlık başköşesine oturmuş ve bu zümre onun reisliğini itaat ve istekle *kabul etmiştir*.” (HPM: 102).

→ (329) Ve eger ba‘zı ibā ḳılıpdurlar, delāyıl bile alarğa ḥātır-nişān ḳılılıpdur. Andın songra *ḳabūl* ḳılıp özlerin şāġird ve memnūn bilipdürler.

“Ve eğer bazıları razı olmamışsa, delilleriyle onlara hatırlatılmış, ondan sonra *kabul edip* kendilerini acemi saymışlar ve memnun olmuşlardır.” (ML: 186).

✎ *Ḳabūl ḳıl-* ifadesi “kabul etmek, onaylamak” (Ünlü, 2013, s. 558) anlamına gelen isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. *Ḳabūl ḳıl-* birleşimiyle oluşturulan bu yapı günlük hayatta sık sık karşımıza çıkmaktadır. Bu ifadenin, bağlamına göre geniş bir kullanım alanına sahip olduğunu gözlemlemekteyiz.

► *ḳat‘ ḳıl-* “yol almak, ilerlemek”

→ (330) Ve faḳr u fenā sülükide küllī menāzil *ḳat‘ ḳıldılar*. (HSHB: 101).

“Fakirlik ve yokluk yolunda tamamiyle menziller ve *yol aldılar*.”

❧ *Ƙat' ƙıl-* “yol almak, ilerlemek” anlamına gelen bir söz grubudur. Yol almak, “genel bir konuda ilerlemek, bir hedefe doğru adım atmak, kat etmek” anlamına gelmektedir. Yol herhangi bir kimseden alınacak bir unsur değildir. Bu sebeple yukarıdaki örnekte kişinin zorluklara karşı başa çıkmaya çalıştığı ifade edilmiştir.

► *ƙıyās ƙıl-* “karşılaştırmak, mukayese etmek”

→ (331) Sultānnıñ mır-āhūrı aytur erkendür Sultānga kelgen atnıñ toƙƙuzdın birin alur erdim men yetti yüz at aldım, özge olcanı mundın *ƙıyās ƙıl*ıñ.

“Sultan’ın imrahoru ‘sultana gelen attan dokuzda birini alıyordum, ben yedi yüz at aldım, diğer ganimetleri buna göre *ƙıyaslayın*’ demiş. (ŞT: 174).

→ (332) Mundın *ƙıyās ƙıl*ıñg köp uruğdın pādişāh köterip az uruğlar anğa ƙoşulup gāh altı yetti top bolurlar irdi, gāh üç tört top bolurlar irdi...

“Buna göre *karşılaştı*rın. Sayısı çok olan boydan padişah yapıp, az olan boyun ona katılmasıyla gāh altı yedi grup, gāh üç dört grup olurlardı ...” (ŞT, 1996: 167-168).

❧ *Ƙıyās ƙıl-* “karşılaştırmak, mukayese etmek” anlamlarına gelmektedir. Bu eylem verilen ilk örnekte kazanç, mal varlığı açısından mukayese edilme durumunu; diğer örnekte ise sayısal olarak bir karşılaştırmının olduğunu ifade etmektedir.

► *kömek ƙıl-* “yardım etmek”

→ (333) Sevinç Hān Ƙırğız Hānını öziğe yār ƙılğandın soñ ɵllerniñ barçasına ɵlçi yiberip öziğe *kömek ƙıl*ıp fülān ay ve fülān künniñ içinde fülān yërde tapuşalı taƙı Moğoldın kinemizni tartalı tēp.

“Sevinç Han, Kırgız Han’ı kendisine dost ettikten sonra halkların hepsine elçi gönderdi; kendisine *yardım* etmelerini isteyip ‘filan ayın, filan gününde orada buluşalım, Moğol’dan öcümüzü alalım’ demiş.” (ŞT: 55).

❧ *Kömek ƙıl-* “yardım etmek” eylemini karşılamak üzere kullanılan bir eşdizim yapısıdır. Bağlamda yardım istenme sebebinin Moğol’dan intikam almak olduğu ve bu eylemin ise Moğol’a karşı bir güç oluşturmakla gerçekleşeceği ifade edilmiştir.

► *ma'lūm kıl*- “idrak etmek, fark etmek”

→ (334) Din Muhammed Sultānning kişisi haţtlarını alıp bardı. Muhammed Ġāzī Sultān haţtlarının maʼlūm kılğandın soñ atlanıp Ürgenç sarı ılğadı.

“Din Muhammed Sultan’ın adamı mektupları alıp gitti. Muhammed Gazi Sultan mektupların anlamını *idrak* ettikten sonra atlanıp Ürgenç’e akın etti.” (ŞT: 158).

→ (335) Munı hāñğa *ma'lūm kıldılar* irse hān aytdı: Munıñ atası bizning aldımızda öldi.

“Bunu hana *bildirdiklerinde* han ‘bunun babası bizim önümüzde öldü’ dedi.” (ŞT, 1996: 133-134).

→ (336) Ve derd ü hāl ehli bu ebyātdın *ma'lūm kılurlar* kim Pehlevānning ṭab‘ıda ni miqdār derd ü hāl çāşnisi bar ikendür.

“Derd ve hal ehli bu beyitlerden Pehlivan’ın yaradılışında ne miktar derd ve hal çeşnisi olduğunu *bilir*.” (HPM: 109-110).

❧ *Ma'lūm kıl*- “idrak etmek, fark etmek” anlamlarına gelen bir söz grubudur. Üç farklı metinde de karşımıza çıkan bu eylem “kişinin herhangi bir durumu anlamasını, olayı kavramasını” ifade etmektedir.

► *mekr kıl*- “hile yapmak”

→ (337) Kıpçak eli Rus sarı barıp andın kömek alıp Moğollarının üstige keldiler. Moğollar anı körüp *mekr kılıp* kaçdılar. Kıpçaklar korkup kaçdı tēp, on küñgeçe kēyinidin kavdılar.

“Kıpçak halkı Ruslara doğru gidip oradan yardım alıp Moğolların üstüne geldiler. Moğollar bunu görünce *hile* yaparak kaçtılar. Kıpçaklar, korkup kaçtı diyerek onları on gün kadar arkalarından kovaladılar.” (ŞT: 106).

❧ *Mekr kıl*- “hile yapmak” (Ünlü, 2013, s. 731) anlamına gelen bir söz grubudur. Hile yapmak; “başkalarını kandırmak, aldatmak” anlamına gelmektedir. Moğolların hile yaparak olayın gidişatını değiştirdikleri ifade edilmiştir.

► *men ‘ kıl-* “engel olmak”

→ (338) Kaçan Hân eşikine kelse hêç kişi *men ‘ kıl*mağay özi kirgey ve özi çıkğay.

“Han’ın kapısına geldiği zaman hiç kimse ona *engel* olmayacak, kendisi girecek, kendisi çıkacak.” (ŞT: 69).

☞ *Men ‘ kıl-* terimi “engel olmak” anlamına gelmektedir. Bağlamda engel olmak, “kişinin özgürlüğünü kısıtlamak” anlamına gelmektedir. Burada Han’ın kapısına gelen kişiye kimsenin engel olamayacağı ifade edilmiştir.

► *meşgüllük kıl-* “meşgul olmak”

→ (339) Ve Türk alfâzıda bu nev‘ lafz köp tapılır. Meşelâ, bu mezkûr bolğan yüz lafzdın bir niçege *meşgüllük kıl*ıp sâbit kılalı, tâ hasm muķâbeledede ilzâm bolsun ki özgelerni munga kıyâs kılsun.

“Türkçenin söz varlığında bu tür kelimeler çok bulunur. Örnek olarak söylenen bu yüz kelimedden bir kısmı üzerinde *meşgul olup* isbat edelim. Böylece hasım karşılık vermede suskun hale gelsin ve diğerlerini bununla karşılaştırsın.” (ML: 170).

☞ Bağlamda birçok kez kullanılan bu ifade “meşgul olmak” anlamına gelmektedir. Önceki örneklerde de benzer kullanımlar olduğunu görmüştük. *Meşgûl bol-* ve *iştigâl körgüz*-örnekleri benzer kullanımlardır.

► *muķâvemet kıl-* “karşı koymak, karşı durmak”

→ (340) Moğollar ƙal‘anı yüz şaff êkki yüz şaff ƙabadılar. Mucirü’l-mülk kördi kim bu leşkerge *muķâvemet kıl*ıp bolmas.

“Moğollar kaleyi yüz, iki yüz kişilik saflar oluşturarak kuşattılar. Mucirü’l-mülk bu orduya *karşı konulamayacağını* gördü.” (ŞT: 108).

☞ *Muķâvemet kıl-* “karşı koymak, dayanmak, karşı durmak” (Ünlü, 2013, s. 777) anlamına gelen bir söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelik ile Moğollara karşı hiçbir şekilde savunma yapılamayacağı, orduya karşı direnmenin başarısızlıkla sonuçlanacağı ifade edilmiştir.

► *mübālağa kıl*- “aşırıya kaçmak, abartmak, büyütme”

→ (341) Bu fakır güyā aning ta‘rīfide *mübālağa kıldım* ve muhik irdi.

“Güya bu fakir (ben) onun anlatılmasında *aşırıya* kaçmışım ve haklı idi.” (HM: 36).

→ (342) ... her kişide cevāhir bolsa alıp ve bolmasa tefahhuşida *mubālağalar kılp* ilge envā‘-ı izā vü zarar yitedür irdi. (HSHB: 104).

“... her kişide cevherler olsa onları araştırmasına alsa ya da almasa *abartarak* iyilik ve zarar ulaştırırdı.”

→ (343) Fakır *mubālağa kılgan* sayı Pehlevān hem mubālağa körgüzdi.

“Fakir *ısrar ettikçe*, Pehlivan da (sözünde) ısrar ediyordu.” (HPM: 116).

→ (344) Ve eger *mubālağa kılsalar*, ikkelesi til bile ting aytsalar irdi.

“Eğer *mubalağa etseler*, her iki dil ile denk söyleselerdi.” (ML: 179).

✎ İsim + fiil birlikteliğinden oluşan *mübālağa kıl*- terimi “aşırıya kaçmak, abartmak, büyütme” anlamına gelmektedir. Bu ifadenin, örneklerdeki gibi farklı bağlamlarda geniş bir kullanım alanının olduğunu gözlemlemekteyiz.

► *namāz kıl*- “namaz ibadetini yerine getirmek, namaz kılmak”

→ (345) ... namāz-gāhda Hāzret-i Hāce ‘Azīzu’llāh ol hāzretka sāyir eşrāf bile *namāz kılp* yana muṭahher ravzalarığa alıp kayıttılar ve halk gavğāsıdın maḥaffeni kiltürmek düşvār irdi.

“... Namazgāhta Hoca Azizullah hazretleri, o hazret için diğer şerefliiler ile *namaz kılp* yine temiz omuzlarına alıp döndüler, halkın kalabalığından tabutu taşımak güçtü.” (HM: 73).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *namāz* kelimesi Farsça kökenli bir kelime olup ‘namaz’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 942). Eski Türkçe olan *kıl*- fiili ise ‘kılmak, yapmak, etmek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 313). Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *namāz kıl*- ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ Yana koptı yundı tonandı tükel,

namâz kıldı özke yorup edgü fâl

“Öğdülmiş kalktı, yıkandı ve giyinip, hazırlandı; *namaz kıldı* ve bu işte muvaffak olması için, dualar etti.” (KB: 4969).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *namâz kıl-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Namâz kıl-* terimi “namaz kılmak” (Ünlü, 2013, s. 822) anlamına gelen bir söz grubudur. *Namâz kıl-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla dini alanda ve günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır. Örnekte kişinin vefat etmesi durumunda ibadetin hep birlikte gerçekleştirildiği vurgulanmıştır.

► *naşihat kıl-* “nasihat etmek, öğüt vermek”

→ (346) Anı Sıgnağğa elçi kıldı yiberdi aytdı kim barıp halkğa *naşihat kıl* kelip körüp kal‘anı maña bërıp maña itâ‘at kılsunlar.

“Onu Sıgnak’a elçi olarak gönderdi ve ‘gidip halka *nasihat et*, gelip bana hizmet edip kaleyi bana vererek itaat etsinler’ dedi.” (ŞT: 97).

→ (347) Ādem öler boldı irse Şeyṣ atlı oğlığa aytdı-kim mindin song sen mening ornumğa oturup oğlanlarımğa baş bolğıl tip köp *naşihatlar kıldı* bu dünyādın ol dünyā kitdi.

“Ādem öleceği zaman Şis adlı oğluna ‘benden sonra sen benim yerime oturup oğullarıma baş ol’ diyerek çok *nasihat etti* ve bu dünyadan o dünyaya gitti.” (ŞT, 1996: 113).

→ (348) ... endüh u ıztırāb yüzidin bî-iḥtiyār yığlar irdiler, alar *naşihat kılıp* teskin birür irdiler, huşüşā bu faķırğa. (HSHB: 103).

“... gam ve ızdırap yüzünden istemedi ağlıyorlardı. Ayrıca onlar bu fakire *nasihat edip* (fakiri) sakinleştiriyorlardı.

✎ *Naşihat kıl-* ifadesi “nasihat etmek, öğüt vermek” (Ünlü, 2013: 826) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Bu birliktelik bağlamda kişinin doğru kararlar alması ve güzel davranışlarda bulunması için samimiyetle gerçekleştirilen bir eylemdir.

► *nikāh kıl-* “nikâh kıymak”

→ (349) Akaṭay Hān barıp Göklen ėlini apuptur anda akırlar tēgen uruḡının onbeginiḡ ızı tūṣıptı. Anı öyige alıp kelgendin soḡ Akaṭay Hān *nikāh kılıp* alıptur.

“Akatay Han gidip Göklen boyuna saldırmış, orada akırlar adlı boyun onbeyinin ızı da ele geçirilmişti. Onu alıp evine geldikten sonra Akatay Han ona *nikāh kıymıştı*.” (ŞT: 178).

→ (350) ... Mama Bikenı alıp barıp *nikāh kılıp* köp yıllar saḡladı.

“... Mama Bike’yi alıp gidip *nikāh kıyarak* uzun yıllar evli kaldı.” (ŞT, 1996: 221).

➤ *Nikāh kıl-* terimi “nikāh kıymak” anlamında kullanılmaktadır. Bu birliktelikte “nikāh” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Kıymak” anlamına gelen *kıl-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır.

► *niyāz-mendlıḡ kıl-* “rica etmek”

→ (351) Ve sultān-zāde *niyāz-mendlıḡ kılıp* bu beytning müsevvedesin alıp ol ḡazretḡa ‘azīm ta‘zīmler ılıp uzattılar.

“Ve sultan-zade *rica edip* bu beytin müsveddesini alıp o hazrete büyük hürmetler gösterip yolladılar.” (HM: 27).

➤ *Niyāz-mendlıḡ kıl-* ifadesi “rica etmek” anlamına gelen bir söz grubudur. Günlük hayatta kullanılan *niyāz-mendlıḡ kıl-* yapısıyla sultan-zade'nin, beytin taslaḡını almak için rica da bulunduḡu ifade edilmiştir.

► *niyyet kıl-* “niyet etmek”

→ (352) Nebıresiniḡ atı Batu ve laḡabı Sayın Hān aḡa ḡüḡm ıldı atan ne yerge barayın tēp *niyyet ılḡan* bolsa sen anıḡ ornıḡa baş bolup bargıl tēp.

“Sayin Han lakaplı torunu Batu’ya ‘atan nereye sefere *niyet etmişse* sen de onun yerine ordunun başına geç onun gitmek istediḡi yerlere git’ diye emrettiḡini söyledi.” (ŞT: 138).

→ (353) Ve ikkini köḡḡlümdin yaḡşı ırım ve *niyyet ılıp* anıḡ üçün Tuman at oyup turur men kim tuman uzak turmas, tiz kite turḡan nimerse bolur.

“Bu yüzden Tuman ad(ını) koyduk ve ikinci olarak, gönlümden iyi dilekler *dileyerek* Tuman adını koydum.” (ŞT, 1996: 173).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *niyyet* kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup ‘niyet, kasıt, amaç’ anlamına gelmektedir (Mutçalı, 2015, s. 950). Eski Türkçe olan *kıl-* fiili ise ‘kılmak, yapmak, etmek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 313). Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *niyyet kıl-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ idi edgü *niyyetni kılmış* özün
bayat bērsü tevfi̇k yarutsu közün

“Sen çok iyi *niyyet etmişsin*, Tanrı seni muvaffak ve mes’ûd etsin.” (KB: 5722).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *niyyet kıl-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Niyyet kıl-* “niyet etmek” anlamına gelmektedir. İlk örnekte bu eşdizim yapısı ile sefere çıkmak için karar alma süreci izah edilmiştir. Bu birliktelikte “niyet” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Etmek” anlamına gelen *kıl-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Günlük hayatta kullanılan *niyyet kıl-* yapısıyla kişinin bir şeyi yapmaya karar vermesi ifade edilmektedir.

► *nevāziş kıl-* “ilgi göstermek”

→ (354) Ve bu faķırğa *nevāzişler kılıp* barça aşhāb ve maḥdūm-zādeni iltifātlar bile müşerref kıldılar.

“Ve bu fakire (bana) *ilgi gösterdiler*, bütün yakınları ve efendizadeleri (de) iltifatlar ile şerefledirdiler.” (HM: 73).

↻ “İlgi göstermek” terimi verilen metin bağlamında bir defa kullanılmıştır. İlgi göstermek yapısında aslında ilgi sergilenen bir unsur değildir. Bu yapıyla ifade edilen durum kişinin bir olay karşısında veya herhangi birine karşı dikkatli davranmayı ifade etmektedir. Örnekte bu birliktelik ile fakire karşı gösterilen saygı ve değer vurgulanmıştır.

► *ötün kıl-* “rica etmek”

→ (355) Her kıaysısı bir türlük ve bir dürüst i’tibār kılgı dek tārīḥ bolsa irdi yahşı bolur irdi tip *ötün kıldılar* irse anlarınḡ ötünlərini qabūl kıldım.

“Her biri bir türdür, itibar edeceğimiz doğru bir tarih olsaydı iyi olurdu diye (tarihlerini yazmamı) *rica* ettiklerinde onların bu ricalarını kabul ettim.” (ŞT, 1996: 109).

❧ *Ötün kıl*- “rica etmek” anlamına gelen söz grubudur. *Ötün kıl*- birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bu yapı kişinin herhangi bir durum karşısında istekte bulunduğunu ifade etmektedir. Yukarıdaki örnekte istenilen tarihlerin yazılması için kullanılan bir eşdizim yapısıyla karşılaşılmaktadır.

► *özr kıl*- “özür dilemek”

→ (356) Bir neçe vaktın soñ atın azğurup tonın tozdurup Kubilay Hänniñ derğāhıǵa keldi, *özr kıl*dı erse Hān hem anıñ günāhını ötdi.

“Bir zaman sonra atına yolunu değiştirip derisini toz içinde bırakıp Kubilay Han’ın derğāhına gelip *özür dileyince* Han da onun suçunu affetti.” (ŞT: 120-121).

❧ *Özr kıl*- “özür dilemek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Bu yapıyla genellikle günlük alanda sık sık karşılaşılmaktadır. Özür dilemek, kişinin başkalarına karşı yaptığı hatayı telafi etme şeklidir. Metinde suç işleyen kişilerin Kubilay Han’dan affedilmeyi dilediği görülmektedir.

► *salṭanat kıl*- “saltanat sürmek”

→ (357) Ki Hürmüz, Benī Şeybān kabilesining meliki irmiş kim Bağdādda *salṭanat kıl*ıpdur ve cāhiliyyet zamānında emirü’l-mü’miñ ‘Ömer razıya’llāhu ‘anhu iligide islām şerefiǵa müşerref boluptur.

“Ki Hürmüz, Şeybanoğulları kabilesinin hükümdarı imiş ki Bağdat’ta *salṭanat sürmüşdür* ve Cahiliye devrinde Emirülmüminin Ömer –Tanrı ondan razı olsun- vasıtasıyla islam şerefine mazhar olmuştur.” (HM: 21).

❧ *Salṭanat kıl*- “saltanat sürmek, hükümdarlık etmek” (Ünlü, 2013, s. 946) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Bu yapıyla genellikle siyasi alanda karşılaşılmaktadır. Bu birliktelik ile Hürmüz hükümdarın Bağdat’taki hâkimiyetine vurgu yapılmıştır.

► *sa'y kıl-* “gayret etmek, çalışmak”

→ (358) Ve ol maṭlūb şūret bağlamadı ‘azımet cezm bolsa bizge bitip yibergey sin. Olça mümkün ve maḳdūr irdi *sa'y kıl*ıldı.

“Eğer bu sonuç alınmazsa, sefer kesin olursa bize yazıp gönder. Ne kadar mümkün ve mukadder o kadar *gayret edildi*.” (HM: 43).

→ (359) Yana Türk ulusu, be-taḥṣiṣ Çağatay halkı ara şāyi‘ evzān kim alar sürūdların ol vezinler bile yasap mecālisde ayturlar, birisi Tuyuğ’dur kim ikki beytka muḳarrerdür. Ve *sa'y kıl*urlar kim tecnīs aytılğay.

“Yine Türk ulusu, bilhassa Çağatay halkı arasında yaygın olan ve meclislerde söyledikleri şarkıları yazdıkları o vezinlerden birisi Tuyuğ’dur ki iki beytten ibarettir. Ve tecnīs yapılmasına *gayret ederler*.” (ME: 58).

→ (360) Şeyh Reşide’d-din atasının vaṣiyyetini aytmak üçün ḥānnıñ ordasığa keldi. Her çend *sa'y kıl*dı Ḥānnı körealmadı.

“Şeyh Reşideddin babasının vasiyetini söylemek için Han’ın karargāhına geldi. Her ne kadar *gayret ettiyse* de Han’ı göremedi.” (ŞT: 127).

❧ *Sa'y kıl-* birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “çaba harcamak, çalışmak, azim göstermek” anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır. Bu birliktelikte “gayret” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Etmek” anlamına gelen *kıl-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Günlük hayatta çok sık kullanılan *sa'y kıl-* yapısıyla kişinin bir şeye ulaşmaya çabalaması ifade edilmektedir.

► *sipāriş kıl-* “sipariş etmek”

→ (361) Mevlānā ‘Alī-şāh bu ki kim bu fende ‘aşrınıñ bī-bedelidūr anga *sipāriş kıl*ıldı.

“Mevlana Ali Şah ki bu fende zamanının eşsizidir, ona *sipariş ettim*.” (HM: 68).

❧ *Sipāriş kıl-* “sipariş etmek” (Ünlü, 2013, s. 946) anlamına gelmektedir. *Sipāriş kıl-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bağlamda

Mevlana Ali Şah'ın öne çıkan bir kişiliğe sahip olduğu görülmektedir. Şah'ın kendine özgü nitelikleri olmasından kaynaklı halk talepte bulunmuştur.

► *şart kıl*- “şart koşmak”

→ (362) Ol vaktde Şidur-ğunıñ elçisi keldi aytıp yiberip turur kim eger günāhımdın ötseler men barıp körer erdim veli *şart kıl*ğaylar. Çingiz Hān bu sözlerniñ tamāmını qabūl kılıp köp ‘ināyetler etip elçisini kıytardı.

“O zaman Şidur-ku’nun elçisi geldi, ‘eğer beni affederse, gidip Han ne *şart koşarsa* onu yaparım’ dedi. Çingiz Han bu sözlerin hepsini kabul ederek onlara çok ihsanlarda bulunup elçileri geri gönderdi.” (ŞT: 112).

✎ *Şart kıl*- ifadesi “şart koşmak” (Ünlü, 2013, s. 1028) anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Örnekte elçinin daha önce bir hata yaptığı ve Çingiz Han’dan affedilmeyi dilediği ifade edilmiştir.

► *şefkat kıl*- şefkat göstermek

→ (363) Hān taķı öz cemā‘atındın bir kıız bērdi ‘ināyet ve *şefkat kıl*ıp kıytardı taķı Çingiz Hān beglerine baķıp aytdı. Munı neçük Arslan Hān tēp bolur bu kündin soñ munı Arslan Sayrak tēsünler tēp hūkm kıldı. Moğolnıñ lūğatında Tācıkni Sayrak dēr ermiş.

“Han da kendi cemaatinden bir kız verdi, ihsanlarda bulundu, *şefkat gösterip* geri gönderdi ve Çingiz Han beylerine bakıp ‘buna niçin Arslan Han derler? Bu günden sonra buna Arslan Sayrak desinler’ diye emretti. Moğol dilinde Tacik’e ‘Sayrak’ denirmiş. (ŞT: 59).

✎ *Şefkat kıl*- “şefkat göstermek” anlamına gelen isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. *Şefkat kıl*- birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır. Şefkat göstermek yapısı, “kişinin başkalarına karşı anlayışlı ve duyarlı olması” anlamına gelmektedir. Metin bağlamında toplam bir defa geçen bu kullanım ile Çingiz Han’ın şefkatli davranışlar sergilediği vurgulanmıştır.

► *şikāyet kıl*- “şikāyet etmek”

→ (364) Mervniñ şeyhü'lislâmı Mucirü'l-mülkdin bir neçe *şikâyetler kıl*ıp Serahsniñ şeyhü'l-islâmığa haqq yiberdi. Mucirü'l-mülkniñ rehďarları şeyhü'l-islâmniñ kişisini tutup haqqnı alıp Mucirü'l-mülkke yiberdiler.

“Merv’in şeyhü'l-islamı, Serahs’ın şeyhü'l-islamına Mucirü'l-mülk’ten çok *şikayetçi* olduğunu belirten bir mektup gönderdi. Mucirü'l-mülk’ün bekçileri şeyhü'l-islamın adamını tutup mektubunu alıp Mucirü'l-mülk’e gönderdiler.” (ŞT: 107).

☞ *Şikâyet kıl*- “şikâyet etmek, yakınmak” (Ünlü, 2013, s. 1045) anlamına gelen bir söz grubudur. Bağlamda Merv’in şeyhü'l-islamının Mucirü'l-mülk’ten memnun olmadığını belirtmek için bu yapı tercih edilmiştir.

► *şükür kıl*- “şükretmek”

→ (365) Akar sular çeşmeler türlü türlü otlar míveli dırahtlar ve türlü türlü avlar. Ol yerni körgendin soñ tenrıge *şükrler kıldılar*.

“Akarsular ve çeşmeler, türlü türlü otlar, meyveli ağaçlar ve türlü türlü avlar (vardı); orayı gördükten sonra Tanrı’ya *şükrettiler*.” (ŞT: 56).

→ (366) Tengriğa *şükr kıl*ıl, Kanlı Yavlı day yahşı oğlung bar.

“Tanrı’ya *şükr et*, Kanlı Yavlı gibi iyi bir oğlun var.” (ŞT, 1996: 181).

☞ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *şükür* kelimesi Arapça kökenli bir kelime olup ‘görülen iyiliğe karşı gösterilen memnunluk, minnettarlık’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 1172). Eski Türkçe olan *kıl*- fiili ise ‘kılmak, yapmak, etmek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 313). Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *şükür kıl*- ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ kılumaz ma şükrüñ saña men bér e
meniñdin *şükür kıl* saña sen sıra

“Bunlardan bir tekinin şükrünü bile ben sana edâ edemem; benim tarafımdan sen kendine kendin *şükret*; senin hikmetine akıl ermez.”(KB: 392).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *şükür kıl*- şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Şükür kıl*- terimi “şükretmek” anlamına gelmektedir. Şükür + et sözcüklerinin birleşimiyle meydana gelerek kullanılan bir söz grubudur. Şükretmek,

kişiyi olumlu etkileyerek genel yaşam düzeniyinin artmasını sağlamaktadır. *Şükür kıl-* birleşimiyle oluşturulan bu yapı dini alanda kullanılmaktadır.

► *ta'rif kıl-* “tarif etmek”

→ (367) Hân aytdı sen imânsız kişi itdin kem turur tediñ ol sözünj ma'nâsı ne turur tedi erse şeyh imânını andağ *ta'rif kıldı* kim hânın taş dek katık köñli mumday yumşak boldı.

“Han ‘sen imansız kişi itten değersizdir dedin, o sözün anlamı nedir?’ deyince Şeyh imanı öyle *tarif etti* ki, Han’ın taş gibi katı olan gönlü mum gibi yumuşak oldu.” (ŞT: 126).

→ (368) Ol hâzret-i Mevlânâ Sâğari bile muṭâyebe kılurlar irdi bir kün alar hıdmeide Mevlânâ Sâğari hâzır irdi alar anıñ şî'rini *ta'rif kılur* rengde anıñ bile muṭâyebe kılur irdiler.

“O, Mevlâna Sagari hazretleri ile çok şakalaşırdı. Bir gün onların huzurunda Mevlâna Sagari hazır idi, onlar, onun şiirini *tarif* ettikleri zamanda onunla şakalaşırlardı.” (HM: 24).

→ (369) Ve bu maṭla‘ın *ta'rif kılurlar* kim ğarib ma'nî vâķi‘ boluptur kim: (HSHB: 94).

“Ve bu beyti *tarif ederler* ki tuhaf mana vuku bulmuştur.”

→ (370) Ol cümledin biri budur kim Cûy-i sultânî yakasında Pehlevân bir lenger binâ kılıpdur ki anıñ *ta'rifini kılmağ* kuyaşnı rüşenlikka ve meyni mestlikka *ta'rif kılğan* dikedür.

“Bunlardan biri şudur: Cûy-i sultanî yakasında Pehlivan bir imârethane bina etmişti ki onu *tarif etmek*, güneşi aydınlığa ve meyi mestliğe *tarif etmek* gibidir.” (HPM: 108).

✎ *Ta'rif kıl-* “tarif etmek, tanımlamak, ayrıntılarıyla anlatmak” (Ünlü, 2013, s. 1083) anlamına gelen isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. *Ta'rif kıl-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıya günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır. Bu terim yukarıdaki örneklerde olduğu gibi farklı bağlamlarda geniş bir kullanım alanına sahiptir.

► *ta ‘zīm kıl*- “saygı göstermek, hürmet etmek”

→ (371) Dîn Muhammed Hân xopa xeldi taqı xaytıp xolını xavuşturun *ta ‘zīm kıldı*.

“Din-Muhammed Han çabucak geldi ve eğilip kolunu kavuşturup *saygı gösterdi*.” (ŞT: 156).

→ (372) Sizlerge berdim tip *ta ‘zīm kıldurdı*.

“Sizlere verdim diyerek *saygı gösterdi*.” (ŞT, 1996: 143).

→ (373) ... alarnı şeref-i nefis cihetidin özdin uluq tutup anğa köre *ta ‘zīm kılurlar* irdi... (HSHB: 99).

“... onları nefis büyüklüğü yönünden kendinden büyük görüp ona göre *saygı gösterirlerdi* ...”

✎ Bağlamda birçok kez kullanılan bu ifade, “saygı göstermek” anlamına gelmektedir. Önceki örneklerde de benzer kullanımlar olduğunu görmüştük. *Hürmet kıl*- ve *i ‘tibār kıl*- örnekleri benzer kullanımlardır.

► *tebessüm kıl*- “tebessüm etmek”

→ (374) Alar *tebessüm kılıp* didiler kim ‘aceb emr-i ittifākī bizing bile sining arangda vāqī’ bolğan irmiş.

“Onlar, *tebessüm edip* dediler ki şaşılacak benzer durum, bizimle senin aranda meydana gelmiştir.” (HM: 24).

✎ *Tebessüm kıl*- “tebessüm etmek” anlamına gelmektedir. Tebessüm etmek, kişinin stresini azaltan bir unsurdur. Sosyal alanda oldukça önemli olan bu eylem insanların arasında iletişim bağlarını da güçlendirmektedir. Bu birliktelik hafif bir gülümsemeyle oluşan samimiyeti ifade etmek için kullanılmıştır.

► *telaqqī kıl*- “kabul etmek”

→ (375) Cem‘ sākit bolup faqīr her niçe ol bābda bisāt kılıp ebyāt oqur irdim, alar münbasit bolup taşdıq bile *telaqqī kılur* irdiler.

“Topluluk sessiz olunca fakir(ben), o konuda her ne varsa, açıp beyitler okuyordum, onlar ferahlayıp/ memnun olup tasdik ederek *kabul ediyorlardı*.” (HM: 25).

☞ *Telakkî kıl*- “kabul etmek” (Ünlü, 2013, s. 1104) anlamında kullanılan bir söz grubudur. Söz konusu olan bu terim ile fakirin olumlu bir şekilde tasdiklendiği ifade edilmiştir.

► *tesmiye kıl*- “ad vermek”

→ (376) Ve bu biş def’a sözge kim okuğuçılarga köp mûcib-i taḥayyür irdi, Ḥamsetü’l-Müteḥayyirîn *tesmiye kıl*ıldı.

“Bu beş söze ki okuyuculara çok hayret verici idi Hamsetül-mütehayyirin *ad* verildi.” (HM: 20).

☞ *Tesmiye kıl*- “adlandırmak, ad vermek” (Ünlü, 2013, s. 1117) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Bu birliktelikte “ad” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Vermek” anlamına gelen *kıl*- fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Bağlamda esere ad verilerek eserin kimliği ortaya konmuştur.

► *va ‘de kıl*- “söz vermek”

→ (377) Ol sebebdin Sevinç Ḥān Kırgız Ḥānga kişi yiberdi. Köp nemerseler bērip ḳalğanıḡa köp *va ‘deler kıl*ıp anı özige yār kıldı.

“Bu yüzden Sevinç Han Kırgız Han’a adam gönderdi, çok eşya verdi daha fazlası için de birçok söz verip onu kendisine dost etti.” (ŞT: 54).

☞ *Va ‘de kıl*- “söz vermek” anlamına gelen bir söz grubudur. *Va ‘de kıl*- birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır. Yukarıda verilen örnekte Sevinç Han'ın Kırgız Han'ı kendisine dost etmeye çalıştığı ve verdiği sözlerin bu dostluğun başlamasına neden olduğu vurgulanmıştır.

► *vaşiiyet kıl*- “vasiyet etmek”

→ (378) Moğolnın Beçin Kıyan atlı bir pādīshāhının beş oğlu bar erdi. Kiçiki barçasındın yaḥşırak erdi. Atası öler bolğanıda kiçik oğlını töre kılın tēp vaşiiyyet kıldı.

“Moğollardan Beçin Kıyan adında bir padişahın beş oğlu vardı. Küçüğü hepsinden daha iyidi. Babası öleceği sırada küçük oğlumu ‘Han yapın’ diye vasiyet etti.” (ŞT: 70).

→ (379) Anuş taķı ölerinde oğl Kınānnı ornında olturtup köp naşihat ve vaşiiyyet kıldı.

“Anuş da öleceği sırada yerine oğlu Kınan’ı oturtup çok nasihat ve vasiyet etti.” (ŞT, 1996: 114).

↻ *Vaşiiyyet kıl-* “vasiyet etmek” (Ünlü, 2013, s. 1207) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Vasiyet etmek, sadece sözel olarak yapılan bir davranış şekli değildir. Kişi yazılı beyanda bulunarak da vasiyet etmiş olur. Yukarıdaki metinlerinde *vaşiiyyet kıl-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Her iki örnekte de kişinin ölümüne yakın vasiyet bıraktığı belirtilmiştir.

► *yaḥşılık kıl-* “iyilik yapmak”

→ (380) Sözi bu kim êkki kerret yurtuḡnı aldurup atamnıḡ eşikine keldüḡ. Êkkisinde hem atam barıp yurtuḡnı alıp bērip seni ataḡ tahtında olturtup keldi. Özüm hem beş altı yērde saḡa *yaḥşılıklar kıldım* tēp barçasın bir bir aytdı.

“Sözü şöyle: ‘iki kere yurdunu kaybedip babmın kapısına geldin, ikisinde de babam gidip yurdunu alıp sana verdi, seni babanın tahtında oturttu. Kendim de beş altı kere sana *iyilikler yaptım* diyerek hepsini bir bir anlattı.’” (ŞT: 82).

↻ *Yaḥşılık kıl-* “iyilik yapmak” anlamına gelen isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. İyilik yapmak, sosyal ilişkileri güçlendiren bir unsurdur. Yukarıdaki örnekte bu birliktelik ile insanların birbirlerine destek olmaları ifade edilmiştir.

► *yamanlık kıl-* “kötülük yapmak”

→ (381) Camuķa Çeçenniñ bu söziğe ata ve oğul êkkisi hem inandılar ammā atası aytdı: Yesügey Bahādur ve oğlu Çingiz Hānnıñbizge yaḥşılıķı köp. Kılğan yaḥşılıķlarıñıñ hêç ḥaddi ve nihāyeti yok. Evvel ol *yamanlıķ kıl*may turup biz neçük *yamanlıķ kıl*ur-miz.

“Camuka Çeçen’in bu sözüne baba ve oğul ikisi de inandılar, ama babası ‘Yesügey Bahadır ve oğlu Çingiz Han’ın bize iyiliği çoktur, yaptığı iyiliklerin hiç haddi hesabı yoktur. Önce o bize *kötülük yapmamış* biz niçin *kötülük yapıyoruz*.” (ŞT: 80).

→ (382) Köl İrki ant içip Aynağa kişi yiberip aytdı-kim bu *yamanlıķnı kıl*ğan sen imes irding oğlung irdi irse cezāsın tapdı.

“Köl İrki yemin edip, Ayna’ya bir adam gönderdi, bu *kötülüğü yapan* sen değildin, oğlundu, cezasını buldu.” (ŞT, 1996: 177).

✎ *Yamanlıķ kıl*- “kötülük yapmak” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *yamanlıķ kıl*- eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Kötülük yapmak, etik olmayan bir davranıştır. İnsanlar arasında güvenin zedelenmesine neden olmaktadır. Bağlamda kötü niyetle yapılmış davranışları anlatmak için bu birliktelik kullanılmıştır.

► *yarağ kıl*- “hazırlık yapmak”

→ (383) Kābal *yarağın kıld*ılar taķı Hōrāsānga Ebū Sa‘id Mirzāğa vāķı‘ātnı bitip ‘azra-dāşt yiberdi.

“Kuşatma *hazırlığını yapt*ılar ve Horasan’a Ebu Said Mirza’ya durumu anlatan bir mektup gönderdi.” (ŞT: 142).

✎ *Yarağ kıl*- “hazırlık yapmak” (Ünlü, 2013, s. 1232) anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Bu birliktelikte “hazırlık” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Yapmak” anlamına gelen *kıl*- fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Yukarıdaki örnekte bu birliktelik ile kuşatma öncesi gerekli önlemlerin alındığı ifade edilmiştir.

► *yarlıķ kıl*- “emir vermek”

→ (384) Hān Mucirü’l-mülkdin şehrniñ mālını ve ḥazinesini taleb kıldı taķı êkki yüz Moğolnı aña muḥaşşıl kıldı. Andın soñ şehr ḥalkını şahrāğa çıkarıñ tēp *yarlıķ kıld*ı.

“Han, Mucirü’l-mülk’ten şehrin malını ve hazinesini istedi; iki yüz Moğol’u ona tahsildar olarak görevlendirdi. Ondan sonra ‘şehir halkını sahraya çıkarın’ diye *emir* verdi.” (ŞT: 109).

➤ *Yarlık kıl*- “emir vermek” anlamına gelen bir birlikteliktir. Genellikle idari alanda kullanılan bu yapıya günlük hayatta da sıklıkla rastlanmaktadır. Bu örnekte Han, eylemin gerçekleşmesi için yanındaki kişilere talimat vermektedir.

► *yok kıl*- “yok etmek”

→ (385) Üç uluğ oğlu yayını sındurup alırdılar üç küçük oğlu her kıysısı bir okını aldı alğan vilâyetlerde köp yıllar turup düşmenlerini *yok kılıp* ve dostlarını sıylap başı Sayram ayağı Mısrğaça alğan vilâyetlerinin barçasığa hâkimler koyup kaytıp öz yurtığa tüşdi.

“Üç büyük oğlu yayı kırıp paylaştılar, üç küçük oğlu her biri bir oku aldı ve aldıkları vilayetlerde uzun yıllar kalıp düşmanlarını *yok edip* dostlarına sevgi, saygı gösterip Sayram’dan başlayıp Mısır’a kadar aldığı vilayetlerin hepsine hükümdarlar koyup geri dönüp kendi yurtlarına geldiler.” (ŞT: 50).

➤ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *yok* kelimesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘yok’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 797). Yine Eski Türkçe olan *kıl*- fiili ise ‘kılmak, yapmak, etmek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 313). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘yok et-’ birlikteliği *yok kıl*- (Wilkens, 2021, s. 910) şeklinde geçmektedir.

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *yok kıl*- şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Yok kıl*- birlikteliği “yok etmek” (Ünlü, 2013, s. 1257) anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelikte “yok” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Etmek” anlamına gelen *kıl*- fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Yok etmek, “var olan bir durumu ortadan kaldırmak, varlığına son vermek” anlamına gelmektedir.

► *zâhir kıl*- “ortaya çıkmak, ifade etmek”

→ (386) Faķır bu temennîni *zâhir kıldım* ki be-ğâyet sözning inbisâtı yiridür ve andak ki haķkıdır.

“Fakir bu dileğimi *açığa vurdum* ki tam sözün açılma yeridir ve öyle ki tam zamanıdır.” (HM: 50).

→ (387) Bir neçe vaktın son Şidur-kunı leşkeri birlen tutup öltürdiler taķı Çingiz Hānnıñ ölgenin *zāhir kıldılar* ve ceza‘ ü feza‘ köp kıldılar.

“Bir müddet sonra Şidur-ku’yu askeri ile yakalayıp öldürdüler ve Çingiz Han’ın öldüğünü *açıkladılar*, ağlayıp ağıt yakıp yas tuttular.” (ŞT: 113).

→ (388) Pādişāhğa bu emr-i muhāl körünüp ibā *zāhir kıldı*. (HSHB: 100).

“Padişaha gerçekleştirilmesi imkânsız olan bu emri çekinerek *ifade etti*.”

→ (389) Belki her biri başķa başķa özlerin şāhib-i ‘azā körgüzüp āşūbveşin *zāhir kıldılar*.

“Belki her biri kendilerini ayrı ayrı matem sahibi gösterip perişanlıklarını *ortaya koydular*.” (HPM: 118).

✎ *Zāhir kıl*- birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “açığa vurmak, ifade etmek, ortaya koymak” anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır. Terimin yukarıdaki örneklerde olduğu gibi farklı bağlamlarda geniş bir kullanımının olduğunu görmekteyiz.

► *zūr kıl*- “baskı yapmak”

→ (390) Hācı Muhammed Hān oğlanları birlen tirik turğanda bizge yamanlık kılmaq köñlinde bolsa taķı kılabilmes halk köp *zūr kılıp* tururlar töre tēgen bī-devletlerniñ birisine halknıñ sözi ma‘ kıl bolmay turur.

“Hacı Muhammed Han’ın oğullarıyla birlikte yaşadığı müddetçe bize kötülük yapmak gönlünde olsa da yapamaz; halk çok *baskı yaptı* ama halkın sözü sultan denen hayırsızların birisine bile makul gelmedi.” (ŞT: 183).

→ (391) Anıñ zamānında böri koyğa ve bars keyikke ve bürküt koyanğa ve qarçıgay keklikke *zūr kıla* bilmedi.

“Onun zamanında kurt koyuna, kaplan geyiğe, kartal tavşana ve doğan kekliğe *zorbalık* yapamadı.” (ŞT, 1996: 181-182).

☞ *Zūr kıl*- “baskı yapmak” anlamında kullanılan bir söz grubudur. Söz konusu olan bu terim, ilk örnekte halkın yöneticilere karşı çaba içinde olduklarını belirtirken; ikinci örnekte ise lider olan hayvanın diğer hayvanlara karşı müdahalede bulunmadığını ifade etmek için kullanılmıştır.

Kil- “gelmek”

► *haber kil*- “(bir şey hakkında) bilgi ulaşmak”

→ (392) Bu ruḳ‘aları kilgen vaktde alarning mübārek mizāclarıḡa ‘ārīza’ī vāḡi‘ bolup niçe kün bī- ḡuzūr bolup yana şıḡhatleri *ḡaberi kildi*.

“Bu mektuplarının geldiḡi sıralarda onların mübarek saḡlıklarında bir hastalık ortaya çıkıp bir müddet husursuz olup yine saḡlıklarına kavuştukları *ḡaberi geldi*.” (HM: 42).

☞ *ḡaber kil*- “(bir şey hakkında) bilgi ulaşmak, haber gelmek” anlamında kullanılan bir söz grubudur. Günlük hayatta sıklıkla karşılaştığımız haber gelmek yapısı aslında herhangi bir şeyin gelmesi demek deḡildir. Bu birliktelik ile anlatılmak istenen bir olayın veya bir durumun bilgisinin gelmesi demektir.

► *ḡayālḡa kil*- “akla gelmek, hayale gelmek”

→ (393) Ve ol ṡariḡ ḡuşuşıyyetlerni murāddın müridḡa cüz‘i muḡālāt bilmeseler külliyyātlarında meştūrdur kim bu da‘vıḡa iki delil-i muvāfıḡ belki iki ḡüvāḡ-ı şādıḡdur. Çün bu risāle *ḡayālḡa kildi*.

“Ve irade olunandan müride (yönelmiş) o yoldaki yakınlıkları, hayal edilemeyecek şeyler bilmiyorlarsa külliyyatlarında yazılıdır ki bu iddiaya iki uygun delil belki iki sadık tanıktır. Böylece bu risale *akla geldi*.” (HM: 20).

→ (394) Bu dāyire ismi zamān zürefāsıdın ba‘zınınḡ *ḡayālḡa kilip* irdi, ammā faḡır anga tertīb birdim.

“Bu dāirenin adı zamanın zariflerinden bazısının *hayaline gelip* idi, fakat fakir onu tertip ettim.” (ME: 27).

→ (395) *Hayālğa kildi* kim hemānā ki bu yılanlar nīši nişteridin tab‘ ehli hīred-mendleri bu maḥzendin behre tapmay ötüptürler.

“*Hayale* şu *geldi*: Sanki bu yılanların zehrinin keskinliğinden yaratıcılarının akıllıları bu mahzenden nasiplerini bulamadan geçmişlerdir. (ML: 180).

❧ *Hayālğa kil-* “akla gelmek, hayale gelmek” anlamına gelen bir söz öbeğidir. *Hayālğa kil-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan bir ifadedir. Bu eylem yukarıdaki örnekler de olduğu gibi düşünsel süreçleri belirtmek için kullanılmıştır.

► *naẓarğa kil-* “göze çarpmak”

→ (396) Ba‘zı yerlerde aytsa bolğay kim beşer kelāmı merātibidin ötüp i‘cāz ḥaddiğa yitmiş bolğay. Ğarīb terkībler ve ‘acīb edālar *naẓarğa kiledür*.

“Bazı yerlerde (söz), insan sözü mertebesini geçip güzel söyleyiş son haddine ulaşmış dense (uygun) olur. Değişik tamlamalar ve şaşırtıcı üsluplar *göze çarpmaktadır*.” (HM: 32).

❧ “Göze çarpmak” ifadesi verilen metin bağlamında bir defa kullanılmıştır. Günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan “göze çarpmak” yapısı mecâzi bir yapıdır çünkü bir şeyin bağlamda bahsedildiği gibi gelip göze çarpması mümkün olan bir unsur değildir. Bu örnekte tamlamaların, üslupların dikkat çekici ve belirgin oldukları vurgulanmıştır.

Kiltür- “getirmek”

► *becā kiltür-* “yerine getirmek”

→ (397) Alarning Şafıyyü’-d-din Muḥammed atlığ ferzendleri Tingri rahmetiğa barğanda ‘azā sorar āyinin *becā kiltürürge* atlanıp alar ḥıdmetiğa bara durğanda ‘azīz Şeyhim Süheyli yolıda yolıqtı, қayan bara durğannı bilgeç yoldaş boldı.

“Onların Safiyyüddin Muhammed adlı oğulları Tanrı’nın rahmetine vardığında başsağlığı dileme görevini *yerine getirmek* için yola çıkıp onlar huzuruna gitmekteyken değerli Şeyhim Süheyli o yolda karşıma çıktı, nereye gitmekte olduğumu öğrenince yoldaş oldu.” (HM: 31).

→ (398) Ta‘ziyet k̄ā‘idesin *becā kiltür*üp şehrinġ şimāl haddıda tağ itegide alar üçün hâzire yasadım kim... (HSHB: 105).

“Taziye usulünü *yerine getirip* şehrin kuzey sınırında dağ eteğinde onlar için mezarlık yaptım ki ...”

→ (399) Ve pādışāhāne çeşn tüzüp ‘azım aşlar birip hātım k̄ā‘idesini *becā kiltür*diler, belki hātım kıldılar.

“Ve padişahlara yakışır şölen düzenleyip büyük ziyafetler verip hatim kaidesini *yerine getirdiler*, belki tamamladılar.” (HPM: 119).

☞ *Becā kiltür*- birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *becā kiltür*- eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Anlamsal olarak “görevini tamamlamak” ve “sorumluluğu yerine getirmek” anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır.

Ƙop- “kopmak, ayrılmak”

► *ġırív kop*- “feryat kopmak”

→ (400) Halkdın andağ *ġırív kop*dı kim yer ve kök şadā bērdi, barçaları yığlay yığlay Dín Muhammed Sultānnıñ kēyinidin kētdiler.

“Halktan öyle bir *feryat koptu* ki, yer-gök yankılandı, hepsi ağlaya ağlaya Din Muhammed Sultan’ın arkasından gittiler.” (ŞT: 163).

☞ *Ġırív kop*- “feryat kopmak” anlamına gelmektedir. *Ġırív kop*- birleşimiyle oluşan bu yapı yoğun acı sonucunda kişilerin şiddetli şekilde ağlayıp tepki gösterdiklerini ifade etmektedir. Günlük alanda sıklıkla karşılaşılan feryat kopmak birlikteliği mecâzi bir yapıdır. Yukarıda verilen örnekte Din Muhammed Sultan’ın ölümünden sonra halkın derin bir acı yaşadığı ifade edilmiştir.

Ƙoy- “koymak, bırakmak, terk etmek”

► *at koy*- “ad koymak, ad vermek”

→ (401) Ve ol ğarīb aşıde' dr ve anga Reşh-i Bl *at koyu*pturlar ve mala'ı budur kim:

“Ve o değişik bir kasidedir, ona Reşh-i Bal *ad ko*muşlardır ve matlaı budur ki:” (HM: 20).

→ (402) n ol azret'ning muberek atrları şi'r bur u evznığa nazm av'id i miznığa munça myil irdi, 'Arz fennide bu mutaşar sebt boldı ve anga Mznu'l-evzn *at koy*uldu.

“O Hazret'in (Hüseyin Baykara'nın) mübarek hatırları şiir bahirleri ve vezinlerine, nazm kaideleri ve ölçülerine bu şekilde meyilli olduğu için, Arz fenninde bu kısa risle yazılıp 'Mzn'l-evzn' *ad koy*uldu.” (ME: 12).

→ (403) Trh hicr min aı ytmiş tört erdi kim biz bu kitbnı ibtid ıldu aı şecere-yi Türk tp *a koy*du aı tokuz bb ıldu.

“Biz bu kitaba hicri 1074 (milad 1663) yılında başladık, 'şecere-yi Türk (Türk'n Soy Kütüğü)' *adını verdik* ve dokuz bölüm yaptık.” (şT: 40).

→ (404) ... aı bu kitbęa şecere-i Terkime tip *at koy*du.

“... ve bu kitaba şecere-yi Terkime *adını verdik*.” (şT, 1996: 110).

→ (405) Ve sn ta'rifide uluğraq lęa kim Türkler ming *at koyu*pturlar. Alar *at ko*ymaydurlar.

“Güzelliğin tarifinde oldua büyük bene Türkler ming 'ben' *adını ko*muşlardır. Onlar *ad ko*yamamışlardır.” (ML: 173).

☞ Yukarıdaki metinlerinde *at koy-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. *At koy-* yapısıyla günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır. amset'l-Mteayyirn metninde ise aynı anlama gelen *tesmiye ıl-* eşdizimliliği mevcuttur.

Kr- “görmek”

► *imgek kr-* “eziyet görmek”

→ (406) ... köp *imgekler körgendin song* yaşımız ottuz tokkuzğa yetkende tārīh mīng taķı elig bir de yılan yılında Hārezm memleketinde atamız tahtında oturup yurt işige meşgūl bolduķ.

“... çok *eziyetler gördükten* sonra yaşımız otuz dokuza ulaştığında, 1051 tarihinde, yılan yılında Harezmi’de, babamızın tahtına oturup memleket işleriyle uğraştık.” (ŞT, 1996: 108).

↻ *İmgek kör-* “eziyet görmek” anlamına gelen bir söz grubudur. *İmgek kör-* yapısıyla genellikle günlük hayatta karşılaşılmaktadır. Oluşturulan bu yapı kişinin tahta geçen süreye kadar yaşadığı zorlu deneyimleri vurgulamak için kullanılmıştır.

► *tüş kör-* “düş görmek, rüya görmek”

→ (407) Bir kişi Muhammed peygāmberrin dinige münkir erdi. Bir kün Hānga kelip aytdı kim bu keçe bir *tüş kördim*. Çingiz Han maņa aytdı kim Ögedeyge aytgıl müsūlmānlarnı öltürsün.

“Bir kişi Muhammed peygamberin dinini inkār ediyordu. Bir gün gelip Han’a dedi ki, bu gece bir *düş gördüm*, Çingiz Han bana dedi ki, Ögedey’e söyle Müslümanları öldürsün.” (ŞT: 116).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *tüş* kelimesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘düş, rüya’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 677). Eski Türkçe olan *kör-* fiili ise ‘görmek, bakmak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 363). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘rüya gör-’ birlikteliği *tül kör-* (Wilkens, 2021, s. 771) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *tüş kör-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ bu *tüş körse* yörme bilü bilmeyü
neteg yörse tüşni bolur anlayu

“Rüya görünce, onu bilir-bilmez yormamalı; rüya nasıl yorulursa, öyle çıkar.” (KB: 6021).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *tüş kör-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Tüş kör-* ifadesi “düş görmek, rüya görmek” anlamında kullanılan bir söz grubudur. Rüya, bilinçaltındaki duyguların ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Günlük hayatta sıklıkla kullanılan bir eşdizim yapısıdır.

► *vākı ‘a kör-* “rüya görmek”

→ (408) Çingiz Hān Hıtāy üstige yörügende bir *vākı ‘a körüp* andın ‘acāyib qorqup erdi. Öziniñ yakında ölerin cezm kılıp erdi, nāgāh Hān haste boldı.

“Çingiz Han Hıtay üstüne yürüdüğünde bir *rüya görmüş*, ondan çok korkmuştu. Kendisinin yakında öleceğini düşündü. Han, ansızın hasta oldu.” (ŞT: 112).

❧ *Vākı ‘a kör-* “rüya görmek” anlamına gelmektedir. Çingiz Han’ın ansızın hastalanması rüyanın etkisi altında kaldığını da göstermektedir.

► *zulm kör-* “zulüm görmek”

→ (409) Ürgenç halkı aytdı el-ḥamdü li’llāhi Şāh İsmāil teg pādīşāhımız bar taht üstinde turur. Tamām ‘Irāk ve Ḥorāsān anıñ qolında, sen kelgeli tört beş yıl boldı sendin hēç zūr u *zulm kör*genimiz yok.

“Ürgenç halı ‘Tanrı’ya şükürler olsun tahtta Şah İsmail gibi bir padişahımız var. Bütün Irak ve Horasan onu elinde, sen geleli dört-beş yıl oldu, senden hiç *zulüm gördüğümüz* yok.” (ŞT: 148).

❧ *Zulm kör-* “eziyet edilmek, zulüm görmek” (Ünlü, 2013: 1283) anlamında kullanılmaktadır. Eziyet, kişinin kötü muameleyle karşı karşıya kalması gibi olumsuz durumları içermektedir. Metinde halkın Şah İsmail’in hükümdarlığından memnun oldukları ve yıllardır süren yönetim sürecinde eziyet görmedikleri ifade edilmiştir.

Körgüz- “gözükmek, göstermek”

► *iştigāl körgüz-* “meşgul olmak”

→ (410) Herāyine kim mülāyim ṭab‘lık āzādeler, belki kābil-i fehm ü zihnlık şeh-zādeler bu şerif ‘ilmğa *iştigāl körgüz*edürler...

“Her ne kadar yumuşak yaradılışlı āzādeler ve anlayış ve idrāk sahibi şehzādeler bu şerefli ilme *meşgul* olmuşlarsa da ...” (ME: 61).

→ (411) Ve delk ḥādimplığı ṭarīkın çün kişi andın yaḥşırak bilmes irdi. Ve özi hem hekīm-şive kişi irdi, iltifāt kılıp ol emrga *iştigāl körgüz*ür irdi.

“Ovuşturma usulünü ondan daha iyi bilen kişi yok idi, kendisi hem hekim edalı kişi idi, hatır sorup o işe *meşgul* oldu.” (HPM: 114).

☞ Metin bağlamında sıkça geçen *iştigāl körgüz-* eşdizimi isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır. Yukarıdaki metinlerinde *iştigāl körgüz-* eşdizimliliği aynı anlamda görülmektedir. Bağlamda benzer kullanımların olduğunu görmekteyiz. *Meşgûl bol-* ve *meşgûlluk kıl-* örnekleri benzer kullanımlardır.

► *sa'y körgüz-* “gayret etmek, gayret göstermek, çalışmak”

→ (412) Ol dakîk fende kūşîş ve *sa'y körgüzüp* daḥl-i tamām ve mahāret-i mā-lā-
kelām tapıp irdi.

“O ince fende çaba ve *gayret gösterip* tam mânasıyla nüfuz ve söz götürmez maharet kazanmıştı.” (HPM: 103).

☞ *Sa'y körgüz-* ifadesi “gayret etmek, gayret göstermek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Örnekte kişinin ayrıntılara önem vererek kendini geliştirdiğini ve sorgulanamaz düzeyde maharet kazandığını ifade etmektedir. Bu yapıya günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır.

Oķu- “okumak”

► *du'ā oķu-* “dua etmek”

→ (413) Özi Ögedeyniñ yanında erdi Molla Sekkâki anıñ nedimi erdi. Bir kün Sekkâkî *du'ā oķup* bir leşker körgüzdi kim ol leşkerniñ özi ve silāhı otdın erdi.

“Kendisi Ögedey’in yanındaydı, Molla Sekkâkî onun meclis arkadaşıydı. Bir gün Sekkâkî *dua ederken* ona kendisi ve silahı ateşten bir asker gösterdi.” (ŞT: 121).

☞ *Du'ā oķu-* “dua etmek” anlamına gelen bir söz öbeğidir. *Du'ā oķu-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla dini alanda ve günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bu eylem yukarıdaki örnekte Molla Sekkâkî’nin dini ritüellere önem verdiğini ifade etmek için kullanılan bir eşdizim yapısıdır.

► *fātiha oğu*- “fatiha suresini okuyarak ölmüş kimsenin ruhuna bağışlamak”

→ (414) İsticāzedin songra *fātiha oğup* ruḥṣat birdiler, dağı koyunlarıdın bir cüz çıkarıp fakīrga ‘ināyet kıldılar.

“Talepte bulunduktan sonra *fatiha okuyup* ruhsat verdiler ve koyunlarından bir cüz çıkarıp fakire bağışladılar.” (HM: 36).

→ (415) Anıñ öyüyige bar tirik bolsa ḥaṭṭın alıp kel ölgen bolsa meniñ üçün *fātiha oğu*. Eger munı kılmasañ sangā sūtümni baḥil kılman tēdi.

“Onun evine git, yaşıyorsa mektubumu alıp gel, ölmüşse benim için *fatiha oku*, eğer bunu yapmasan sūtümü sana helal etmem, dedi.” (ŞT: 210).

→ (416) ... taķı ol kim bir kūn bir kiři bu kitābnı oğup bilmegenini bilse bizning rūḥımızge *fātiha oğugay* tidük taķı kitābnı aytmaķķa rücū kılduk.

“... ve ayrıca bu kitabı okuyan bir kişinin bilmediklerini öğrenerek bizim ruhumuza *fatiha okuyacağını*, kitabı anlatmaya başladık.” (ŞT, 1996: 110).

✎ *Fātiha oğu*- birlikteliği “fatiha suresini okumak” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Yukarıdaki metinlerinde *fātiha oğu*- eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. *Fātiha oğu*- birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla dini alanda ve günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır.

► *namaz oğu*- “namaz kılmak”

→ (417) Andın soñ her künde beş vaķt *namaz oğup* Tenrige bendelik kıılır-miz tēdiler. Anı hem yaḥşı kördi, andın soñ on bir ay aşnı her vaķtda ḥāhlasaķ yērmiz ammā bir ay күndüz aş yēmesmiz ammā kēçe yērmiz tēdiler, munı hem ḥoş kördi.

“Ondan sonra her gün beş vakit *namaz kılp* Tanrı’ya kulluk ederiz dediler. Çingiz Han bunu da beğendi. Ondan sonra on bir ay aş her zaman istediğimiz zaman yeriz ama bir ay gündüz yemek yemeyiz, ama gece yeriz dediler, bunu da beğendi.” (ŞT: 111).

✎ *Namaz oğu*- “namaz kılmak” anlamında kullanılan bir birlikteliktir. *Namaz oğu*- birleşimiyle oluşturulan bu yapıyla dini alanda ve günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır. Namaz, kişinin Allah’a yönelik bağlılığını, saygısını ve duygusal

yakınlığını ifade etmektedir. Yukarıdaki örnekte insanların düzenli olarak namaz kıldıkları ifade edilmiştir. Çingiz Han'ın ise bu durumu beğenmesi onun dinî hoşgörüsünü ortaya koymaktadır.

Oltur- “oturmak, ikamet etmek”

► *tahtga oltur*- “tahta oturmak”

→ (418) Emdi men ölgendin soñ Kün Hān meniñ *tahtımda oltursun*.

“Şimdi ben öldükten sonra Kün Han *tahtımda otursun*.” (ŞT: 51).

→ (419) Oğuz Hān atası *tahtında olturdu*.

“Oğuz Han, babasının *tahtına oturdu*.” (ŞT, 1996: 130).

→ (420) ... Sultān Muḥammed Mīrzā ve Bābur Mīrzā, bir biridin sonğra müte‘āķib ki saltanat *tahtıga olturupdurlar*... (HSHB: 92-93).

“... Sultan Muhammed Mirza ve Babür Mirza, birbirinden sonra saltanat *tahtına oturmuşlardır* ...”

☞ *Tahtga oltur*- birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “tahta oturmak, yönetimi ele almak” anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır. Terimin yukarıdaki örneklerde olduğu gibi farklı bağlamlarda kullanımının geniş olduğunu gözlemlemekteyiz.

Öt- “feragat edip vazgeçmek, gitmek, ayrılmak”

► *dünyādn öt*- “dünyadan göçmek”

→ (421) Andın barıp Şām memleketini aldı taķı tokķuz yıl pādīşāhlıķ kılıp *dünyādn ötdi*.

“Oradan ayrılıp Şam ülkesini aldı ve dokuz yıl padişahlık yapıp *dünyadan göçtü*.” (ŞT: 130).

☞ *Dünyādn öt*- ifadesi “dünyadan göçmek” anlamında kullanılmıştır. Bu birliktelikte “dünya” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Göçmek” anlamına

gelen *öt-* fiili ise daha spesifik bir anlam kazanarak farklı bir boyuta geçmiştir. Yukarıdaki örnekte kişinin dünya hayatını tamamlayarak yaşama veda ettiği ifade edilmiştir.

Ötker-“geçirmek, devam ettirmek; ezberden okumak”

► *kılıçdın ötker-* “kılıçtan geçirmek”

→ (422) Uluğlarınıñ barçasını *kılıçdın ötkerdi* ve kiçiklerni bende kıldı.

“Moğol ulularının hepsini *kılıçtan geçirdi*, küçüklerini esir alıp köle yaptılar.” (ŞT: 55).

↻ *Kılıçdın ötker-* birlikteliği “kılıçtan geçirmek” anlamına gelen bir söz grubunu temsil etmektedir. Örnekte Moğol ulularının topluca öldürülmesi söz konusudur. Bu birliktelik metin bağlamında bir defa kullanılan bir eşdizim yapısıdır.

Öyür- “çevirmek, döndürmek”

► *yüz öyür-* “yüz çevirmek”

→ (423) Çingiz Hân İrân birlen Tūrān yurtını tamām alıp düşmenlerniñ ba‘zısı ölp ve ba‘zısı kaçqandın soñ Hänniñ qahr u gazañı pest boldı. Bu hâlde Hıtay tarafıdın haber keldi kim Hıtay halkı yav bolup Çingiz Hândın *yüz öyürdi* tēp.

“Çingiz Han İran ile Turan ülkesinin hepsini alınca düşmanlarının bazıları öldü, bazıları kaçtı, bundan sonra Han’ın kahr ve gazabı azaldı. Bu sırada Hıtay tarafından Hıtay halkının düşman olup Çingiz Han’dan *yüz çevirdiği* haberi geldi.” (ŞT: 111).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *yüz* kelimesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘yüz, çehre’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 826). Eski Türkçe olan *ewür-* /*öyür-* fiili ise ‘çevirmek, evirmek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 208). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘yüz çevir-’ birlikteliği *öñi yüzlänip tur-* (Wilkens, 2021, s. 536) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *yüz ewür-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ kiçig kur yégitler bolur ked yiti

kalı yüz ewürse uditur otı

“Genç ve toy yiğitler çok ateşli olurlar; fakat bir *yüz çevirdiler* mi, bu ateşten eser kalmaz.” (KB: 2373).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *yüz öyür-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Yüz öyür-* ifadesi “yüz çevirmek” anlamına gelen bir söz grubudur. *Yüz öyür-* yapısıyla kişinin artık Çingiz Han’ı önemsemediği anlatılmaktadır. Yukarıdaki örnekte Hıtay halkının Çingiz Han’la olan bağlarını kopardıkları ifade edilmiştir. Bağlamda bu eşdizim yapısına karşılık benzer kullanım mevcuttur. *Rû-yı gerdân bol-* örneği burada zikredilebilir.

Sal- “salmak, göndermek, yollamak”

► *savun sal-* “haber göndermek”

→ (424) Oğlan bir yaşığa yètdi erse K̄ara H̄an elge *savun saldı* taķı uluğ toy kılıp at koydı.

“Çocuk bir yaşına basınca Kara Han halka *haber gönderdi* ve büyük bir ziyafet verip ad koydu.” (ŞT: 45).

✎ *Savun sal-* ifadesi “haber göndermek” anlamına gelmektedir. Çocuğa ad koymak birçok kültürde önemli bir olay olarak görülmektedir. Kara Han’da bu özel olayı kutlamak için halka haber göndermiştir. Aynı zamanda çocuğa ad koyarak kutlama yapmak çocuğun adının halkın tarafından benimsenmesini sağlamaktadır.

Sor- “sormak, öğrenmek”

► *‘azā sor-* “başsağlığı dilemek”

→ (425) K̄urretü’l-‘ayn-ı salṭanat muzaffer H̄üseyin Mirzāning Ahmed H̄üseyin atlığ ferzendi Tingri rahmetiğa barganda alar *‘azā sorar* düstür bile Bāğ-ı Sefidқа kilip irdiler.

“Saltanatın göz bebeği, muzaffer Hüseyin Mirza’nın Ahmed Hüseyin adlı oğlu, Tanrı’nın rahmetine vardığında onlar *başsağlığı dileme* âdeti ile Bağ-ı Sefid’e gelmişlerdi.” (HM: 27).

✎ *‘Azā sor-* ifadesi “başsağlığı dilemek” anlamında kullanılmıştır. Bu birliktelikte “baş” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Dilemek” anlamına gelen *sor-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Yukarıdaki örnekte halkın, Ahmed Hüseyin’in vefatı üzerine ailesi ve yakınlarına başsağlığı dileyerek destek oldukları ifade edilmiştir.

Sözle- “söylemek, ifade etmek, beyan etmek”

► söz sözle- “söz söylemek”

→ (426) Takı aytdılar kim bir yaşar oğlannıḡ mundaḡ sözni sözlegenini hiç zamānda hiç kim işitken ve körgen yok turur tip anı ırım itip aytdılar:

“Ayrıca ‘bir yaşındaki çocuğun böyle sözler söylediğini hiçbir devirde hiç kimse işitmiş değildir’ diyerek bunu yorumlayıp şöyle söylediler: ” (ŞT, 1996: 124).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden söz kelimesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘söz’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 535). Yine Eski Türkçe olan sözle- fiili ise ‘söylemek, konuşmak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 536). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘söz söyle-’ birlikteliği sav sözlä- (Wilkens, 2021, s. 591) şeklinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik söz sözle- ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ seniñde uluḡrak sözün sözlese
sözüg barça kodḡu anı tıñlasa

“Senden büyük biri söz söylerken, konuşmağı bırakıp, onu dinlemelisin.” (KB: 4116).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla söz sözle- şeklinde geçtiğini görmekteyiz. Söz sözle- “söz söylemek, konuşmak” anlamında kullanılan bir söz grubudur. Metinde bir yaşındaki çocuğun konuşması insanlar tarafından olağan dışı bir durum olarak değerlendirilmiştir.

► yalğan sözle- “yalan söylemek”

→ (427) Men aytdım beş altı yıl mundın ilgeri Ḥorāsāndın kelgende Ḥüseyn Ḥacınıñ aḡası Ḳurban Ḥacını Ḥabeş Sultān birlen Ėlbars Sultānnı çaḡırta yiberdiñiz ėkkisiniñ ḡaşında yetmişdin artuḡ kişi yok erdi sizge kelip aytdı it başlı sığır ayaklıdın özge barçası yığılpdur tēp sizge yalğan sözlep Ḥıvaḡḡa ḡaçurdı.

“Ben ‘bundan beş altı yıl önce Horasan’dan geldiğinizde Hüseyin Hacı’nın ağabeyi Kurban Hacı’yı Habeş Sultan ile Elbars Sultan’ı çağdırtmak için gönderdiniz. İkisinin yanında yetmişten fazla kişi yoktu. Size gelip ‘İt başlı sığır ayaklıdan başka hepsi toplanmış’ deyip size yalan söyleyerek Hive’ye kaçdırdılar.” (ŞT: 194).

☞ *Yalğan sözle-* ifadesi “yalan söylemek” anlamına gelmektedir. Yalan söylemek, ahlaki olarak yanlış kabul edilen bir davranıştır.

Sür- “sürmek, iyi bir durum içinde olmak”

► *salṭanat sür-* “saltanat sürmek”

→ (428) Çingiz Hānnıñ oğlu Çağatay Hān neslindin Māverāū’n-nehirde tā Kazan Sultān Hānnıñ şehādetigeçe yüz taķı tokkuz yıl *salṭanat* sürdiler, yegirmi bir ten erdiler.

“Maveraün-nehir’de Çingiz Han’ın oğlu Çağatay Han’ın soyundan gelenler ta Kazan Sultan Han’ın şehit olmasına kadar yüz dokuz yıl *saltanat* sürdüler, hepsi yirmi bir kişiydi.” (ŞT: 123).

☞ *Salṭanat sür-* ifadesi “saltanat sürmek” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “saltanat” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Sürmek” anlamına gelen *sür-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Yukarıdaki örnekte topluluğun uzun süre saltanat sürdükleri ifade edilmiştir.

Tap- “tapmak, bulmak, kaybolanı bulmak”

► *haber tap-* “haber bulmak, haber almak”

→ (429) Çağatay Hān taķı Mekkār barıp ol yurtlarını harāb kılıp halknı olca ve esir kılıp Sultān Celāle’-d-dindin hēç *haber tap*may Buḥāra ve Taşkend ve Semerkand tarafıge kaytdı.

“Çağatay Han da Mekran’a gidip o yurtları harab edip yağmalayıp ve halkını esir ederek Sultan Celeleddin’den hiç *haber* alamadan geri dönüp Buhara, Taşkent ve Semerkand tarafına gitti.” (ŞT: 111).

→ (430) ... bu kün sindin *haber tapa* almaduķ. (HSHB: 93).

“... bugün senden *haber* alamadık.”

→ (431) Bu fakırning hālídın *haber tap*ķandın songra bir kün qadem rence kılıp olca kâ’ide-i şefkat u yârlıg ve tarıķ-ı maḥabbet ü ğam-^vh^vârlıgđur, becā kiltürü irdi, anğaç ki maraz def boldı.

“Bu fakirin halinden *haber* aldıktan sonra bir gün zahmete girip şefkat ve dostluk kaidesi ile sevgi ve dostluk gereğini öylesine yerine getirir idi ki hastalık kayboldu.” (HPM: 114).

☞ Yukarıdaki metinlerinde *haber tap*- eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan *haber almak* yapısı, “belirli bir konu hakkında bilgi edinmek” anlamına gelmektedir.

► *hayāt tap*- “hayat bulmak”

→ (432) Ve bu mücmel tafşili budur kim Nūḥ ‘aleyhi’s-selām Ṭūfān teşvîridin necāt ve anıng mehlekesidin *hayāt taptı*. ‘Ālem ma‘mûreside beşer cinsidin āşār ve insān nev‘idin nümû-dār kalmaydur irdi.

“Bunun kısaca açıklaması şöyledir: Nuh as. Tufan felâketinden kurtulup da olayın geçtiği yerde *hayat buldu*ğunda, dünyanın mâmure yerlerinde ne beşer cinsinden bir iz ne de insan türünden bir örnek kalmıştı.” (ML: 168).

☞ *Hayāt tap*- birlikteliği “hayat bulmak” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “hayat” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Bulmak” anlamına gelen *tap*- fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Söz konusu olan bu terim, felaketin ardından yaşamın yeniden canlandığını ifade etmek için kullanılmıştır.

► *karār tap*- “karar(a) varmak, karar kılınmak”

→ (433) Barça ittifāk bile ayttılar kim ḥazret-i maḥdūm ‘ālem efāzılıning ḥakemi belki ḥākimidür. Alarnı müselleṃ tutmas kişi yoktur. Çün söz munga *karār taptı*.

“Hepsi ittifakla âlem fazıllarının hakemi ve hatta hâkimi efendimiz hazretlerini söylediler. Kendilerini seçmeyen kişi yoktur. Böylece *karara* varıldı.” (HM: 26).

☞ *Karār tap*- birlikteliği “karar etmek; karar kılınmak” (Ünlü, 2013, s. 583) anlamına gelen bir söz grubudur. Bağlamda bahsedilen varmak yapısı herhangi bir yere gitmek demek değildir. Karara varmak, “herhangi bir konuda bir sonuca ulaşmak” anlamına gelmektedir.

► *ruhşat tap*- “izin almak”

→ (434) Mundın soñ Çingiz Hänniñ elçileri Sultāndın Muḥammeddin *ruhşat tapıp* kaytıp Hān-ı kişveristānnıñ *hizmetiğa* bardılar.

“Bundan sonra Çingiz Han’ın elçileri Sultan’dan *izin* alarak Cihan Hanı’nın huzuruna gittiler.” (ŞT: 91).

✎ Bağlamda bir kez kullanılan *ruhşat tap*- ifadesi “izin almak” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Bu eşdizim yapısıyla günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır. Eylem, Cihan Han’ın huzuruna çıkmak için gerçekleştirilen adımı ifade etmektedir.

► *vefāt tap*- “vefat etmek, ölmek”

→ (435) Ol *vefāt tap*ğandın soñ anıñ Taymac atlı oğlu bar erdi anı pādīşāh kıldılar.

“O *vefat* ettikten sonra onun Taymac adlı oğlu vardı, onu padişah yaptılar.” (ŞT: 72).

→ (436) Aşın aşap ve yaşın yaşap uzak ‘ömr tapıp *vefāt tap*dı.

“Aşını yiyip, yaşını yaşayıp uzun bir ömür sürüp öldü.” (ŞT, 1996: 171).

✎ *Vefāt tap*- birlikteliği “ölmek, vefat etmek” (Ünlü, 2013: 1210) anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “vefat” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Etmek” anlamına gelen *tap*- fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Bağlamda benzer kullanımın olduğunu görmekteyiz. *Vefāt bol*- örneği burada zikredilebilir.

► *zārār tap*- “zarar görmek”

→ (437) Çorlık inisini ayadı taķı köñlindin aytdı: Munı andağ atayın qorqsun ammā *zārār tap*masun, kulağında uluğ halkası bar erdi anı qaşd kılıp atdı, ok halkanıñ içindin ötüp kētdi.

“Çorlık kardeşini korudu ve içinden şöyle dedi: Bunu öyle atayım ki, korksun ama *zarar* görmesin, kulağında büyük halkası vardı, onu hedefleyip attı, ok halkanın içinden geçip gitti.” (ŞT: 67).

➤ *Žārar tap-* birlikteliği “zarar görmek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelikte “zarar” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Görmek” anlamına gelen *tap-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. *Žārar tap-* birlikteliğiyle oluşturulan bu yapıyla günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır.

► *zevk tap-* “zevk almak, zevk bulmak”

→ (438) Her kişi susuz bolsa ħ^vāh qarı ħ^vāh yigit su içkeç ‘atşı def’ bolup *zevk tapar*. (HSHB: 104).

“İster yaşlı ister yigit her kişi susuz olsa su içince susuzluğu son bularak *zevk alacak*.”

➤ Bağlamda bir kez kullanılan *zevk tap-* ifadesi “zevk almak, zevk bulmak” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki örnekte bu kullanım temel ihtiyacın karşılanması ile yaşanan sevinci ifade etmektedir.

Tart- “çekmek; ah çekmek, inlemek, darlanmak”

► *ëmgek tart-* “eziyet çekmek”

→ (439) Börkeni tapduķ tēp Hān ve eşik ħalkının barçası tanurlar erdi. Hān, bu Börke ermes. Börkeniñ Mönesi turur tēdi taķı aytdı ne üçün men Börke-men tēdiñ sen Möneseñ. Bey aytdı köp tuzın içip *ëmgekin tartıp* bir yerde ösüp erdim. Anı izlep yörügen kişiler meniñ üstümge yığılsunlar.

“Han ve Eşik halkının hepsi Börke’yi tanırdı. Han ‘bu Börke değil, Börke’nin Mönesidir’ dedi ve devam etti ‘niçin ben Börke’yim dedin? Sen Möneseñ. Bey (ben onun) çok yemeğini yiyip çorbasını içip *eziyetini çekip* onunla aynı yerde büyüdüm, onu arayan kişiler benim yanıma toplansınlar.” (ŞT: 145).

➤ *Ëmgek tart-* birlikteliği “eziyet çekmek” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “eziyet” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Çekmek” anlamına gelen *tart-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. *Ëmgek tart-* birlikteliğiyle oluşturulan bu yapıyla günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır.

► *kıyın tart-* “zahmet çekmek”

→ (440) Ve alar ta‘ahhüd kılğandın songra kaçtı, az fırsatda on on biş küнге tartmadı kim tutuldu ve ‘azīm *kıyınlar tarttı*.

“Ve onlar kefilliği kabul ettikten sonra kaçtı, kısa zamanda, on on beş güne varmadı, yakalandı ve büyük *zahmetler çekti*.” (HM: 70).

↻ Bağlamda bir kez kullanılan ‘*kıyın tart-*’ ifadesi “zahmet çekmek” anlamına gelmektedir. Metinde kefilliği kabul eden kişinin kaçtıktan sonra kısa süre içinde yakalanarak büyük zahmetlere katlandığı ifade edilmiştir.

► *pış-keş tart-* “hediye vermek”

→ (441) Ol sebebdin Coçi Hān Hārezmni alğandın sonj hānnıñ bu söziğe nāmūs kılıp deşt-i Kıpçak barıp deştiniñ tamām elini öziğe musahhar kılıp avlap ve kuşlap yörüp erdi kim atasınıñ elçisi kelip atasınıñ aytğan sözlerin aytğandın sonj Coçi Hān tamām leşkeri birlen atlanıp deştiniñ tamām cānverlerin aldığa salıp kelip atasığa koşuldı taķı köp *pış-keşler tartdı* ve atdın yüz miñ at pış-keş kıldı.

“Bu nedenle Çoci Han Harezmi’i aldıktan sonra Han’ın bu özünü namus bilip Deşt-i Kıpçak’a gidip bozkırın bütün halkını kendisine bağımlı hale getirip av avlayıp kuş vurmaktayken babasının elçisi gelip babasının söylediği sözleri söyledikten sonra Coçi Han bütün askeri ile atlanıp bozkırın bütün hayvanlarını önüne katıp gelip babasına katıldı ve çok *hediye verdi*, yüz bin at hediye verdi.” (ŞT: 112).

↻ *Pış-keş tart-* birlikteliği “hediye vermek” anlamına gelen söz grubunu temsil etmektedir. Bu birliktelikte “hediye” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Vermek” anlamına gelen *tart-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkan bir eşdizim yapısıdır.

► *tığ tart-* “kılıç çekmek”

→ (442) Bu sebebdin halk aña ‘aşı boldılar taķı Tutıb halkıdın Emір Kazğan tēgen Kazan Sultān Hanga *tığ tartdı* bu ēkkisi muķātele kıldılar.

“Bu nedenle halk ona asi oldu ve Tutıb halkından Emiz Kazgan, Kazan Sultan Han’a *kılıç çekti*, bu ikisi savaştılar.” (ŞT: 123).

↻ *Tığ tart-* terimi “kılıç çekmek” anlamına gelmektedir. Örnekte iki taraf arasında anlaşmazlığın başladığı bu yapıyla ifade edilmiştir.

Tıŋla- “dinlemek, kulak vermek”

► *söz tıŋla-* “söz dinlemek”

→ (443) Dın Muhammed Sultān *sözlerin tıŋlamay* atlandı.

“Din Muhammed Sultan onların *sözlerini dinlemeyip* atlandı.” (ŞT: 163).

↻ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *söz* kelimesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘söz’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 535). Yine Eski Türkçe olan *tıŋla-* fiili ise ‘dinlemek’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 617). Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *söz tıŋla-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ méni kördi hâcib *sözüm tıŋladı*
yarağı körü tursu vakti üdi

“Hâcib beni gördü ve *sözlerimi dinledi*; ne yapmak lâzım geldiğini ve ne zaman yapılacağını kendisi tâyin etsin.” (KB: 559).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *söz tıŋla-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Söz tıŋla-* birleşimi metin bağlamında sıkça geçmektedir. Anlamsal olarak “bir kimsenin söylediği sözleri yerine getirmek, verilen talimatlara uymak” anlamına gelen bu yapı isim + fiil birleşiminden oluşmaktadır. *Söz tıŋla-* birlikteliğiyle oluşturulan bu yapıyla günlük hayatta sıklıkla karşılaşılmaktadır.

Tigür- “değdirmek”

► *yüz tigür-* “yüz sürmek”

→ (444) Andak ki devrning erc-mendleri ve ‘ahdning serbülendleri ol hâzretning ‘ālī-şān āstānığa *yüz tigürürler* irdi ve ilticā kiltürürler irdi.

“Öyle ki devrin seçkinleri ve zamanın yüksek makamlıları o hazretin yüksek eşiğine yüz sürerlerdi ve sığınırldı.” (HM: 24).

☞ *Yüz tigür-* birlikteliği “yüz sürmek” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “yüz” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Sürmek” anlamına gelen *tigür-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Yukarıdaki örnekte bu yapı ile kişilerin otoriteye gösterdikleri saygı ifade edilmiştir.

Tile- “dilemek, istemek, temenni etmek”

► *meded tile-* “yardım istemek”

→ (445) Sultān Ġāzi Sultānnın oğlu ‘Ömer Ġāzi Sultān toġuşlı yigit erdi. Buġārāġa barġandın soġ ‘Ubeyd Hān ħizmetide bolup hemişe Hāndın *meded tiler* erdi.

“Sultan Gazi Sultan’ın oğlu Ömer Gazi Sultan cesur bir gençti. Buyara’ya gittikten sonra Ubeyd Han’ın hizmetinde bulundu. Han’dan devamlı *yardım isterdi*.” (ŞT: 161).

☞ Bağlamda bir kez kullanılan *meded tile-* birlikteliği “yardım istemek” anlamına gelmektedir. *Meded tile-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta kullanılmaktadır.

► *ruġşat tile-* “izin istemek”

→ (446) Hācı Muġammed Hān Şāh ‘Abbāsdın *ruġşat tiledi* de aytdı ‘Abdullah Hān ölgendın soġ Özbek ‘Abdu’lmü’min Hānnı öltürtür.

“Hacı Muhammed Han, Şah Abbas’tan *izin istedi* ve Abdullah Han öldükten sonra Özbekler Abdülmümin Han’ı öldürtür.” (ŞT: 188).

☞ *Ruġşat tile-* “izin istemek” anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Örnekte eylemin gerçekleşmesi için Han’dan alınan onay süreci ifade edilmiştir. Bağlamda buna benzer kullanım mevcuttur. *İsticāze kıl-* örneği burada zikredilebilir.

► *tevfik tile-* “başarı dilemek”

→ (447) İmdi Tingri’din *tevfikler tilep* ve ‘azızler rūġıdın istimdād kılıp şurū’ kılılır.

“Şimdi Tanrı’dan *başarı dileyip* azizlerin ruhundan medet umup işe başlayalım.” (ME: 12).

☞ *Tevfîk tile-* “başarı dilemek” anlamında kullanılan bir birlikteliktir. Yukarıdaki örnekte başarı dilemek yapısı insanlar için temenni de bulunmak anlamında değildir. Burada kişi Tanrı’dan başarı dileyerek aslında Tanrı’dan yardım istemektedir. *Tevfîk tile-* birleşimiyle oluşturulan bu yapıya günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır.

Tök- “dökmek, saçmak; akıtmak”

► *şūrābe tök-* “gözyaşı dökmek, ağlamak”

→ (448) ... hay hay yığlap telh telh *şūrābeler tökü*p bir zamān oturup...

“... hay hay (diye yüksek sesle) ağlayıp acı acı *gözyaşları dökü*p bir süre oturup ...” (HM: 72).

→ (449) Bu hāldın sultān-ı şāhib-kırān mizācıda ğarīb endūh ve ıztırāb tüşüp ğayet-i hüzn ü melāletdin telh telh *şūrābe tökü*p hay hay yığladılar.

“Bu halden Sultan-ı sahib-kırān mizacında garip üzüntü ve ızdırap meydana gelip hüzn ve kederinin çokluğundan acı acı *gözyaşı dökü*p inleyerek ağladılar.” (HPM: 118).

☞ Yukarıdaki metinlerinde *şūrābe tök-* eşdizimliliği aynı anlamda kullanılmıştır. Günlük hayatta sıklıkla karşılaşılan *gözyaşı dökmek* yapısı duygusal tepkilerin dışarıya yansıtılması anlamına gelmektedir.

Tur- “durmak, beklemek; kalkmak”

► *bitiy tur-* “yazıya geçirmek”

→ (450) Kitāb aytğan muşannifler *bitiy tur*ğan kâtibler êkkisi hem Tācık turur, ne Moğol tilini bilürler ve ne Türk tilini bilür.

“Kitabı düzenleyen musannifler de *yazıya geçiren* kâtipler de ikisi de Tacik’tir; ne Moğolcayı bilirler ne de Türk dilini bilirler.” (ŞT: 58).

☞ *Bitiy tur-* birlikteliği “yazıya geçirmek” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “yazı” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Geçirmek” anlamına gelen *tur-* fiili

ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Yukarıdaki örnekte yazıya geçirme sürecinin nasıl gerçekleştiğine dair bilgiler verilmektedir.

Tut- “tutmak, elde etmek, hesap etmek”

► *at tut-* “ad almak”

→ (451) Her kim birisin alıp kētdi ve Moğoldın kişi kalmadı kalganı hem kişinin eşikige bende boldı hācesi ne elde bolsa anı *atın tutdı*.

“Her biri, birisini alıp gitti ve Moğollardan kimse kalmadı, kalanı da birisinin kapısına köle oldu, efendisi hangi halktansa onun *adını aldı*.” (ŞT: 55).

✎ *At tut-* ifadesi “ad almak” anlamına gelen söz grubudur. Metinde Moğol istilasının ardından kimsenin kalmadığı ve yoğun şekilde insanların köleleştirildiği ifade edilmiştir.

► *‘azā tut-* “yas tutmak”

→ (452) Kubilay Hān Toluy Hānnıñ törtünçi oğlu turur. Menü Hān ölgende Hıṭāyda erdi nāgāh Menü Hānnıñ ölgenin Hıṭāyda eşitdi taķı köp *‘azālar tutdı*.

“Kubilay Han Toluy Han’ın dördüncü oğludur. Menü Han öldüğünde Hıṭay’daydı. Menü Han’ın aniden öldüğünü duydu ve uzun süre *yas tuttu*.” (ŞT: 120).

→ (453) Ol vefāt tapdı irse Buğra Hān uluğ *‘azā tutdı*.

“O öldüğünde Buğra Han büyük *yas tuttu*.” (ŞT, 1996: 186).

✎ *Azā tut-* birleşimi metin bağlamında toplam iki defa geçmektedir. Yas elde tutulan bir unsur değildir. Anlamsal olarak “üzülmek ve üzüntüyü bazı davranışlara yansıtmak” anlamlarına gelen bu yapı yaşanan kayıp sonucu acının derinliğini ifade etmek için kullanılmıştır. İnsanlar, üzüntü ve kayıplarını çeşitli davranışlarla ifade ederler. Bu ifade ise duyguların dışa vurulmasıdır.

► *‘azíz tut-* “değer vermek”

→ (454) Yana biri şefkāt-ı müfrit ki barça rindlerini *‘azíz tut* kaylar... (HSHB: 96).

“Yine biri aşırı şefkatli ki bütün kalender kimselere *değer* verecek ...”

✎ ‘*Aziz tut-* birlikteliği “değer vermek, değer verilmek” (Ünlü, 2013: 84) anlamlarında kullanılan bir söz grubudur. Birine değer vermek çok özel bir duygudur. Kişiye beraberinde güven duygusunu da kazandırmaktadır. Önceki örneklerde de benzer kullanımların olduğunu gözlemlemekteyiz. *Revāc bër-, i ‘tibār kıl-, ve ‘izzet kıl-* örnekleri benzer kullanımlardır.

► *himmet tut-* “gayret etmek”

→ (455) ... alarınġ müdde‘āsıġa kim Tinġri yolıġa kirmek irdi, *himmetler tutar* irdi. (HSHB: 98).

“... onların iddiası Tanrı yoluna girmektir, *gayret ederlerdi.*”

✎ *Himmet tut-* “gayret etmek, gayret göstermek” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “gayret” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Etmek” anlamına gelen *tut-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Burada gösterilen gayret dini alanda karşımıza çıkmaktadır.

► *kulağ tut-* “kulak vermek”

→ (456) Yana ġamse belki Heft-evrenglerining köpregin muġābele düstürı bile alar oġuġanda *kulağ tutulupdur* ya *kulağ tutġuçılar* mededi üçün alar mecliside oġuluptur.

“Yine bir başkası, Hamse hatta Heft-Evreng’lerinin çoğunu karşılaştırma için onlar okuduġunda *kulak verilmiştir* veya dinleyicilere yardım için onların meclisinde okunmuştur.” (HM: 70).

✎ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *kulağ* kelimesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘kulak’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 375). Yine Eski Türkçe olan *tut-* fiili ise ‘vermek, tutmak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 661). Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *kulak tut-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ bularda talusın ayayın saña
kisi alġu erse *kulak tut* maña

“Bunlardan hangisinin daha iyi olduğunu sana söyleyeyim; evlenmek istersen, bana *kulak ver.*” (KB: 4490).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *kulak tut-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Kulak tut-* “kulak vermek” (Ünlü, 2013, s. 666) anlamında kullanılan bir söz grubudur. Yukarıdaki örnekte metinlerin karşılaştırılması için kişilerin dikkatlice dinledikleri belirtilmiştir. Buradan hareketle bu kullanım mecâzi anlamda oluşturulmuş bir yapıdadır.

► *maşhara tut-* “alaya almak”

→ (457) Save eli ‘aqlsızlık kılıp *maşhara tutup* Moğolları söke başladılar.

“Save halkı akılsızlık edip Moğolları *alaya alıp* sövmeye başladılar.” (ŞT: 104).

↻ *Maşhara tut-* “alaya almak” anlamına gelmektedir. Alaya almak etik olmayan bir davranıştır. İnsanlar arasında özsaygının zedelenmesine yol açabilir. Bağlamda halkın Moğollarla ilgili küçümseyici şekilde tavır sergiledikleri izah edilmiştir.

► *mātem tut-* “matem tutmak, yas tutmak”

→ (458) Ve erkān-ı devletdin ‘ālī-miḳdār ümerā ve zevi’l-ıktidār vüzerā ve şāhib-i temkīn içkiler ve huşūsiyyet-āyın çihreler ve sāyir işik ili ki barça Pehlevānga yār u hevādār irdiler, bī-ihtiyār sügvārılığ resmini becā kiltürüp özni *mātemi tuttılar*.

“Devlet ileri gelenlerinden yüce emirler, iktidar sahibi vezirler, ağır başlı saray vazifelileri, husûsiyet sahibi sîmalar ve diğer eşik ehli ki hep Pehlivan’a dost ve arkadaş idiler, elde olmadan üzüntüye gömülüp *matem tuttular*.” (HPM: 118).

↻ *Mātem tut-* birlikteliği “matem tutmak, yas tutmak” (Ünlü, 2013, s. 721) anlamlarına gelmektedir. Örnekte Pehlivan’ın ölümü nedeniyle yaşanan derin üzüntü ve yas sürecinin ifade edilmesi için kullanılmıştır.

► *müsellem tut-* “kabul etmek, tasdik etmek”

→ (459) Bir uluğ kişi sordu kim barçanı *müsellem tuttuğ*, ammā sumng zevkı niçük yigitlikdekiçe bolmağay? (HSHB: 104).

“Bir ulu kişi sordu ki hepsini *kabul ettik*, ama suyun zevki niçin yigitlikteki kadar olmayacak?”

→ (460) Ve alar Pehlevān sözlerin *müsellem tutup* mu‘ālecelerin hem ta‘ríf kılurlar irdi.

“Onlar Pehlivan’ın sözlerini doğru *kabul edip* ilaç tavsiyelerini de yerinde ve uygun bulurlardı.” (HPM: 110).

→ (461) Ve köp ma‘nâ-engíz ‘ibārāt ve ta‘miye-āmíz işārāt izāfe kılıp min ki bu fen ehlining mâhirleri *müsellem tutupturlar*.

“(Buna) pek çok mâna yağdıran ibareler ve gizlilikle karışık işaretler kattım ki, bu fen ehlinin mâhirleri de *tasdik etmiştir*.” (ML: 183).

❧ *Müsellem tut-* “kabul etmek, tasdik etmek, doğru bulmak” (Ünlü, 2013, s. 802) anlamına gelmektedir. *Müsellem tut-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Terimin yukarıdaki örneklerde olduğu gibi farklı bağlamlarda kullanım alanının geniş olduğu görülmektedir.

► *rûze tut-* “oruç tutmak”

→ (462) Sultān Maḥmūd Emir Temürni ve anıñ evlādını andağ ‘aziz uluğ tutar erdi kim hêç vechdin Emir Temürniñ ḥâtırığa ğubār olturmas erdi. Kêçe ve kündüz Qurān ve namāz okup ve *rûze tutup* Emír Temürniñ du‘ā-yı devletini kılıp olturur erdi.

“Sultan Mahmud, Emir Temür’ü ve onun evladını öyle aziz tutardı ki Emir Temür’ün hatırına hiçbir şekilde kötü bir şey gelmezdi. Gece-gündüz Kuran okuyup, namaz kılıp, *oruç tutup* Emir Temür’ün devletine dua ederdi.” (ŞT: 124).

❧ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *rûze* kelimesi Farsça kökenli bir kelime olup ‘oruç’ anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2023, s. 1051). Eski Türkçe olan *tut-* fiili ise ‘tutmak’ manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 661). Eski Uygur Türkçesi döneminde ‘oruç tut-’ birlikteliği *baçag tut-* (Wilkins, 2021, s. 135) şeklinde

geçmektedir. Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *rûza^ tut-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ munı barça kodtı özüñ yalñuzun
namâz *rûza^ tuttı* ay kılkı tüzün

“Bütün bunları sen terkettin; tek başına namaz kılıyor ve oruç tutuyorsun, ey asîl tabiatlı.” (KB: 3242).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *rûze tut-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Rûze tut-* terimi “oruç tutmak” (Ünlü, 2013, s. 928) anlamına gelmektedir. İbadet şekli olan bu eylemin metinde sıklıkla gerçekleştirildiği görülmektedir. Oruç manevi hissiyatın yanında vücut için de çok faydalıdır. *Rûze tut-* birleşimiyle oluşturulan bu ifade dini alanda kullanılmaktadır.

► *şoĥbet tut-* “sohbet etmek”

→ (463) ... belki dervîşler ve ehlu’llâh dağı dāyim alarnıñ öyin müşerref kılıp *şoĥbetler tutar* irdi. (HSHB: 95).

“... belki dindar ve dervîşler, her daim onların fikirlerini şerefendirip (onlarla) *sohbetler* ederdi.”

☞ *Şoĥbet tut-* “sohbet etmek” anlamına gelen bir söz grubudur. Burada “sohbet etme” eylemi dindar ve dervîşlerle birlikte gerçekleştirilen muhabbet olarak ifade edilmiştir. Bu eşdizim yapısına günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır.

► *sözünñi tut-* “sözünü tutmak”

→ (464) Eger inileri ve ümerâları *sözünñi tut*masalar özünj anda turğıl taķı maņa ‘arż-dāşt yiberğil. Biz anıñ fikrini kılalı tēp yiberdi.

“Eğer kardeşleri ve emirleri senin *sözünü tut*mazsa kendin orada kal ve bunun çaresine bakmamız için bana bir haber gönder deyip gönderdi.” (ŞT: 133).

☞ Eşdizimi oluşturan sözcüklerden *söz* kelimesi Eski Türkçe bir kelime olup ‘söz’ anlamına gelmektedir (Atalay, 1986, s. 535). Yine Eski Türkçe olan *tut-* fiili ise ‘tutmak’

manasında kullanılmıştır (Atalay, 1986, s. 661). Karahanlı Türkçesi döneminde bu birliktelik *sözi tut-* ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.

→ uluğlar sözin tut yumuş kıl yügür

uluğ *sözi tutsa* tilekke tegir

“Büyüklerin sözünü dinle, hizmetlerine koş; büyüklerin *sözünü tutan*, arzusuna erişir.” (KB: 4179).

Çağatay Türkçesi döneminde ise bu birlikteliğin alıntı yoluyla *söz tut-* şeklinde geçtiğini görmekteyiz. *Sözünü tut-* “sözünü tutmak” anlamına gelen isim + fiil birleşiminden meydana gelmiş bir eşdizim yapısıdır. Bu ifade, verilen sözün yerine getirilmesini ifade etmektedir. Söz tutmak, insanlar arasında güvenin oluşması açısından önemli bir davranıştır.

► *taraf tut-* “taraf tutmak, saf tutmak”

→ (465) Emdi köñlijizge kelmesün kim faķır *taraf tutup* yalğan aytğan bolğay-men veya özümni ğalat ta‘rif êtken bolğay-men.

“Şimdi gönlünüzden bu fakirin *taraf tutarak* yalan söylemiş olacağı ya da kendini yanlış anlattığı düşüncesi geçmesin.” (ŞT: 39).

☞ *Taraf tut-* birlikteliği “taraf tutmak, saf tutmak” anlamlarına gelmektedir. Bu birliktelikte “taraf” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Tutmak” anlamına gelen *tut-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Tarafsızlık, herkesi eşit bir şekilde görmek demektir.

► *ta‘ziyet tut-* “başsağlığı dilemek”

→ (466) Ve şehir eħālîsidin sādāt-ı ‘ālî-şān ve ‘ulemā-i refî‘-mekān ve meşāyih-ı ‘izām ve kuzāt-ı kirām ve ħavāşş u ‘avām mecmū‘ı *ta‘ziyet tutup* libāslarıġa taġyîr birip mersîye ve târîhler aytıp dünyîni özige kara kıldılar.

“Ve şehir halkından yüce seyyidler, mevki sahibi âlimler, ulu şeyhler ve muhterem kadılar, halktan herkes *başsağlığı dileyip* elbiselerini değiştirip, mersiye ve tarihler söyleyip dünyalarını kararttılar.” (HPM: 118).

☞ *Ta'ziet tut-* “başsağlığı dilemek” anlamına gelmektedir. Anlamsal olarak “başsağlığı dilemek” anlamına gelen bu yapı kayıptan dolayı üzüntüyü ifade etmek ve taziye vermek amacıyla kullanılan bir ifadedir. Bu eşdizim yapısına günlük hayatta sıklıkla rastlanmaktadır.

► *yād tut-* “akılda tutmak, hatırlamak”

→ (467) Tanglası bu söz şöhet tutup il *yād tutup* mecālisde naql kılurlar irdi.

“Ertesinde bu durum duyulduğunda halk *akıllarında tutup* meclislerde anlatırlardı.” (HM: 26).

→ (468) Zārūret yüzidin sordum ki bu şi‘rni kaçan *yād tutup* irding?

“Zaruret sebebiyle bu şiiri ne zaman *ezberlediğini* sordum.” (HPM: 116).

→ (469) ... belki köpin *yād tutup* min ve kaçāyid u gāzeliyyātlarının gārāyib u laṭāfetin bilip min. Belki gāribraḫ ve laṭifraḫlarığa tettebbu‘ dağı kılıp min. (ML: 182).

... şüphesiz çoğunu da *hatırda tuttum*. Kaside ve gazellerindeki gariplikleri, ince ve derin mânaları anladı. Daha garip, daha lâtif olanlarını da kesinlikle derinlemesine inceledim.”

☞ *Yād tut-* “akılda tutmak” anlamına gelmektedir. Yukarıdaki örneklerde bu eylem bilginin zihinde muhafaza edilmesini ifade etmek için kullanılmıştır. Terimin yukarıdaki örneklerde olduğu gibi farklı bağlamlarda kullanım alanının geniş olduğu görülmektedir.

► *yol tut-* “yol tutmak, yol kesmek”

→ (470) Ol vaktde Kıpçak ve Alanlar alarnıñ *yolın tutup* turup erdiler.

“O sırada Kıpçak ve Alanlar onların *yolunu kesmişlerdi*.” (ŞT: 106).

☞ *Yol tut-* “yol tutmak, yol kesmek” anlamlarına gelen bir söz grubudur. Yol kesmek, ifadesi ile anlatılmak istenen “birinin geçmesine engel olmak, izin vermemek” gibi davranışların ifade edilmesidir. Bu kullanım mecâzi anlamda oluşturulmuş bir yapıdadır.

Tüş- “düşmek, inmek, uygun gelmek”

► *ting tüş*- “denk düşmek”

→ (471) ‘İbāret andındur ki beyt elfāzın bir biridin ayırğaylar, ol nev‘ kim beytning her miqdārı *ting tüş*key, ol baħrning efā‘ilidin birige kim ol beyt ol baħrda vā‘i‘dür.

“Beyitte yer alan sözlerin birbirinden, beytin bahrinin ef‘ilelerine *denk düş*ecek şekilde ayrılması demektir.” (ME: 30).

✎ Bağlamda bir kez kullanılan *ting tüş*- terimi “denk düşmek” anlamına gelen bir birlikteliktir. Burada “denk düşme” eyleminin beyitler üzerinde gerçekleşmesi istenmektedir. Sözlerin birbirleriyle uyumlu olması beytin daha akıcı olmasını sağlamaktadır.

► *tirik tüş*- “esir düşmek”

→ (472) İş Sultān özge ellerdin *tirik tüş*ken kişini at ve ton bėrip qoya bėrdi. Uyğur Naymandın tüşkenni ‘uqūbet birlen ۆltürdü āħir yaraş kıldılar.

“İş Sultan başka halklardan *esir düş*en kişilere at ve elbise verip serbest bıraktı. Uyğur ve Nayman’dan yakaladıklarını ise işkence ile öldürdü. Sonunda barış yaptılar.” (ŞT: 167).

✎ Bağlamda bir kez kullanılan *tirik tüş*- ifadesi “esir düşmek” anlamına gelmektedir. Birliktelik ile kişinin düşmanlarının eline geçmesi ve özgürlüğünü kaybetme durumu ifade edilmiştir.

► *yolı tüş*- “yolu düşmek”

→ (473) Emdi yaħşısı ol turur biz bir tağnıñ içinde kişiniñ *yolı tüş*mesdey bir yėr izlep tapa körelı tēp mälların haydap tağ içine bardılar.

“Şimdi en iyisi biz bir dağın içinde kimsenin *yolunun düş*meyeceği, kimsenin geçmeyeceği bir yer arayıp bulalım diyerek mallarını güdüp dağ içine gittiler.” (ŞT: 55).

✎ *Yolı tüş*- söz grubu “yolu düşmek” eylemini karşılamaktadır. Örnekte insanların herkesten uzak sakin bir yaşam arayışında oldukları ifade edilmiştir.

Ur- “vurmak, çarpmak”

► *ayrı ur-* “kelepçe takmak”

→ (474) ‘Ali Sultānnıñ anası Hān birlen hemsāl erdi. Muḥammed Ğāzi Sultānnıñ körkli yahşsı sıñili bar erdi anı tāze alıp erdi. Dın Muḥammed Sultānnı bir neçe kün saklağandın soñ qolıǵa *ayrı ur*durdı.

“Ali Sultan’ın annesi Hanla aynı yaşıydı. Muhammed Gazi Sultan’ın güzel, iyi bir kızkardeşi vardı, onu yeni almıştı. Din-Muhammed Sultan’ı birkaç gün sakladıktan sonra eline *kelepçe taktırdı*.” (ŞT: 157).

✎ *Ayrı ur-* birlikteliği “kelepçe takmak” anlamına gelmektedir. Bu birliktelikte “kelepçe” kelimesi sözlüksel anlamını korumaktadır. “Takmak” anlamına gelen *ur-* fiili ise daha özel bir anlam kazanmıştır. Bağlamda kelepçe takarak kişinin özgürlüğünün kısıtlanması söz konusudur.

Üz- “kırmak, kesmek, kökünden çıkarmak”

► *ümíd üz-* “ümit kesmek”

→ (475) Çingiz Hān qayta elçi yiberdi yaraşayın tēp, Oñ Hān yaraşmadı. Yaraşmaqlıqđın *ümíd üz*gendin soñ atlandı. Oñ Hān taqı eşitip qarşu keldi, ékkisi uruşdılar.

“Çingiz Han ‘anlaşalım’ diye tekrar elçi gönderdi. Oñ Han kabul etmedi. Çingiz Han anlamaktan *ümidini kesince* atlandı, Oñ Han da bunu işitip karşı geldi, ikisi savaştılar.” (ŞT: 82).

✎ *Ümíd üz-* “ümit kesmek” anlamına gelen bir söz grubudur. *Ümíd üz-* birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Ümit, kesilip parçalanacak bir unsur değildir. Ümidi kesmek, mecâzi anlamda bir kullanımdır. “Bir şeyin olacağına ihtimal vermemek” anlamında kullanılmıştır.

Yak- “yakmak, tutuşturmak”

► *ot yak-* “ateş yakmak”

→ (476) Ol kün aḥṣāmğaça uruṣtılar, kēçe bolğandın soṅ Moğollar her yērde *ot yaḳ*dılar da taḳı yōriy bērdiler.

“O gün akşama kadar savaştılar, *gece* olduktan sonra Moğollar her yerde *ateş yak*tılar ve yürüyüp gittiler...” (ŞT: 93).

↻ Bağlamda bir kez kullanılan *ot yaḳ*- birlikteliği “ateş yakmak” anlamına gelmektedir. “Ateş yakma” eylemi karanlığa karşı aydınlanma ihtiyacı sonucu gerçekleşmektedir.

Yıḡla- “aḡlamak”

► *zār yıḡla*- “feryat etmek”

→ (477) ... ḡarīb kün irdi kim pādīṣāh *zār yıḡlay*dur irdiler ve alār ḥöd zār zār yıḡlaydur irdiler. (HSHB: 101).

“... garip gündü ki padişah *feryat ediyordu* ve onlar bizzat zar zar ağlıyorlardı.”

↻ *Zār yıḡla*- “feryat etmek” anlamına gelen bir eşdizim yapısıdır. “Feryat etme” eylemi örnekte de olduğu gibi insanların duygusal durumlarını ve zor anlarını karşılamak üzere kullanılan söz grubudur.

Yiber- “göndermek, sevk etmek”

► *ḥaṭṭ yiber*- “mektup göndermek”

→ (478) Çene Noyan Uyğur tili birlen *ḥaṭṭ yiber*di Çingiz Ḥānnıṅ niṣānı bar erdi.

“Çene Noyan Uyğur diliyle bir *mektup gönder*di, üzerinde Çingiz Han’ın nişanı vardı.” (ŞT: 105).

↻ *Ḥaṭṭ yiber*- ifadesi “mektup göndermek” anlamına gelen bir eylemdir. *Ḥaṭṭ yiber*-birleşimiyle oluşan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Burada mektup gönderme eyleminin farklı bir dille yapıldığı izah edilmiştir.

► *leşker yiber*- “asker göndermek”

→ (479) Gāh gāh Hıṭāy birlen yav bolurlar erdi ve Hıṭāy pādīṣāhı *leşker yiberip* öltürtüp çapturtup taķı öziĝe baķındurur erdi.

“Zaman zaman Hıtayla düşman olurlardı ve Hıtay padişahı *asker gönderip* öldürtüp, yağmalatıp kendisine itaat ettirirdi.” (ŞT: 62).

↻ Bağlamda bir kez kullanılan *leşker yiber*- birlikteliĝi “asker göndermek” anlamına gelmektedir. Bu ifade ile toplumlar arasında karmaşıklıkla olduĝu ve düşmanlara karşı nasıl tepki gösterilmesi gerektiĝi vurgulanmıştır.

► *nāme yiber*- “mektup göndermek”

→ (480) Barur kişidin ol ĝazelĝa tettebbu‘ķılıp *nāme yiberip* irdim.

“O gazeli inceleyip gelen kişı ile *mektup göndermiştım*.” (HM: 40).

↻ *Nāme yiber*- terimi “mektup göndermek” anlamına gelmektedir. *Nāme yiber*- birleşimiyle oluşıan bu yapı günlük hayatta sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Eylemi gerçekleştiren kişinin iletişim yolu olarak bu yöntemi tercih ettiĝi ifade edilmiştir. Bağlamda benzer kullanım mevcuttur. *Haṭṭı yiber*- örneĝi burada zikredilebilir.

4. DEĞERLENDİRME

Eşdizimler, dilin yapı taşlarıdır. Dilin öğrenimi ve öğretimi konusunda kullanılan yapıların, etkili ve düzgün bir şekilde kullanılmasına katkı sağlamaktadır. Bu konu uzun yıllar ihmal edilse de son yıllarda ilgi çeken bir çalışma sahası haline gelmiştir. Eşdizimler sadece Türkiye Türkçesi ile sınırlandırılmayıp tarihî metinler incelenirse literatürde bu konuya geniş bir açıdan bakılmasını sağlayabiliriz. Bu nedenle Çağatay Türkçesi döneminin belirlediğimiz bazı nesir eserlerinde eşdizimlilik konusunu inceleyerek bu dönemdeki metinlerin anlam çözümlemelerine katkıda bulunmuş olduk. Bu bölümde tarama sürecinde sıkça karşılaşılan eşdizimli yapıları içeren sözcükler dikkate alınarak bu eşdizimli yapıların bağlama sağladığı katkılara odaklanılmıştır. Eşdizimli yapıların kullanıldığı bağlamlar incelenerek analiz gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde ise şu sözlerin oluşturduğu eşdizimli yapılar değerlendirilmiştir: *āfitāb*, *at*, *emgek*, *haber*, *iş*, *katıg*, *kişi*, *köngül*, *kün*, *namaz*, *niyyet*, *pış-keş*, *ruhşat*, *söz*, *til*, *uluğ*, *vakt*, *yahşı*, *yér*, *yığaç*, *yırak*, *yol*, *yüz*.

Āfitāb

Çağatay Türkçesi metinlerinde *āfitāb* sözcüğü “güneş” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü ise Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *āfitāb* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Āfitāb-ı ‘ārız* ‘güneş gibi parlak yanaklı’ ve *āfitāb u mäh-tāb* ‘güneş ve mehtap’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 13).

Bu çalışmada ise *āfitāb* sözüyle alakalı iki adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Āfitāb* sözcüğünün *isim + isim* ve *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Āfitāb nūri* “güneş ışığı” *isim + isim* yapısında; *āfitāb bat-* “güneş batmak” ise *isim + fiil* yapısında tespit edilen eşdizim örneğidir.

Çağatay Türkçesinde “güneş” sözcüğü yerine Farsça *āfitāb* sözcüğü kullanılmıştır. Tespit edilen eşdizim örneklerinde yalın halini koruyan “güneş” sözcüğü, metinlerde ışığı ve batması yönünden değerlendirilmiştir. *İsim + isim* birlikteliği ile oluşan *āfitāb nūri* yapısının aynı zamanda belirtisiz isim tamlaması niteliğinde olduğunu görmekteyiz. *Nūr* sözcüğü tamlanan unsur iken *āfitāb* sözcüğü ise tamlayan unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

At

Çağatay Türkçesi metinlerinde *at* sözcüğü “ad, isim” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *at* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*At çıkar-* ‘nam salmak, ün kazanmak’, *at kılıl-* ‘ad verilmek, isim konmak’, *at koy-* ‘ad vermek’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 66).

Clauson ise çalışmasında *at* terimini “isim” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 32).

Bu çalışmada ise *at* sözüyle alakalı iki adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *At* sözcüğünün *koy-* ve *tut-* fiilleriyle oluşturduğu eşdizimli yapılar bulunmaktadır. *At koy-* “ad koymak, ad vermek” *isim + fiil* kalıbında; *at tut-* “ad almak” *isim + fiil* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. İncelenen metinler sonucunda Hamsetü'l-Mütehayyir’in adlı eserde geçen *tesmiye kıl-* yapısında da yukarıda anlattığımız eşdizim örneğinin benzeri mevcuttur. *Tesmiye kıl-* birlikteliği “ad vermek” anlamına gelmektedir.

Yeşildal, “ad” kavramıyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: “Dünyadaki tüm varlıklar diğer türdeşlerinden ayrılmak için kendilerine özel adlarla anılırlar. Adlar sayesinde insanlar varlıkları sınıflandırır ve somutlaştırır. Dünyayı algılamaya çalışan ilk insanlar bu sınıflandırma ve somutlaştırma sayesinde kendilerine yabancı gelen varlıkları işaretlemeyi başarmışlardır. Bu bağlamda adlar ilk başlarda bir nişan görevi üstlenmiştir. Adlandırma zaman içerisinde insanlar için yaşamsal bir kolaylık doğurmuştur. Çünkü anlamlandırılıp sınıflandırılmayan ve dolayısıyla da adlandırılmayan her şey ancak kaosa hizmet edecektir. Oysa dünyanın ilk dönemlerinden beri insanlığın çabası kozmosa geçişi başarmaktır.” (Yeşildal, 2018, s. 49).

Ad, insanın etiketidir. Sadece bir kelime olmasından öte derin bir anlam taşımaktadır. Kişinin, nesnenin veya herhangi bir canlının kimliği haline gelen ad unsuru önemli bir semboldür. İnsanlar çevresindeki dünyayı anlamak amacıyla her varlığa ad vermişlerdir. Bundan dolayı ad verme eylemi hayatımızı kolaylaştıran bir unsur haline gelmiştir. Çevremize baktığımızda adsız hiçbir şeyin olmadığını görürüz. Hayvanların, bitkilerin, eşyaların bile adları vardır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesi metinlerinde insanın ad alma veya adlandırılma süreci söz konusu olduğunda bu birliktelikler kullanılmaktadır.

Ėmgek

Çağatay Türkçesi metinlerinde *ëmgek* sözcüğü “emek, sıkıntı, eziyet” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır.

Clauson ise çalışmasında *ëmgek* terimini “acı, ıstırap, dolayısıyla ‘acı, zahmetli çabanın eşlik ettiği her şey’ ve ‘zorlu hareket’, (bir çocuğun) emeklemesi” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 159).

Bu çalışmada ise *ëmgek* sözüyle alakalı üç adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Ėmgek* sözcüğünün *ët-*, *kıl-* ve *tart-* fiilleriyle oluşturduğu eşdizimli yapılar bulunmaktadır. *Ėmgek ët-* “emeği geçmek” isim + fiil kalıbında; *ëmgek kıl-* “emek vermek, emek çekmek” isim + fiil kalıbında; *ëmgek tart-* “eziyet çekmek” isim + fiil kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. “*Ėmgek*” sözcüğü metin bağlamında sıklıkla kullanılmıştır. Günlük hayatta sıklıkla karşılaştığımız “*ëmgek*” sözcüğünün incelenen metinlerde yalın hali ile eşdizimli yapılar oluştururken aynı zamanda sözlük anlamını koruduğunu görmekteyiz. Çağatay Türkçesi metinlerinde “*ëmgek*” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler insanların herhangi bir iş için çaba harcadıkları durumları ifade etmek ve fiziksel, duygusal sıkıntıları dile getirmek amacıyla oluşturulmuştur.

Haber

Çağatay Türkçesi metinlerinde *haber* sözcüğü “haber” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü ise Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *haber* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Haber al-* ‘bilgilenmek, bilgi almak’, *haber ayıt-* ‘haber vermek’, *haber bër-* ‘haber vermek, bilgilendirmek’, *haber bol-* ‘haber verilmek’, *haber kıl-* ‘haber vermek’, *haber kıldur-* ‘haber verdirmek’, *haber kiltür-* ‘haber getirmek’, *haber sor-* ‘haber öğrenmek’, *haber tap-* ‘haber vermek, haber bulmak’, *haber tut-* ‘haber yollamak’, *haber tutul-* ‘haber yollamak’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 418).

Bu çalışmada ise *haber* sözüyle alakalı yedi adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Haber* sözcüğünün *al-*, *bil-*, *tap-*, *bër-*, *kıl-*, *kil-* ve *kel-* fiilleriyle oluşturduğu eşdizimli yapılar bulunmaktadır. *Haber al-* “haber almak, bilgi almak” isim + fiil kalıbında; *haber bil-* “(bir şey hakkında) haber almak” isim + fiil kalıbında; *haber tap-* “haber bulmak, haber almak” isim + fiil kalıbında; *haber bër-* “haber vermek” isim + fiil kalıbında; *haber kıl-* “haber

vermek” *isim + fiil* kalıbında; *haber kil-* “(bir şey hakkında) bilgi ulaşmak, erişmek” *isim + fiil* kalıbında; *haber kel-* “(bir şey hakkında) bilgi ulaşmak” *isim + fiil* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. İncelenen metinler sonucunda Şecere-yi Türk ve Şecere-i Terâkime adlı eserde geçen *savun sal-* ve *cār kıl-* yapısında da yukarıda anlattığımız eşdizim örneğinin benzeri mevcuttur. *Savun sal-* birlikteliği “haber göndermek” anlamına gelirken *cār kıl-* birlikteliği ise “haber vermek” anlamına gelmektedir.

Haber vermek, haber almak veya haber göndermek iletişimde bilgi paylaşımını ifade etmektedir. Günlük yaşamın bir parçası olan ve sıkça karşılaştığımız “haber” sözcüğü ile oluşturulan eşdizimli yapılar geniş bağlamda değerlendirilebilir. Haber vermek, haber almak ya da haber göndermek kişinin çevreyle etkileşimde olma sürecini ifade etmektedir. İnsanların bu şekilde etkileşimde bulunmaları olaylar ve durumlar hakkında güncel kalabilmelerini sağlamaktadır. Çağatay Türkçesi metinlerinde “haber” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler bilgi alışverişini sağlamak, gelişmeleri takip etmek ve toplumsal etkileşimi artırmak amacıyla oluşturulmuştur.

İş

Çağatay Türkçesi metinlerinde *iş* sözcüğü “iş; davranış, hareket, tavır” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *iş* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*İş küc* ‘kar’, *iş küç* ‘uğraş, uğraşı’, *iş açıl-* ‘gereksiz bir durum ortaya çıkmak’, *iş buyur-* ‘görev vermek’, *iş buyurul-* ‘görev verilmek’, *iş ét-* ‘iş yapmak, çalışmak’, *iş kıl-* ‘1. davranmak, hareket etmek, 2. iş yapmak, çalışmak’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 543).

Clauson ise çalışmasında *iş* terimini “iş, emek” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 254).

Bu çalışmada ise *iş* sözüyle alakalı iki adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *İş* sözcüğünün *sıfat + isim* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Katıg iş* “zor iş” ve *yaman iş* “kötü iş” birliktelikleri *sıfat + isim* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir.

İş sözünün incelenen metinlerde yalın hali ile eşdizimli yapılar oluşturduğunu görmekteyiz. Eşdizimli yapılarda kullanılan zor ve kötü sıfatları kendinden sonra gelen ismi niteleyen sözcük olarak kullanılmıştır. *Sıfat + isim* birleşimiyle eşdizimli yapılar oluşturan bu söz aynı zamanda sözlük anlamını kaybederek mecâzi bir anlam kazanmıştır.

Bu dönem metinlerinde “iş” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler emek vermek, zorluklara karşı görevleri her koşulda yerine getirmek amacıyla oluşturulmuştur.

Katıĝ

Çaĝatay Türkçesi metinlerinde *katıĝ* sözcüğü “katı, sert, acımasız” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çaĝatay Türkçesi Sözlüğünde *katıĝ* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Katıĝ bol-* ‘katı ve sert olmak’, *katıĝ kıl-* ‘katılaştırmak, sertleştirmek’ *katıĝrak* ‘daha sert, daha katı’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 592).

Clauson ise çalışmasında *katıĝ* terimini “sert, katı, zor” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 597).

Bu çalışmada ise *katıĝ* sözüyle alakalı iki adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Katıĝ* sözcüğünün *sıfat + isim* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Katıĝ iş* “zor iş” ve *katıĝ köngül* “katı gönül” birliktelikleri *sıfat + isim* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir.

Çaĝatay Türkçesinde genellikle sıfat olarak kullanılan *katıĝ* sözcüğünün sözlük anlamından çıkarak mecâz anlam kazandığı görülmektedir. Dilde yaygın olarak kullanılan *katıĝ köngül* eşdizim yapısı gönlün sert olması bakımından değerlendirilmiştir. İncelenen metinlerde “katı” anlamına sahip olan bu sözcük aynı zamanda tespit edilen eşdizim örneklerinde yalın halini korumaktadır.

Kişi

Çaĝatay Türkçesi metinlerinde *kişi* sözcüğü “kişi, insan” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır.

Clauson ise çalışmasında *kişi* terimini “adam, kişi, insanoğlu” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 752).

Bu çalışmada ise *kişi* sözüyle alakalı altı adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Kişi* sözcüğünün *sıfat + isim* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. ‘*Akıllı kişi* “akıllı kişi” *sıfat + isim* kalıbında; *biligli kişi* “bilgili kişi” *sıfat + isim* kalıbında; *edeplik kişi* “terbiyeli kişi” *sıfat + isim* kalıbında; *hünerlik kişi* “hünerli kişi” *sıfat + isim* kalıbında;

i'tibārlı kişi “güvenilir kişi” *sıfat + isim* kalıbında ve *karı kişi* “yaşlı kişi” *sıfat + isim* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir.

Çeşitli şekillerle bir araya gelen *kişi* sözcüğü kullanıldığı bağlama göre farklı anlamlar kazanmıştır. *Kişi* sözünün incelenen metinlerde yalın hali ile eşdizimli yapılar oluşturduğunu görmekteyiz. Eşdizimli yapılarda kullanılan *akıllı, bilgili, terbiyeli, hünerli, güvenilir* ve *yaşlı* sıfatları kendinden sonra gelen ismi niteleyen sözcük olarak kullanılmıştır. Günlük hayatta sıklıkla karşılaştığımız bu eşdizimli yapılarda *kişi* sözünün farklı şekillerde nitelendirilmesi söz konusudur. Bu dönem metinlerinde “*kişi*” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler kişinin davranışlarını veya karakteristik özelliklerini belirtmek, ön plana çıkartmak amacıyla oluşturulmuştur.

Köngül

Çağatay Türkçesi metinlerinde *köngül* sözcüğü “*kişi, insan*” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *köngül* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Köñül dāğı* ‘gönül yarası’, *köñül derd ü dāğı* ‘gönül derdi ve yanığı’, *köñül dermanı* ‘gönül ilacı, çaresi’, *köñül efgānı* ‘gönül inlemesi, acı çekmesi’, *köñül fikr-i muḥalı* ‘imkânsız, olanaksız düşünce’, *köñül gamı* ‘gönül kedereti, tasası’, *köñül gāreti* ‘gönlü yağmalama’, *köñül ḥadengi* ‘gönlü yaralayan ok’, *köñül ewi* ‘gönül evi’, *köñül hücresi* ‘gönül evi, gönül odası’, *köñül igi* ‘gönül hastalığı’, *köñül ilācı* ‘gönül devası’, *köñül ili* ‘gönül ülkesi, kalb’, *köñül işi* ‘gönül işi’, *köñül kaş u közi* ‘sevgilinin gözü ve kaşı’, *köñül kişveri* ‘gönül ülkesi, kalb’, *köñül memleketi* ‘gönül ülkesi, kalb’, *köñül meyli* ‘aşk, gönül isteğı’, *köñül muradı* ‘gönül isteğı’, *köñül naqdı* ‘en kıymetli şey’, *köñül öyi* ‘gönül evi’, *köñül razı* ‘gönül sırrı’, *köñül saydı* ‘sevgili, gönül çalıcı’, *köñül şerh-i ḥālı* ‘gönlün mevcut durumu, anlatma, açıklama’, *köñül tarlığı* ‘gönül sıkıntısı’, *köñül bağla-* ‘güvenmek’, *köñül bër-* ‘gönül vermek’, *köñül bir-* ‘gönül vermek’, *köñül koy-* ‘gücenmek’, *köñül koyul-* ‘hazırlanmak’, *köñül sal-* ‘gönül vermek’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 656-657).

Clauson ise çalışmasında *köngül* terimini “aslında oldukça değişken çağrışımlara sahip soyut bir kelime, düşünen bir organizasyon olarak ‘zihin’, zihnin ürünü olarak ‘düşünce’ ve benzeri. Daha sora fiziksel anlamda kalp” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 731).

Bu çalışmada ise *köngül* sözüyle alakalı üç adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Köngül* sözcüğünün *sıfat + isim* ve *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Katık*

köngül “katı gönül” *sıfat + isim* kalıbında; *mecrûh köngül* “yaralı gönül” *sıfat + isim* kalıbında; *köngline kel-* “aklına gelmek” *isim + fiil* yapısında tespit edilen eşdizim örneğidir.

Kurnaz’ın kavramla ilgili görüşleri şu şekildedir: “Farsça dil, derûn; Arapça kalb, hatır; Türkçe yürek kelimeleriyle de karşılanan gönül kavramı, Türk edebiyatında sadece divan edebiyatında değil, halk edebiyatı ve dinî-tasavvufî edebiyatta da en çok işlenen konulardan biridir.” (Kurnaz, 1989, s. 150).

Şeyda Güven ise “gönül” kavramını şu şekilde değerlendirmiştir: “Gönül; hassastır, kırılğandır, özeldir, güzeldir. Gönlü güzel olandır insan. Gönül dolusu selam yüklenir bazen. Gönül alırsız, gönül veririz ama gönül satamayız, onca kıymetlidir çünkü. Gönül kırmak, gönül incitmek, Kâbe’yi yıkmaya eşdeğer Yûnus’un bilincinde. “*Dilim, dünyamdır.*” ya da “*Dil, varlığın evidir.*” diyen filozofların bakış açısıyla yaklaşırsak *gönül*, bütün bu duyguların evi olarak nitelendirilebilir.” (Şeyda Güven, 2018, s. 229).

“Gönül” kavramı bir kültür sözcüğüdür. Bu yüzden geniş bir anlam sahiptir. “Gönül” sözcüğü metin bağlamında sıklıkla kullanılmıştır. Gönül, insan duygularının merkezidir bu yüzden soyut bir kavramdır. Tasavvufî düşünceye göre insan kalbinin, gönlünün aynı zamanda Allah’ın mekânı olarak düşünüldüğü görmekteyiz. Bundan dolayıdır ki “gönül” kavramına duygusal boyutta bakmamızın yanı sıra manevi bir boyutta da bakmamız gerekmektedir. *İsim + yönelme durum eki + fiil* yapısıyla oluşturulan *köngline kel-* yapısı Türkiye Türkçesinde “aklına gelmek” şeklinde kullanılmaktadır. Bu eşdizim örneğinde “gönül” sözcüğü doğrudan akıl ile ilişkilendirilmiştir. Burada “gönül” sözcüğünden kastedilenin akıl olduğunu görmekteyiz. Bağlamda “gönül” kimi zaman katı kimi zaman yaralı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kullanım “gönül” kelimesine birçok farklı anlamın yüklendiğini, gönlün farklı şekillerde nitelendirildiğini göstermektedir.

Kün

Çağatay Türkçesi metinlerinde *kün* sözcüğü “gün, güneş” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *kün* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Kün batar-* ‘güneşin batacak tarafı’, *kün batışı* ‘batı’, *kün çıkar-* ‘güneşi doğdurmak’, *kün toğar* ‘gün çıkış tarafı, güneşin doğuşu, doğu’, *kün ötker-* ‘oyalanmak, vakit geçirmek’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 682).

Clauson ise çalışmasında *kün* terimini “aslen ‘güneş’; dolayısıyla gün modern dillerin çoğunda ‘gün’ için kullanılır” şeklinde açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 725).

Bu çalışmada ise *kün* sözüyle alakalı beş adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Kün* sözcüğünün *isim + isim*, *sıfat + isim* ve *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Kıyāmet küni* “kıyamet günü” *isim + isim* kalıbında; *her kün* “her gün” *sıfat + isim* kalıbında; *yaḥṣī kün* “iyi gün” *sıfat + isim* kalıbında; *yaman kün* “kötü gün” *sıfat + isim* kalıbında; *kün bat-* “gün batmak” *isim + fiil* kalıbında yapısında tespit edilen eşdizim örneğidir.

Kün sözcüğü “gün” anlamına gelmektedir. Günlük hayatta sıklıkla karşılaştığımız “gün” sözcüğünün incelenen metinlerde *iyi gün*, *kötü gün* gibi sıfat tamlaması oluşturduğu görülmektedir. *İsim + isim* birlikteliği ile oluşan *kıyāmet küni* yapısının aynı zamanda belirtisiz isim tamlaması niteliğinde olduğunu görmekteyiz. *Kün* sözcüğü tamlanan unsur iken *kıyāmet* sözcüğü ise tamlayan unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Kıyamet günü, bütün insanların yeniden dirilip Allah’ın huzuruna çıkarıldığı gündür.

Namāz

Çağatay Türkçesi metinlerinde *namāz* sözcüğü “namaz” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *namaz* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Namāz it-* ‘namaz kılmak’, *namāz kıl-* ‘namaz kılmak’, *namāz okı-* ‘namaz kılmak’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 822).

Yüksek’ e göre namaz: “imandan sonra en kıymetli ibadet olan, bütün ibadetlerin özünü teşkil eden, Allah’ı anmanın ve şükrün en güzel göstergesi olan, kişiyi hem ruhen hem de bedenen arındıran, Allah’a en yakın olma anını temsil eden, her gün belirli vakitlerde kılınmak sureti ile kişinin hayatını disipline eden bir ibadettir.” (Yüksek, 2018, s. 112).

Bu çalışmada ise *namāz* sözüyle alakalı dört adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Namāz* sözcüğünün *isim + isim* ve *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Namāz-ı şām* “akşam namazı” *isim + isim* kalıbında; *tang namāzı* “sabah namazı” *isim + isim* kalıbında; *namāz vakt* “namaz vakti” *isim + isim* kalıbında; *namāz kıl-* “namaz ibadetini yerine getirmek, namaz kılmak”, *isim + fiil* kalıbında yapısında tespit edilen eşdizim örneğidir.

Bağlamda tespit edilen eşdizim yapılarında “namaz” sözü yalın halini korumaktadır. Taranan eserlerde *namaz* sözcüğünün *kıl-* yardımcı fiiliyle birleştiğini görmekteyiz. *Şām, tang* ve *vaqt* sözcükleri “namazların kılınması için önemli zaman aralıkları” anlamını taşıyan belirtisiz isim tamlamaları oluşturmuştur. Çağatay Türkçesi metinlerinde “namaz” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler öncelikli olarak ibadetin önemini vurgulamak, dinî sorumlulukları yerine getirmek ve ibadetlerin yerine getirilme zamanını belirtmek amacıyla oluşturulmuştur.

Niyet

Çağatay Türkçesi metinlerinde *niyyet* sözcüğü “niyet, kasıt” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır.

Bu çalışmada ise *niyyet* sözüyle alakalı üç adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Niyyet* sözcüğünün *sıfat + isim* ve *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Bed-niyyet* “kötü niyet” *sıfat + isim* kalıbında; *tüz niyyet* “iyi niyet” *sıfat + isim* kalıbında; *niyyet kıl-* “niyet etmek” *isim + fiil* kalıbında yapısında tespit edilen eşdizim örneğidir. İncelenen metinler sonucunda Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi isimli eserde geçen *dahl kıl-* yapısında da yukarıda anlattığımız eşdizim örneğinin benzeri mevcuttur. *Dahl kıl-* birlikteliği “niyet etmek” anlamına gelmektedir.

Niyyet sözcüğü “niyet” anlamına gelmektedir. Günlük hayatta sıklıkla karşılaştığımız “niyet” sözcüğünün incelenen metinlerde *iyi niyet, kötü niyet* gibi sıfat tamlaması oluşturduğu görülmektedir. Bağlamda tespit edilen eşdizim yapılarında “niyet” sözü yalın halini korumaktadır. Taranan eserlerde *niyet* sözcüğünün *kıl-* yardımcı fiiliyle birleştiğini görmekteyiz. Niyet, kişinin içsel olarak taşıdığı amaçtır. İyi niyetli olmak olumlu bir özellikken kötü niyetli olmak olumsuzluk barındırır. Kişinin niyeti, her zaman davranışlarına onun karakterine yansımaktadır. İyi niyetli bir kişi olumlu bakış açısına sahipken kötü niyetli olan kişi olumsuz bakış açısına sahiptir. Niyeti iyi olan kişiler hoşgörü, saygı, dürüstlük gibi karakteristik özelliklere sahiptir. Niyeti kötü olan kişiler saygısız, yalan söyleme, haksızlık yapma gibi etik olmayan davranışlar sergilerler. Dolayısıyla Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde “niyet” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler kişinin belirli bir amacı gerçekleştirmesi yönelik karar alma sürecini ifade ederken aynı zamanda kişinin hangi amaçla adım attığını, düşüncesinin yani niyetinin ne olduğunu ifade etmek amacıyla oluşturulmuştur.

Pîş-keş

Çağatay Türkçesi metinlerinde *pîş-keş* sözcüğü “peşkeş, hediye” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *pîş-keş* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Pîş-keş kıl*- ‘peşkeş çekmek, hediye etmek’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 901).

Bu çalışmada ise *pîş-keş* sözüyle alakalı iki adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Pîş-keş* sözcüğünün *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Pîş-keş tart*- “hediye vermek” *isim + fiil* kalıbında; *pîş-keş al*- “hediye almak” *isim + fiil* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. Bağlamda tespit edilen eşdizim yapılarında “hediye” sözü yalın halini korumaktadır. İncelenen metinler sonucunda Şecere-yi Türk adlı eserde geçen *en ‘ām bër*- yapısında da yukarıda anlattığımız eşdizim örneğinin benzeri mevcuttur. *En ‘ām bër*- birlikteliği “hediye vermek” anlamına gelmektedir.

“Hediye geleneği, bütün kültürlerde görülen evrensel ve işlevsel bir kültür kalıbıdır. İlkel olsun, çağdaş olsun, her kültür bu geleneği yaygın biçimde sürdürmüştür. Çağdaş kültürlerde ise, her fırsatta hediye verip alma daha fazla uygulanma şansına sahip olmuştur. Evrensel olduğu kadar işlevseldir de. Çünkü insan ilişkilerinde yararı görülen gerekli bir uygulama niteliğini göstermektedir.” (Tezcan, 2019, s. 29).

Hediyeleşme için toplumun kültürünü yansıtan önemli bir gelenek dememiz mümkündür. Bu dönem metinlerinde “hediye” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler insanlar arasında duygusal bağ oluşturmak ve bu bağı güçlendirmek, özel günleri kutlamak, en önemlisi karşılıklı ilişkileri pekiştirmek amacıyla oluşturulmuştur. Sosyal ilişkiler açısından önemli bir kavram olan hediyeleşme, duyguların somut şekilde ifade edilmesidir.

Ruḥṣat

Çağatay Türkçesi metinlerinde *ruḥṣat* sözcüğü “izin, müsaade” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *ruḥṣat* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Ruḥṣat-ı ilāhi* ‘ilahi izin’, *ruḥṣat bir*- ‘müsaade etmek, fırsat vermek’, *ruḥṣat tap*- ‘izin almak’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 926).

Bu çalışmada ise *ruḥṣat* sözüyle alakalı dört adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Ruḥṣat* sözcüğünün *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Ruḥṣat al*- “izin almak” *isim + fiil* kalıbında; *ruḥṣat tap*- “izin almak” *isim + fiil* kalıbında; *ruḥṣat bër*-

“izin vermek, müsaade etmek” *isim + fiil* kalıbında; *ruhşat tile-* “izin istemek” *isim + fiil* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. İncelenen metinler sonucunda Hamsetü'l-Mütehayyirîn adlı eserde geçen *isticāze kıl-* yapısında da yukarıda anlattığımız eşdizim örneğinin benzeri mevcuttur. *İsticāze kıl-* birlikteliği “izin istemek” anlamına gelmektedir.

Ruhşat sözcüğü “izin” anlamına gelmektedir. Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde “izin” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler aslında herhangi bir eylemin uygun şekilde gerçekleşmesi için yapılan davranışları ifade etmek, kişinin sınırlarına saygı gösterilmesini sağlamak, sağlıklı ilişkiler oluşturmak amacıyla oluşturulmuştur. Günlük hayatta “izin” kelimesiyle sıklıkla karşılaşırız. Bağlamda tespit edilen eşdizim yapılarında “izin” sözü yalın halini korurken aynı zamanda sözlük anlamını da muhafaza etmiştir. Taranan eserlerde *izin* sözcüğünün *al-*, *tap-*, *bêr-* ve *tile- yardımcı* fiilleriyle birleştiğini görmekteyiz.

Söz

Çağatay Türkçesi metinlerinde söz sözcüğü “söz” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde söz kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “Söz-i *şîrîn* ‘tatlı söz’, *söz kilişi* ‘sözün gelişi’, *söz ayt-* ‘sözlemek, söylemek’, *söz it-* ‘söylemek, konuşmak’, *söz sal-* ‘haber etmek, haber vermek’, *söz sözle-* ‘sözlemek, söylemek’, *söz tutur-* ‘söz verdirmek’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 1004).

Clauson ise çalışmasında söz terimini “çok geniş anlamda ‘konuşulan herhangi bir şey’, tam tercümesi, ‘kelime, konuşma, ifade’ vb.” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 860).

Bu çalışmada ise söz sözüyle alakalı yedi adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. Söz sözcüğünün *sıfat + isim* ve *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Çüçük söz* “tatlı söz” *sıfat + isim* kalıbında; *yağış söz* “güzel söz” *sıfat + isim* kalıbında; *söz tınla-* “söz dinlemek” *isim + fiil* kalıbında; *söz ayt-* “söz söylemek” *isim + fiil* kalıbında; *söz sözle-* “söz söylemek” *isim + fiil* kalıbında; *söz bêr-* “söz vermek” *isim + fiil* kalıbında; *sözünni tut-* “sözünü tutmak” *isim + fiil* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. İncelenen metinler sonucunda Şecere-yi Türk adlı eserde geçen *va‘de kıl-* yapısında da yukarıda anlattığımız eşdizim örneğinin benzeri mevcuttur. *Va‘de kıl-* birlikteliği “söz vermek” anlamına gelmektedir.

Günlük hayatta sıklıkla karşılaştığımız *söz* kelimesinin incelenen metinlerde *tatlı söz*, *güzel söz* gibi sıfat tamlaması oluşturduğu görülmektedir. Güzel sözler, iletişimi daha etkili kıldığı gibi insan ilişkilerini güçlendirme noktasında da oldukça önemlidir. Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde “söz” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler insanların etkileşimde bulunmalarını sağlamak, kişiler arasında güven duygusunu oluşturmak ve olumlu duyguları ifade etmek amacıyla oluşturulmuştur. Taranan eserlerde *söz* sözcüğünün *tıñla-*, *ayt-*, *sözle-*, *bér-*, ve *tut-* yardımcı fiilleriyle birleştiğini görmekteyiz. Bu kullanım *söz* kelimesine birçok farklı anlamın yüklendiğini, sözün farklı şekillerde nitelendirildiğini göstermektedir.

Til

Çağatay Türkçesi metinlerinde *til* sözcüğü “dil” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *til* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: *Til çık-* ‘dil ızzatmak’, *til tégür-* ‘dil uzatmak’, *til tigür-* ‘dil uzatmak’ gibi. (Ünlü, 2013, s. 1127).

Clauson ise çalışmasında *til* terimini “dil” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 489).

Ergin’e göre dil; “insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabi bir vasıta, kendisine mahsus kanunları olan ve ancak bu kanunlar çerçevesinde gelişen canlı bir varlık, temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar sistemi, seslerden örülmüş içtimai bir müessesedir.” (Ergin, 2013, s. 3).

Bu çalışmada ise *til* sözüyle alakalı üç adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Til* sözcüğünün *isim + isim* ve *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Kuş tili* “kuş dili” *isim + isim* kalıbında; *til bil-* “dil bilmek” *isim + fiil* kalıbında; *tili kel-* “dili dönmek” *isim + fiil* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. *İsim + isim* birlikteliği ile oluşan *kuş tili* yapısının aynı zamanda belirtisiz isim tamlaması niteliğinde olduğunu görmekteyiz. *Til* sözcüğü tamlanan unsur iken *kuş* sözcüğü ise tamlayan unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. *İsim + belirtme durum eki + fiil* yapısıyla oluşturulan *tili kel-* yapısı Türkiye Türkçesinde “dili dönmek” şeklinde kullanılmaktadır. Bu eşdizim yapısı mecâzi bir anlama sahiptir. Burada kastedilen dil organının dönmesi değil; kişinin konuşma yetisine sahip olması ya da olmama durumudur.

Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde “dil” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler insanlar arasında iletişimi sağlamak ve güçlendirmek amacıyla oluşturulmuştur. İnsanların en

büyük özelliklerinden biri iletişim kurabilmeleridir. Dil, aynı zamanda milletin kültürel kimliğinin aktarılmasına yardımcı olan bir unsurdur. Bundan dolayıdır ki dil bilmek oldukça önemlidir. Bizlere en büyük etkisi ise farklı kültürlerdeki insanlarla iletişimimizi kolaylaştırmasıdır.

Uluğ

Çağatay Türkçesi metinlerinde *uluğ* sözcüğü “ulu, yüce, büyük, değerli, baş, reis” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *uluğ* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Uluğ bol*- ‘ulu ve yüce olmak’, *uluğrak* ‘daha yüce, daha ulu, daha büyük’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 1183-1184).

Clauson ise çalışmasında *uluğ* terimini “büyük, fiziki ve mecâzi olarak dede (baba) gibi kullanımları da içeren; büyük oğul” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 136).

Bu çalışmada ise *uluğ* sözüyle alakalı beş adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Uluğ* sözcüğünün *sıfat + isim* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Uluğ devlet* “büyük devlet” *sıfat + isim* kalıbında; *uluğ dirâht* “büyük ağaç” *sıfat + isim* kalıbında; *uluğ günâh* “büyük günah” *sıfat + isim* kalıbında; *uluğ pâdişâh* “büyük padişah” *sıfat + isim* kalıbında; *uluğ şehir* “büyük şehir” *sıfat + isim* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir.

Çağatay Türkçesinde genellikle sıfat olarak kullanılan *uluğ* sözü “büyük” anlamına gelmektedir. Farklı bağlamlarda geniş bir kullanımının olduğu gördüğümüz bu ifade eşdizimli yapılarda yalın halini korumuştur. Sözcüğün *uluğ pâdişâh* eşdizim yapısında olduğu gibi bazen yüksek mertebeyi ifade ettiği görülürken bazen de *uluğ dirâht* yapısındaki gibi fiziksel büyüklüğü ifade ettiği görülmektedir. Niteleme görevinde olan *uluğ* sözü kimi zaman sözlük anlamını korurken kimi zaman ise bir araya geldiği unsurlarla mecâzi bir anlam kazanarak farklı boyuta ulaşmıştır.

Vakt

Çağatay Türkçesi metinlerinde *vakt* sözcüğü “çağ, zaman” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *vakt* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Vakt namâznı* ‘namaz vakitleri’, *vakt-i ‘ayş* ‘eğlence zamanı’, *vakt-ı şabûh* ‘sabah vakti’, *vakt ol-* ‘zaman dolmak’, *vakt tüş-* ‘vakti

gelmek, zamanı gelmek’, *vakte* ... ki ‘her ne zaman’ *vaqt-i seher* ‘sabahın ilk ışıklarının görüldüğü an’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 1183-1184).

Bu çalışmada ise *vaqt* sözüyle alakalı dört adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Vaqt* sözcüğünün *isim + isim* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Çāšt vaqtı* “kuşluk vakti” *isim + isim* kalıbında; *namāz vaqt* “namaz vakti” *isim + isim* kalıbında; *seher vaqtı* “seher vakti” *isim + isim* kalıbında; *tūš vaqtı* “öğle vakti” *isim + isim* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. *Vaqt* kelimesiyle oluşan birlikteliklerin aynı zamanda belirtisiz isim tamlaması niteliğinde olduğunu görmekteyiz. Burada *namāz*, *çāšt*, *seher* ve *tūš* sözcükleri tamlayan unsur iken *vaqt* sözcüğü tamlanan unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vaqt kelimesi, zamanın bir parçasıdır. Bu kelime bir işin başlama ve bitiş noktası arasındaki zaman dilimini ifade etmektedir. Tespit ettiğimiz eşdizimlerde *namaz vakti*, *öğle vakti* gibi birlikteliklerin olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda “vakit” sözcüğü ile ibâdetler arasında bir ilişki vardır. Bu nedenle sözcüğün Çağatay Türkçesi metinlerinde dini anlamda sıklıkla kullanıldığını söyleyebiliriz. Eşdizim örneklerindeki ibâdetlerin yapılması vaktin gelmesine bağlıdır. İbâdetlerin belirli vakitlerde yerine getirilmesi gerekmektedir. “Vakit” kavramı hepimiz için önemli bir kavramdır. Geçmişle ya da gelecekle ilgilenmeden şu an ki vakte odaklanmamız gerekmektedir. Çünkü vakit yani zaman akıp giden bir unsurdur. Öyle hızlı geçer ki ne durdurabiliriz ne de ilerlemesine engel olabiliriz. Nasıl geçtiğini fark edemeyiz bile. Bu yüzden hepimiz içinde bulunduğumuz zamanı iyi değerlendirmek ve farkında olarak yaşamak zorundayız.

Yahşı

Çağatay Türkçesi metinlerinde *yahşı* sözcüğü “güzel, iyi” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *yahşı* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Yahşı bol-* ‘iyi olmak’, *yahşı kıl-* ‘güzelleştirmek, iyileştirmek’, *yahşı oku-* ‘güzel okumak’, *yahşırağ* ‘daha iyi, daha güzel’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 1220).

Bu çalışmada ise *yahşı* sözüyle alakalı dört adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Yahşı* sözcüğünün *sıfat + isim* ve *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Yahşı kün* “iyi gün” *sıfat + isim* kalıbında; *yahşı söz* “güzel söz” *sıfat + isim* kalıbında; *yahşı*

bol- “hoş olmak, memnun olmak” *isim + fiil* kalıbında; *yaşlılık kıl-* “iyilik yapmak” *isim + fiil* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir.

Çağatay Türkçesi metinlerinde *yaşlı* sözcüğü “iyi, güzel” sözcüğüne karşılık gelmektedir. Bu birliktelikte kullanılan *iyi* ve *güzel* sıfatları kendinden sonra gelen isimleri niteleyen sözcük olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda incelenen metinlerde *yaşlı* sözcüğünün *kıl-* ve *bol-* yardımcı fiiliyle birleştiğini görmekteyiz. Güzel söz söylemek veya iyilik yapmak gibi davranışlar, olumlu etki yaratma ve kişisel ilişkileri güçlendirmede büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde de “*yaşlı*” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler iletişimi olumlu bir şekilde etkilemek, sosyal bağları güçlendirmek, yardımlaşmayı teşvik etmek ve topluluklar arasında dayanışmayı artırmak amacıyla oluşturulmuştur.

Yer

Çağatay Türkçesi metinlerinde *yer* sözcüğü “yer, yeryüzü, dünya” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *yer* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Yer koyı* ‘yere geçsin’, *yer küresi* ‘dünya’ *yer yüzi* ‘dünya’ *yer tut-* ‘yerleşmek, ikamet etmek’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 1247).

Clauson ise çalışmasında *yer* terimini “temel olarak ‘zemin’, çok çeşitli genişletilmiş anlamlara sahip, ‘dünya’ (gökyüzü aksine), arazi, toprak, yer vb.” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 954).

Bu çalışmada ise *yer* sözüyle alakalı üç adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Yer* sözcüğünün *sıfat + isim* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Açık yer* “açık yer” *sıfat + isim* kalıbında; *kên yer* “geniş yer” *sıfat + isim* kalıbında; *yırak yer* “uzak yer” *sıfat + isim* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir.

Asiliskender’e göre yer; “bireyin üzerinde yaşadığı toprakla olan bağıyla oluşan bir kavramdır. Bir coğrafya terimi olan yer, fenomenolojik özellikler taşıyan soyut ve bireyin dünyada olma halini şekillendiren bir tanımlamadır.” (Asiliskender, 2004, s. 77).

Çağatay Türkçesinde “*açık yer*, *geniş yer* ve *uzak yer*” olarak nitelendirilen *yer* kavramı daha çok fiziki olarak değerlendirilmiştir. Bağlamda tespit edilen eşdizim yapılarında “yer” sözü yalın halini korurken aynı zamanda temel anlam söz konusudur. Çağatay

Türkçesi dönemi metinlerinde “yer” kelimesinin oluşturduğu eşdizimlerin mekânla ve konumla ilişkilendirilerek tasvir edildiğini görmekteyiz.

Yığaç

Çağatay Türkçesi metinlerinde *yığaç* sözcüğü “ağaç” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır.

Clauson ise çalışmasında *yığaç* terimini “ağaç” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 79).

Büyükcan Sayılır “ağaç” kavramını şu şekilde tanımlamıştır: “Ağaç ailedir; devlettir. Ağaç, ocağın, aile ocağının direğidir. O yıkılıp kurudu mu yeniden yerine konulmaz. İnanişe göre, o ayaktayken, aile de millet de devlet de ayakta kalır. Uzun ömrün, mutluluğun, köklülüğün, huzurun, münbitliğin ve sükûnetin simgesidir.” (Büyükcan Sayılır, 2021, s. 188).

Metinde *yığaç* ve *dıraht* olarak karşımıza bu kavram günlük hayatta sıklıkla kullandığımız bir sözcüktür. Bu çalışmada *yığaç* sözüyle alakalı iki adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Yığaç* sözcüğünün *sıfat + isim* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Kalın yığaç* “sık ağaç” *sıfat + isim* kalıbında; *çirik yığaç* “çürük ağaç” *sıfat + isim* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. Bağlamda tespit edilen eşdizim yapılarında “ağaç” sözü yalın halini korumaktadır. İncelenen metinler sonucunda Şecere-yi Türk adlı eserde geçen *miveli dıraht* ve *uluğ dıraht* yapısında da yukarıda anlattığımız eşdizim örneğinin benzeri mevcuttur. *Miveli dıraht* birlikteliği “meyveli ağaç” anlamına gelirken *uluğ dıraht* birlikteliği ise “büyük ağaç” anlamına gelmektedir.

Yırak

Çağatay Türkçesi metinlerinde *yırak* sözcüğü “uzak, yırak” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *yırak* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: *Yırak bol-* ‘uzaklaşmak, uzaklaştırmak’, *yırak düş-* ‘uzakta kalmak’, *yırak kıl-* ‘uzaklaştırmak’, *yırak ol-* ‘uzaklaşmak’, *yırak tut-* ‘uzaklaştırmak’, *yırak tüş-* ‘uzakta kalmak’, *yırakraç* ‘daha uzak’ gibi. (Ünlü, 2013, s. 1252).

Clauson ise çalışmasında *yırak* terimini “uzak, çok uzak” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 214).

Bu çalışmada ise *yırağ* sözüyle alakalı iki adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Yırağ* sözcüğünün *sıfat + isim* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Yırağ yêr* “uzak yer” *sıfat + isim* kalıbında; *yırağ yol* “uzak yol” *sıfat + isim* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir.

“Uzak” olarak tanımlanan *yırağ* sözü yalın haliyle eşdizimli yapılar oluştururken bu eşdizimli yapılarda sözlük anlamını korumuştur. Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde “uzak” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler mesafenin uzun olmasını ifade etmek amacıyla oluşturulmuştur.

Yol

Çağatay Türkçesi metinlerinde *yol* sözcüğü “yol; kez, defa; tarz, mezhep, usl, kaide” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *yol* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Yol kıskalığı* ‘kısa yol, yakın mesafe’, *yol kişisi* ‘yolcu’, *yol az-* ‘kaybolmak, şaşırma’, *yol başlat-* ‘yola çıkmak’, *yol bër-* ‘yol göstermek, yol vermek’, *yol bir-* ‘1. Yol göstermek, yol vermek 2.affetmek, salıvermek’, *yol körgüz-* ‘rehberlik etmek, kılavuzluk yapmak’, *yol tap-* ‘rehberlik yapmak, yol bulmak’, *yol tut-* ‘yola çıkmak, hareket etmek’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 1258).

Clauson ise çalışmasında *yol* terimini “yol” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 917).

Bu çalışmada ise *yol* sözüyle alakalı beş adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Yol* sözcüğünün *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Yol aç-* “yol açmak, neden olmak” *isim + fiil* kalıbında; *yol bir-* “yol vermek” *isim + fiil* kalıbında; *yol tut-* “yol tutmak, yol kesmek” *isim + fiil* kalıbında; *yolğa çık-* “yola çıkmak” *isim + fiil* kalıbında; *yolı tüş-* “yolu düşmek” *isim + fiil* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. İncelenen metinler sonucunda Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi isimli eserde geçen *kat’ kıl-* yapısında da yukarıda anlattığımız eşdizim örneğinin benzeri mevcuttur. *Kat’ kıl-* birlikteliği “yol almak, ilerlemek” anlamına gelmektedir.

Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde “yol” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler topluluk içinde hoşgörü anlayışını oluşturmak, sosyal etkileşimi artırmak amacıyla oluşturulsa da aynı zamanda başkalarının ilerlemesini engellemek, gitmelerine engel olmak amacını da taşımaktadır. *Yol aç-*, *yol bir-*, *yol tut-* ve *yolı tüş-* birliktelikleri mecaz anlamda kullanılan yapılardır. Eşdizimi oluşturan “yol” sözcüğü gerçek anlamını

korurken diğer sözcükler gerçek anlamı dışında kullanılmıştır. “Yol” sözcüğü çoğu eşdizimli yapıda yalın halini korumaktadır. *İsim + yönelme durum eki + fiil* yapısıyla oluşan *yolğa çık-* yapısı Türkiye Türkçesinde “yola çıkmak” şeklinde kullanılırken *isim + belirtme durum eki + fiil* yapısıyla oluşan *yolu tüş-* yapısı Türkiye Türkçesinde “yolu düşmek” şeklinde kullanılmaktadır.

Yüz

Çağatay Türkçesi metinlerinde *yüz* sözcüğü “yüz, surat, çehre, sima” kelimesini ifade etmek için kullanılmıştır. Ünlü, Çağatay Türkçesi Sözlüğünde *yüz* kavramının birlikte kullanıldığı sözcükleri şu şekilde örneklendirmiştir: “*Yüz ābādānlıkğa koy-* ‘bayındırlık için çalışmak’, *yüz alı* ‘yüz hilesi’, *yüz buzıqlıqğa koy-* ‘bozulmaya yüz tutmak’, *yüz karalığı* ‘yüzdeki karalık, utanma’, *yüz miñi* ‘yüz beni’ *yüz aç-* ‘yüz açmak, yüzünü göstermek’, *yüz al-* ‘yüz çevirmek’, *yüz bir-* ‘yüz vermek, müsamaha göstermek’, *yüz évür-* ‘yüz çevirmek, vazgeçmek’ *yüz ivür-* ‘yüz çevirmek, vazgeçmek’, *yüz kara iyle-* ‘utandırmak, mahcup etmek’, *yüz kara kıl-* ‘utandırmak, mahcup etmek’, *yüz koy-* ‘yönelmek, niyetlenmek’, *yüz koyul-* ‘yönelinmek, yönü çevrilmek’, *yüz körgüz-* ‘görünmek, ortaya çıkmak’, *yüz tut-* ‘gelmek, bir şey istemek için gururu bir tarafa bırakıp birinin huzuruna çıkmak’, *yüz ur-* ‘yönelmek’, *yüz yirge koy-* ‘başı öne eğilmek, kabullenmek’, *yüzgine* ‘yüzceğiz’, *yüzgine* ‘yüz ceğiz’ gibi.” (Ünlü, 2013, s. 1266).

Clauson ise çalışmasında *yüz* terimini “yüz, çehre, yüzey, ön” olarak açıklamıştır. (Clauson, 1972, s. 983).

Bu çalışmada ise *yüz* sözüyle alakalı iki adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. *Yüz* sözcüğünün *isim + fiil* kalıbındaki eşdizimli yapıları bulunmaktadır. *Yüz öyür-* “yüz çevirmek” *isim + fiil* kalıbında; *yüz tigür-* “yüz sürmek” *isim + fiil* kalıbında tespit edilen eşdizim örneğidir. Bağlamda tespit edilen eşdizim yapılarında *yüz* sözü yalın halini korumaktadır. Taranan eserlerde *yüz* sözcüğünün *öyür-* ve *tigür-* yardımcı fiilleriyle birleştiğini görmekteyiz. İncelenen metinler sonucunda Şecere-yi Türk adlı eserde geçen *rū-yı gerdān bol-* yapısında da yukarıda anlattığımız eşdizim örneğinin benzeri mevcuttur. *Rū-yı gerdān bol-* birlikteliği “yüz çevirmek” anlamına gelmektedir.

Çağatay Türkçesi dönemi metinlerinde “yüz” kelimesinin oluşturduğu eşdizimler insanların birbirinden uzaklaştığını ifade etmek amacıyla oluşturulmuştur. Aynı zamanda verilen değeri göstermek amacını da taşımaktadır. “Yüz” sözcüğünün çehre, surat

şeklindeki kullanımı değil de burada taşıdığı anlam daha önemlidir. *Yüz sürmek* değerli görülen birinin huzurunda saygıyla eğilmeyi ifade ederken; *yüz çevirmek* yapısı kişinin başka bir yere yönelmesi ya da ilgi ve alakayı kesmesi anlamında kullanılan olumsuz davranışları yansıtmaktadır. Bu yapı aynı zamanda mecâzi anlam taşımaktadır.

SONUÇ

Anlamalı sözcük birlikteliklerinden eşdizimler; en az iki sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan, belirli kullanım sıklığı olan ve aralarında anlamsal bağlar bulunan birlikteliklerdir. Sözcüklerin bir araya gelirken uyum içinde olmaları oldukça önemlidir. Eşdizimlilik uzun zamandır dilbilim çalışmalarının merkezinde olmasına rağmen henüz kavramın açıklanmasında araştırmacıların ortak fikirde buluşmadığı bir alandır. Ortak bir fikrin olmaması ve farklı tanımlamaların yapılması ise dilbilimcilerin eşdizimlerin farklı yönlerini dikkate alarak incelemesinden kaynaklanmaktadır.

Eşdizimsel yapılar toplumun kültürel bilgisini içermesi bakımından önemlidir. Çünkü bu yapılardan hareketle toplumun kültürel birikimi ortaya konulabilmektedir. Bu sebeple eşdizimlilik dil ile kültür arasındaki ilişkinin incelenmesi açısından önem arz etmektedir. Eşdizimli yapılar, iletişimde çeşitlilik ve zenginlik sağlamaktadır. Bu nedenle yapılan çalışmalarda eşdizimli yapıların önemi ve işlevi üzerinde durularak detaylı bir şekilde inceleme yapılmalıdır.

Eşdizim kavramı farklı bakış açılarıyla çeşitli alanlarda incelenmiş ve genellikle sıklık temelli yaklaşım ve anlam temelli yaklaşım olmak üzere iki ayrı perspektiften ele alınmıştır. Sıklık temelli yaklaşım, kelimenin metinde ne sıklıkta geçtiğine odaklanırken anlam temelli yaklaşım kelimenin metindeki anlam bağlamı içinde kullanımına odaklanmaktadır. Bu tez çalışmasında ise sıklık temelli yaklaşım göz önünde bulundurulmuş ve ağırlıklı olarak anlam temelli yaklaşım anlayışı tercih edilmiştir.

Hazırlanan bu çalışmada *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*, *Hâlât-ı Pehlevan Muhammed Risâlesi*, *Hâlât-ı Seyyid Hasan Big Risâlesi*, *Mîzânü'l-Evzân*, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, *Şecere-yi Türk* ve *Şecere-i Terâkime* adlı eserler taranarak eşdizimli yapılar tespit edilmeye çalışılmıştır. Çağatay Türkçesi dönemi üzerine yapılan araştırma sonucunda toplam 324 adet eşdizimli yapı tespit edilmiştir. Bunlardan 19'u *isim + isim*, 45'i *sıfat + isim* ve 260 tanesi *isim + fiil* birlikteliği ile oluşturulan eşdizimli yapılar olarak sınıflandırılmıştır.

Çağatay Türkçesi nesir eserleri üzerine yapılan bu çalışma, eşdizimlerin tespit edilmesini ve Çağatay Türkçesi metinlerin anlam çözümlemesine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. İncelenen metinlerin içinde, günlük yaşama dair önemli unsurların ve dini unsurların sıklıkla yer aldığı gözlemlenmiştir. *Dîn-i islâm* “İslâm dini”, *tekbîr ayt-* “tekbir getirmek, tekbir almak”, *kelime-yi şehâdetni ayt-* “kelime-i şahâdet getirmek”, *va ‘z ayt-* “vaaz vermek, dini öğüt vermek”, *zekât bér-* “zekât vermek”, *du ‘a kıl-* “dua etmek”, *du ‘ā oqu-* “dua etmek”, *inābet kıl-* “tövbe etmek”, *namāz kıl-* “namaz ibadetini yerine getirmek, namaz kılmak”, *namaz oqu-* “namaz kılmak”, *şükür kıl-* “şükretmek”, *fātiha oqu-* “fatihâ suresini okuyarak ölmüş kimsenin ruhuna bağışlamak”, *kıyāmet küni* “kıyamet günü”, *rûze tut-* “oruç tutmak” anlamına gelen bu birliktelikler Çağatay dönemi din anlayışını yansıtmaktadır. Günlük yaşamla ilgili ifadeler ve dini terimler, dönemin insanların düşünce yapısına ve yaşam tarzlarına ışık tutmaktadır. İslâm kültürü ve medeniyetini benimseyen, İslâm dinini merkeze alarak bir hayat yaşayan Çağatay Türkleri hayatlarını, yaşam tarzlarını buna göre şekillendirmiş ve dini inanışlarını farklı şekillerde ifade etmişlerdir.

Zengin bir dil ve edebiyat malzemesi barındıran Çağatay Türkçesi metinlerine baktığımızda insanların yaşam şekilleri, kişilik özellikleri, dini inanışları, iş hayatları, kişilerin tutum ve davranışları gibi unsurlar sosyal, kültürel ve dini anlamda kullanılan bu birlikteliklerle ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma Çağatay Türkçesi toplumunun sosyal ve kültürel yapısına dair fikirlerimizin oluşmasına olanak sağlamaktadır.

Sonuç olarak; eşdizimli yapıların incelenmesi Türk dilinin öğrenilmesine ve anlaşılmasına önemli katkılarda bulunacaktır. Yapılan bu çalışmanın Çağatay Türkçesi söz varlığı içerisinde yer alan eşdizimleri belirleyerek sözlüksel çalışmalarda ayrı bir yer edinmesini sağlayacağı ve bu alanda yapılacak sonraki çalışmalara katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Abik, A. D. (2006). *'Alī Şīr Nevāyī Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ağca, M. (2018). Tarihi Türk Dili Alanlarında 'Gülmek' Fiili ve Eşdizimler. Emine Gürsoy Naskali (Ed.). *Gülmek Kitabı*, (s. 277-317). İstanbul: Libra Yayınları.
- Ağca, M. (2020). *Eski Türkçe metinlerde sıfatların eşdizimliliği*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Aksoy, Ö. A. (1963). Atasözleri, deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10, 131-166.
- Aktaş, Ö. (2019). *Türkiye Türkçesinde İsimlerin Fiillerle Kurduğu Eşdizimler (I-Ö Maddeleri Örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.
- Akyol, H. (2022). *Altun Yaruk'taki Fiillerin Eşdizim Sözlüğü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Asiliskender, B. (2004). Kimlik, Mekân ve Yer Deneyimi. *Kültür ve İletişim* 7(2) (14), 73-94.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks"*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ayabakan, M. (2015). *Türkçe Sözlükte Eşdizimli Ögelerin Sunumu ve Görünümleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bartsch, S. (2004). *Structural and Functional Properties of Collocations in English: A Corpus Study of Lexical and Pragmatic Constraints on Lexical Co-occurrence*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Büyükcan Sayılır, Ş. (2021) Türklerin Ağaç ile Mitolojik ve Tarihi Bağları Üzerine Bir Değerlendirme. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3(6), 187-198.
- Cengiz Arslan, Ş. (2019). Dilin Anahtar Yapıları Eşdizimler ve Arapçada Eşdizim*. *Doğu Araştırmaları*, 1(19), 68-76.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Çalışkan, N.(2019). Yüklem Konumundaki Sıfatlar ile Fiilimsi Tamlayıcıları Arasındaki Eşdizimlilik İlişkileri. *Dil Araştırmaları*, 24, 75-88.
- Çetinkaya, B. (2009). Eşdizimli sözlükler. *Turkish studies international periodical for the languages. Literature and history of turkish or Turkic*, 4(4), 196-206. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.808>
- Çolak, E. (2022). *RSO-49 Kur'an Tercümesi (1b-153a) (Giriş- Yazı Çevrimli Metin- Dizin ve Eşdizimlilik Sözlüğü)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Çoraklı, Ş. (2001). Türkçe'nin Yaratma Gücü: İkillemeler (I). *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (17), 53-60.
- Devellioğlu, F. (2023). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Doğan, N. (2016b). *Türkiye Türkçesinde Fiillerin Eşdizimleri*. Ankara: Yayınevi Yayınları.
- Doğan, N. (2018). "Türkçede Dil Bilgisel Eşdizimlilik". F. Ağca, A. Koç (Ed.). *X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (s. 535-545). Eskişehir.
- Doğan, N. (2020). Türkçede sözcük ve dil bilgisi ilişkisi: Dilbilgisel eşdizim kalıpları. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(6), 1945-1957. <https://dx.doi.org/10.18506/anemon.821972>
- Eken, N. T. (2015). *Anlatı Metinlerinde Sözcük Birliktelikleri: Türkçe Üzerine Eğitim Öğretim Ortamları Hedefli Gözlemler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eken, N. T. (2016). Eşdizimlerin saptanmasına ve betimlenmesine yönelik kuram ve yaklaşımlar. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(33), 28-47.
- Emlik, N. (2021). *Kutadgu Bilig'deki Fiillerin Eşdizim Sözlüğü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara.
- Eraslan, K. (1971). Ali Şîr Nevâyî'nin 'Hâlât-ı Seyyid Hasan Big' Risâlesi. *Türkiyât Mecmuası*, XVI, 89-110.
- Eraslan, K. (1980). Alî Şîr Nevâyî'nin 'Hâlât-ı Pehlevan Muhammed' Risâlesi. *Türkiyât Mecmuası*, XIX, 99-164.
- Eraslan, K. (2015). *Alî Şîr Nevâyî Mizânu'l-Evzân (Vezinlerin Terazisi)* (2. b.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Erol, Ç. (2007). *Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hirlik, S. (2017). İstemsel Eşdizimlilik ve Kiplik İlişkisi: Tahmin Kiplikleri Örneği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6(2), 719-733.
- Kaçalın, M. S., (2019). *Kutadgu Bilig Metin*. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Kılıçoğlu, A. (2021). *Türkiye Türkçesindeki Duyu Fiillerinin Eşdizimliliği*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Kırmızı, Y. (2018). *Garibnâme'de İnsan Vücuduyla İlgili Adların Eşdizimlilikleri ve Kavramlaştırma -Yüz, Beñiz, Rûy, Surat Örneği-*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kumanlı, M. S. (2016). Türkçe Sözlük'te Eşdizimliliklerin Gösterilişi. *Gazi Türkiyat*, 18, 195-204.
- Kurnaz, C. (1989). Gönül. *DİA*, 14, 150-152.
- Men, H. (2015). *Vocabulary Increase and Collocation Learning: A Corpus- Based Cross Sectional Study of Chinese EFL Learners*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Birmingham City University The Faculty of Arts, Design and Media, Birmingham.
- Mutçalı, S. (2015). *Arapça – Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınevi.
- Ölmez, Z. (2021). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Türk (Türk'ün Soyağacı), Metin- Çeviri-Tıpkıbasım*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

- Ölmez, Z. K. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Önder, Ş. G. (2014). *Arap Dilinde Eşdizim*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özkan, B. (2010). Türkçenin Öğretiminde Sıfatların Eşdizim Sözlüğü. *E- International Journal of Educational Research*, 1(2), 51- 65.
- Özönder, F. Sema Barutçu. (1996). *'Alî Şîr Nevâyî Muḥâkemetü'l-Luġateyn İki Dilin Muhakemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Piltin, Ş. (2008). Eş dizimlilik özellikleri bakımından Türk dilinde “temiz” sözcükleri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 24-46.
- Say, G. (2021). *Nehcü'l - Ferâdîs'te eşdizimlilik*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Sel, P. (2020). *Runik harfli metinlerde eşdizimlilik*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Selçuk, H. (2020). *Türkiye Türkçesinde İsimlerin Füllerle Kurduğu Eşdizimler (A-H Maddeleri Örneği)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Sert, G. (2017). Türkçe Eşdizimlilik Çalışmalarında Terminoloji Sorunu. E. Boz, F. Bozkurt, F. Doğru, D. Kamacı, E. Arslan ve N. Girişen. (Ed.). *III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu 3-4 Kasım 2016 Bildiri Kitabı*. (s. 301-311). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Yayınları.
- Şeyda Güven, A. (2018). "Türkçede Gönül Kavramı ve Kullanım Alanı". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (63), 227-242.
- Tezcan, M. (2019). Folklorik ve Antropolojik Yönleriyle Hediye Geleneği ve Türk Kültüründeki Yeri. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 22(1), 29-36.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yüksek, A. (2018). Namaz İbadetinin Tarihi Süreci. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 111-125.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen. (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü. (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Akademi der Wissenschaften zu Göttingen.
- Wood, D. (2010). *Formulaic language and second language speech fluency: Background, evidence and classroom applications*. London: Bloomsbury Publishing.
- Yakasız, S. (2019). *Türkiye Türkçesindeki İsimlerin Füllerle Kurduğu Eşdizimler (Türkçe Sözlük'teki P-Z Madde Başlıkları)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Yeşildal, Ü. Y. (2018). Atalar Kültüne Dair İnanmaların Türklerin Ad Verme İnanç ve Gelenekleri Üzerindeki Tesiri. *Millî Folklor*, 30(119), 48-59.

EŞDİZİMLİ SÖZCÜKLER DİZİNİ

A

âciz bol-	97
açuk yêr	69, 208
âfitâb bat-	86, 194
âfitâb nûrî	48, 194
âgâh bol-	98
ahd u peymân kıl-	125
aķıllı kişi	59, 198
amel kıl-	125
ant iç-	119
ârî kal-	121
arka ber-	87
arz kıl-	126
âşkâre bol-	98
at koy-	165, 195
at tut-	183, 195
âvâz kel-	123
avġa bar-	84
avġa çık-	117
ay nûrî	49
ayrı ur-	191
az fırsat	55
azâ sor-	173
azâ tut-	183
azâb kıl-	127
azîz tut-	183

B

bahâ kıl-	127
baş bol-	99

baş kıl-	127
becâ kiltür-	164
bed-niyyet	64, 202
behiştke bar-	85
behre al-	74
bî-çâre bol-	99
bîdâd kıl-	128
biligli kişi	60, 198
bitiy tur-	182
bülend- âvâz	52
bülend dívâr	54
bülend taġ	67

C

cân bër-	87
câr kıl-	128, 197
cevâb ayt-	79
cevâb bir-	93

Ç

çâşt vaktı	49, 207
çep kıl-	129
çirik yıġaç	70, 209
çüçük söz	65, 204

D

dâdın bër-	88
daġl kıl-	129, 202
def kıl-	129
dem-sâzlık it-	121
derece-yi şehadet	43

ders ayt-	79	haber kel-	124, 197
dervāze aç-	72	haber kıl-	133, 196
dín-i islām	44	haber kil-	163, 197
du‘a kıl-	130, 214	haber tap-	175, 196
du‘ā oqu-	169, 214	hāmle bol-	100
dünyādın naql kıl-	131	hamle kıl-	133
dünyādın öt-	171	hāşıl bol-	100
dünyāğa kel-	123	hatt yiber-	192
E		hayāl ét-	119
edeplik kişi	60, 198	hayāl kıl-	133
ëmgek ét-	118, 196	hayālğa kil-	163
ëmgek kıl-	131, 196	hayāt tap-	176
ëmgek tart-	178, 196	hayrān qal-	122
en‘ām bér-	89, 203	her biri	53
ésír kıl-	131	her kün	60, 201
F		hesāb kıl-	134
fāl baq-	84	heves kıl-	135
fātiha oqu-	170, 214	hıdmet kıl-	135
fāyide‘ī bir-	95	hile kıl-	136
fetvā al-	75	himmet tut-	184
fırşat bul-	117	hizmet kıl-	136
G		hoş-hāl bol-	101
ğırív kop-	165	hūrşíd-i raḥşān	56
girev bağla-	83	hücüm kıl-	136
gülöv kıl-	132	hükm kıl-	137
günāhını bağışla-	83	hükümet kıl-	137
güstaḥlıq kıl-	132	hünerlik kişi	60, 198
H		hürmet kıl-	137
haber al-	75, 196	İ	
haber bér-	89, 196	i‘tibār kıl-	142
haber bil-	93, 196	i‘tibārlı kişi	61, 199

i'tirāz kı1- 142

ihtiyār kı1- 138

ikrār kı1- 138

ilm ehli 45

iltifāt kı1- 138

iltimās kı1- 139

imgek kör- 166

inābet kı1- 139

ināyet kı1- 140

isticāze kı1- 141

istikbāl resmi 49

istimdād kı1- 141

işāret bol- 102

iştigāl körgüz- 168

iṭā'at kı1- 141

izzet kı1- 143

K

kābil bol- 102

qabūl kı1- 143

kalın yıgaç 70, 209

qan aq- 74

qanın bağışla- 83

qarañgu tün 67

qarār bir- 95

qarār tap- 176

qarı kişi 61, 199

qat' kı1- 144, 210

qatıg iş 57, 198

qatık köngül 62, 199

kêçe kündüz 46

kelime-yi şehādetni ayt- 80

kem bol- 102

kêñ yêr 69, 208

kêñeş bêr- 89

qılıçdın ötker- 172

qıyāmet küni 45, 201, 214

qıyās kı1- 145

qıyın tart- 179

qız al- 75

kiçig yaş 68

qonaq bol- 103

kömek bêr- 90

kömek kı1- 145

köngline kel- 124, 200

köz aç- 72

qulaq tut- 184

quş tili 43, 205

kün bat- 86, 201

L

leşker yiber- 193

luṭf eyle- 119

M

ma'lūm bol- 103

ma'lūm kı1- 146

māl êgesi 44

maşhara tut- 185

mātem tut- 185

mecrūḥ köngül 62, 200

meded bir- 96

meded tile- 181

mekr kı1- 146

men' kı1- 147

mest bol- 104

meşğul bol- 105

meşgüllük kıl- 147

meşhür bol- 106

mevzün kelim 59

mey iç- 120

mihmān bol- 107

mirās kıl- 122

miveli dirāht 54, 209

muḥkem kıl'a 58

muḳāvemet kıl- 147

muṣāhib bol- 107

mute'riz bol- 107

mübālağa kıl- 148

mühr bas- 85

müsellem tut- 185

müteneffir bol- 108

N

nā-būd bol- 108

naḳş ayt- 80

namāz kıl- 148, 201, 214

namaz oḳu- 170, 214

namāz vakt 50, 201, 207

namāz-ı şām 47, 201

nāme yiber- 193

naşihat ayt- 80

naşihat kıl- 149

naẓarğa kıl- 164

netice bir- 96

nevāziş kıl- 151

niḳāh kıl- 149

niyāz-mendlıg kıl- 150

niyyet kıl- 150, 202

nöker bol- 109

O

oḳ at- 77

ot yaḳ- 191

Ö

öç al- 76

ögey ana 51

ötün kıl- 151

öy bas- 86

öy egesi 44

özr ayt- 81

özr kıl- 152

P

perişān bol- 109

peşimān bol- 109

peydā bol- 110

piş-keş al- 76, 203

pış-keş tart- 179, 203

piyāle iç- 120

R

ra'iyet bol- 111

revāc bër- 90

ruḥşat al- 77, 203

ruḥşat bër- 91, 203

ruḥşat tap- 177, 203

ruḥşat tile- 181, 204

rū-yı gerdān bol- 111, 211

rūze tut- 186, 214

rüsvā bol- 112

rüşvet ber- 4, 91

S

sa'y kıl- 153

sa'y körgüz- 169

salтанat kıl- 152

salтанat sür- 175

satkún al- 77

savun sal- 173, 197

sefer yarağı 51

seher vaktı 50, 207

selām bir- 97

sipāriş kıl- 153

sivinçi ber- 92

şoĥbet tut- 187

söz ayt- 81, 204

söz bër- 92, 204

söz sözle- 174, 204

söz tıñla- 180, 204

sözünı tut- 187, 204

süçüg uyku 68

Ş

şarāb iç- 121

şart kıl- 154

şefkat kıl- 154

şikāyet kıl- 154

şūrābe tök- 182

şükür kıl- 146

T

ta'rif kıl- 156

ta'zım kıl- 157

ta'ziyet tut- 188

tābi' bol- 112

tağ eteki 45

taĥtga oltur- 171

tang namazı 47, 201

taraf tut- 188

taşkarı çık- 117

tebessüm kıl- 157

tekbır ay- 78, 214

telaqqı kıl- 157

telef bol- 112

temür kapı 58

tèrenj su 66

tesmiye kıl- 158, 195

tevfık tile- 181

tíg tart- 179

til bil- 93, 205

tili kel- 125, 205

ting tüş- 190

tirik qal- 122

tirik tüş- 190

tüş kör- 167

tüş vakti 51, 207

tüz niyyet 64, 202

U

uluğ devlet 53, 206

uluğ dıraĥt 54, 206, 209

uluğ günah 55, 206

uluğ pādişāh 65, 206

uluğ şehir 66, 206

Ü

ümíd üz- 191

V

va‘de kı1-	158, 204
va‘z ayt-	82, 214
vākı‘a kör-	168
vākı‘ bol-	113
vaşıyyet kı1-	158
vefāt bol-	113
vefāt tap-	177

Y

yād tut-	189
yaḥşı bol-	114, 207
yaḥşı kün	63, 201, 207
yaḥşı söz	65, 204, 207
yaḥşılık kı1-	159, 208
yalaṇ ayak	52
yaldurak yılduz	71
yalḡan ay-	78
yalḡan sözle-	174
yaman iş	57, 197
yaman kün	64, 201
yamanlık kı1-	159
yaraḡ kı1-	160
yarlık kı1-	160

yıraq yér	69, 208, 210
yıraq yol	71, 210
yok bol-	114
yok kı1-	161
yol aç-	73, 210
yol bir-	97, 210
yol tut-	189, 210
yoldaş bol-	115
yolḡa çık-	118, 211
yolı tüş-	190, 210
yüz öyür-	172, 211
yüz tigür-	180, 211

Z

zāhir bol-	115
zāhir kı1-	161
zār yıḡla-	192
zārar tap-	177
zāyi‘ bol-	116
zekāt bér-	92, 214
zevk tap-	178
zulm kör-	168
zūr kı1-	162

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Nurcan İNCE

Yabancı Dili : İngilizce

Eğitim Durumu

Lise : Altınekin Şehit Âdem Yıldırım Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi,
2014

Lisans : Çankırı Karatekin Üniversitesi/ Edebiyat Fakültesi/ Türk Dili ve
Edebiyatı, 2019

Yüksek Lisans : Sinop Üniversitesi/ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü/ Türk Dili ve
Edebiyatı Anabilim Dalı, 2024

Mesleki Deneyim

İş Yeri : Altınekin Şehit Âdem Yıldırım Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi,
2019